

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(64) 2017

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Наталія ХОБЗЕЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Марія ЧИЖМАРОВА
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Микола ШТЕЦЬ
Ніна КЛИМЕНКО	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 12 від 05.12.2017 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 18.12.17. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 290 прим. Зам. 5127.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК811.161.2:81'38

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**АКТИВНИЙ СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ НАРОДУ –
МОВА (Микола Костомаров
про українську мову)**

Автор статті на матеріалах наукових і публіцистичних праць М. Костомарова, представника інтелектуальної історії України XIX ст., досліджує зв'язок історичної долі українського народу з його мовою, словесною творчістю, ментальністю, культурою. Історик обґрунтував синтезоване поняття української народності як окремої гілки слов'янства. М. Костомаров аналізує «живу історію» народу (фольклор, художню літературу), називає українську мову надійним джерелом пізнання ментальності, народних символів, національної історії.

У наукових, публіцистично-полемічних працях М. Костомаров наголошує на значенні української мови для освіти народу, ролі літератури українською мовою для інтелектуального розвитку народності. Історик бачив зв'язок між становищем української мови в суспільстві й такими суспільними чинниками, як релігія, культура, література, освіта, які відображають не лише духовну енергію народу, а й соціальні умови його життя, цивілізаційний вибір суспільства в конкретну історичну добу.

Ключові слова: українська мова, ментальність народу, народна символіка, історія народності, самобутність культури, освіта народу.

Кожна цивілізаційна доба людства закономірно звертається до минулого, переосмислюючи, зокрема, роль мови (мов) в історії народу. Тема «народ і мова» завжди в полі зору мислителів, письменників, громадських і культурних діячів. Ідеї, висловлені інтелектуалами наприкінці XIX — на початку XX ст., виявилися дуже актуальними для українців і в XXI столітті, коли в умовах глобалізації кожна сучасна нація намагається не тільки пізнати ознаки своєї ідентичності, а й зберегти, засвідчити своє місце в світовій історії.

Історичні та суспільно-політичні погляди Миколи Костомарова формувалися в добу європейського просвітництва,

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2017

розвитку романтизму. Для історії України XIX ст. показова діяльність харківських романтиків, ідеї яких трансформувалися в історіографію київських інтелектуалів наприкінці 1845 — на початку 1846 р.

Коментуючи матеріали історіографічної класики, зокрема твір М. Костомарова «Мысли об истории Малороссии», О.В. Ясь пише про «романтичний стиль мислення [автора — С.Є.], скерований на героїко-художнє осягнення української минувшини, насамперед її «народного духу» в місцевому, малоросійському контексті» [14: 180]. Дослідник наголошує на ролі М. Костомарова в зміні культурної свідомості малоросійських (українських) інтелектуалів, які створили таємне товариство — Кирило-Мефодіївське братство. Члени таємного товариства ставили за мету реформувати суспільство через ліквідацію кріпосництва, проголошення станової рівності, рівноправності народів та їхніх національних культур.

На цей час припадає знайомство М. Костомарова із Т. Шевченком.

Поетична творчість Т. Шевченка знайшла відгук у серцях і думках членів Кирило-Мефодіївського братства. Історик згадував: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!! Поезія завжди йде вперед, завжди зважається на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важче першій» [13: 101]. А втім, тогочасну суспільну думку формувала інтелігенція різного фаху. Пор. міркування І. Дзюби про вплив на Т. Шевченка ідей істориків, зокрема щодо перегляду колишньої романтичної ідеалізації минувшини у «геніальному проповідницькому архітворі» «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»: «Певну роль, мабуть, відіграли і розмови на теми української історії з Бодянським, Кулішем, Костомаровим, Максимовичем, уважніше ознайомлення з історичними дослідженнями, хоч Шевченко йшов далі за своїх сучасників» [5: 280].

Постаті М. Костомарова і Т. Шевченка в історії української культури об'єднує не лише життя і творчість у конкретній добі, спільні погляди на суспільство, долю українського народу, спільна громадсько-політична діяльність. Історія і українська словесність тісно переплелися в їхній творчій діяльності. Вивчення минулого в історії українського народу привело М. Костомарова до літературно-художньої творчості українською мовою, а роздуми Т. Шевченка над українською історією виливалися в геніальні поетичні тексти, зміст яких заперечував схеми офіційної російської історії. Поет увіковічував українським словом історію свого народу, а історик, обґрунтовуючи давність і окремішність української народності, доводив її здатність зберігати й виявляти свою ідентичність у мові, літературі, культурі, ментальності.

В українській історіографії М. Костомаров, за словами М. Грушевського, «розбивав ідеологічні підстави старожитньої царської Росії — ту вінчану офіційною тріадою «православ'я, самодержав'я і народності» миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку» [4: III].

У програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книга буття українського народу» (інші назви «Книга (книги) бытия украинского народа», «Закон Божий») [12: 210–212] Микола Костомаров обґрунтував самобутність українського народу, його право на вільний розвиток у союзі слов'янських народів. Соціальні умови створення такого союзу, або федерації, автор бачив у знищенні кріпосництва, у забезпеченні вільного розвитку всіх народностей в умовах федеративного устрою держави.

Не тільки через дослідження минулого М. Костомаров робив висновок про нерозривну єдність історії народу з його мовою та словесною творчістю: він прогнозував цей зв'язок для майбутнього самоутвердження української нації. Документ Кирило-Мефодіївського братства не набув широкого розповсюдження через розгром Товариства, проте є чимало перевидань і досліджень цієї праці в контексті вивчення історії української суспільно-політичної думки XVIII–XIX ст.

Актуалізацію творчості М. Костомарова в XXI ст. пояснюємо не лише ювілейною датою, пов'язаною з життям і діяльністю вченого, а й намаганням досягнути, які віхи історичного розвитку українського суспільства, зокрема становище української мови в минулому, спричинили сучасні проблеми мовної ситуації, як вони вплинули на *самоозначення* (термін М. Грушевського), самоідентифікацію українців і вияв їхнього мовно-національного усвідомлення у відновлюваній Українській державі.

Що означало слово-поняття *народ* для Костомарова-історика? Адже друга половина XIX ст. позначена активізацією народницького руху в Україні на всіх територіях, що входили до різних держав. Костомаров вирізняв народ як окреме суспільне об'єднання, що має спільне походження, історію, своєрідну культуру, окрему мову. В об'ємній структурі поняття «історія народу» вчений синтезував географічний, етнографічний, релігійний, літературний, мовний складники, фіксував у неперервному процесі історичного розвитку українського народу періоди романтичного піднесення національного духу й періоди його занепаду. Історик бачив зв'язок між становищем мови українського народу й такими суспільними чинниками, як релігія, культура, література, освіта, що віддзеркалюють не лише духовну енергію народу, а й соціальні умови його життя, цивілізаційний вибір суспільства в конкретну історичну добу.

Вся громадська і наукова діяльність М. Костомарова пов'язана із обґрунтуванням окремішності українського народу і його мови. У XIX ст. в історії Російської імперії відома течія українофільства, що «відображало прагнення малорусів писати своїм рідним наріччям і водночас вивчати багату скарбницю народної поезії»¹ [8: 281]. «Навряд чи є в світі мова, нещасніша за малоросійську. Століття минали одне за другим; всі визнавали, що є на світі малоросійський народ і розмовляє він своєю мовою; царі зверталися до цього народу зі своїми грамотами і царське слово на-

¹ Тут і далі переклад праць М.І. Костомарова наш — С.Є.

зивало його «малоросійським народом», а для відносин з малоросіянами і розуміння їхньої мови в Москві при посольському приказі були навіть перекладачі. Нікому й на думку не спадало сумніватися в тому, що такий народ із своєю мовою є. Але нещодавно книжні мудрагелі вигадали ніби малоросійського народу нема зовсім і ніколи не було, а в краю, що зветься Малоросією, живе той самий народ, що і в Москві, і в Твері, і в Нижньому — всюди в російській державі є тільки один народ *руський*. Шукати в Росії які-небудь *дві руські народності* — безглуздо, ганебно і шкідливо...» [8: 289]. Саме так розпочинає свій огляд українського альманаху «Луна» (Київ, 1881) М. Костомаров у праці «Завдання українофільства». У його полемічному слові відгукнулися всі змагання українофілів за право мови українців бути мовою освіти й творчості, «щоб не забороняли малоросам бути тим, ким їх природа і попередня історія створили» [8: 280]. Звичайно, М. Костомаров у своїх публікаціях використовує такі загальноживані тоді назви: «малорусское наречие, русский язык, язык администрации, законодательства и высшей культуры». У виборі цих номінацій закладене протиставлення, розрізнення понять «язык» і «наречие», і вчений відповідно до тодішньої мовної ситуації, російської політики і офіційної науки мав дотримуватися названого розрізнення, проте часто уникає його, послуговуючись також синонімічним словосполученням *малорусское слово*. Конкретне слововживання в текстах історика свідчить про вболівання М. Костомарова за долю української мови, пор.: «Якщо ж обіч російської мови буде залишатися і літературно розвиватися малоруська література, то, приносячи свою місцеву користь, вона без шкоди російській літературі буде існувати для домашнього вжитку, як висловився колись про неї один із слов'янофільських органів ще в шістдесятих роках поточного сторіччя» [6: 336]. Звернімо увагу, що вислів «мова для домашнього вжитку» («домова мова») у наведеній цитаті належить не М. Костомарову, проте саме за цей вислів чи не найбільше його критикували. А тим часом оцінювати громадсько-політичну, наукову, культурну діяльність відомих історичних осіб маємо з урахуванням конкретного історичного періоду, мовної і суспільно-політичної ситуації.

Знайомство М. Костомарова з українською мовою, звичаями українців почалося з дитинства. Народився він 16 (за ст. ст. 4) травня 1817 р. в слободі Юрасівці Острогозького повіту Воронезької губернії, на межовій території між Росією та Україною, де жили переважно українці. Батько його, Іван Петрович, походив із козаків-переселенців, які заснували Острогозький полк на Слобідській Україні. Мати — українка-кріпачка, з якою одружився І.П. Костомаров після народження сина. Батько намагався дати синові гарну освіту: віддавали його в приватні пансіони в Москві, Воронежі, навчався він у Воронезькій гімназії. Його дитячі враження від спілкування з селянами-українцями, навчання на історико-філологічному відділенні Харківського університету, знайомство з відомим українським поетом П.П. Гулаком-Артемівським, який викладав історію в університеті, — все це формувало науковий світогляд майбутнього

історика, залюбленого в рідний край, у народну культуру. Слухаючи лекції в університеті, вивчаючи архівні матеріали, М. Костомаров зауважує, що «бідного мужика, хлібороба-трудівника ніби й немає в історії; чому історія нічого не розповідає нам про його побут, про його духовне життя, про його почуття, способи вияву його радості й суму? Так я переконався, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами й записками, а й у живому народі» [7: 101].

Дослідниця творчості М. Костомарова в контексті його доби О. Гончар пише: «Становлення М. Костомарова-історика почалося із захоплення українським фольклором, етнографією та літературою і перейшло в історіографічне русло.

Доля українського народу хвилювала його не тільки як науковця, але й як громадського діяча. Він відстоював право України на власну культуру, мову й літературу, а також боровся за підвищення освітнього рівня простого народу, розробляв ідею звільнення його від рабства» [3: 126].

Університетське оточення, спілкування з відомим славістом-філологом І. Срезневським, поетом П. Гулаком-Артемовським, прозаїком Г. Квіткою-Основ'яненком, поетом і фольклористом А. Метлинським спонукали М. Костомарова до *творчості* українською мовою. Під псевдонімом Ієремія Галка він пише українською мовою драматичний твір «Сава Чалий». Вибір української мови так пояснює історик: «Любов до української мови дедалі більше захоплювала мене; мені боліло, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної практики та ще й зазнає зовсім незаслуженої зневаги» [7: 104]. Як згадував М. Костомаров, висміювали «мужичу» українську мову не лише великороси, а й своя аристократія. Про вплив соціального розшарування суспільства на вибір мови, про зневажливе ставлення верхівки духовенства до народної української мови йдеться у працях М. Костомарова, присвячених історії релігійних рухів в Україні [8: 1–40].

Тема мови як активного суб'єкта історії народу займає чільне місце в наукових історичних дослідженнях ученого, а також у публіцистичних творах історика, у його громадсько-політичній діяльності. Дослідник констатував ознаку окремішності того феномену, який постав в історії як мова українського народу. Хоч ця мова й має територіальні відмінності, проте саме завдяки її цілісності українці усвідомлювали свою етнічну єдність, пор.: «Мова, яку називають звичайно малоросійською, якою розмовляють у південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської, яке утворилося останнім часом; вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, яке займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної творчості» [6: 280].

Усвідомлення важливості *народної, або внутрішньої, історії* приводить ученого до потреби вивчення фольклорних джерел — пам'яток, що дають змогу пізнати, як дивиться народ на самого себе і на довкілля. Іс-

торик, аналізуючи народнописенні джерела, простежує різницю між українською (малоруською) і російською (великоруською) мовами в називанні реалій матеріального та духовного світу й тим самим підтверджує мовно-психологічну специфіку «двох руських народностей». Серед назв живої природи М. Костомаров виокремлює слова-символи, в які народна поезія вносить додатковий смисл. Не можна не звернути увагу на глибокі міркування вченого про природу народження символічного значення слова, пор.: «[Народ] вносить у свої творіння образи фізичної природи, він оживлює її, природа набуває в його очах розумного буття. [...] Предмет тілесний, уведений у твір народної поезії, отримує в ній духовне значення, застосовне до існування моральної істоти: це називається в широкому значенні символом. [...] Коли народ має певне поняття про духовне значення якого-небудь предмета фізичного світу, то це означає, що такий предмет становить символ для народу» [6: 59].

Не лише до усної народної творчості звертався М. Костомаров, обґрунтовуючи самотність мови та історії українського народу. Історик популярно пояснював виникнення книжної писемної культури східних слов'ян, яка прийшла до них разом із прийняттям християнства. Це була церковнослов'янська мова, узвичаєна у світській сфері писемного спілкування. Вона зазнавала впливу народної української мови, поширеної в побутовій сфері. Так сформувалася староукраїнська книжна мова, яку М. Костомаров називає *руською мовою*. Відомо, що вчені, досліджуючи історію української літературної мови, по-різному називають цю давню книжну мову, але сутність її розуміють однаково: це була мова освіченого суспільства, мова літератури, що її українські проповідники в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. поширювали в Москві.

Історик аналізує закономірний процес творення української літературної мови на народно-розмовній основі. Ідея народності, поширившись у Європі, стимулювала видання збірок народних пісень, а ще до появи цих збірок — видання літературних пародій, серед них — «Енеїди» І. Котляревського. Хоч це й не був перший твір, написаний українською народно-розмовною мовою, проте саме в ньому, за словами історика, — «картина малоросійського життя», «непідробний гумор», «блискуча, найвищою мірою народна мова» — забезпечили велику популярність твору; йому судилося стати знаковою віхою, «найкращим пам'ятником» в історії української літератури. В оцінці «Енеїди» варто відзначити історичну далекоглядність М. Костомарова: вчений побачив у надзвичайному творі І. Котляревського такі якості, «які були приховані від сучасних читачів» [6: 284], тобто «Енеїда» не лише «сміховина», не лише розрахована на сприйняття жарту: вона змусила читачів подивитися на себе збоку, впізнати картини життя, замислитися над морально-етичними проблемами суспільства.

Подаючи огляд нечисленної на той час української художньої літератури, історик пропонує тонкий (скористаємося сучасним терміном — психолінгвістичний) аналіз мови повістей Г. Квітки-Основ'яненка —

«Маруся», «Козир-дівка», «Щира любов», «Оксана». М. Костомаров ставить за мету розкрити власне українську сутність цих творів. У чому бачить дослідник українськість повістей? Зокрема, в чуттєвості, властивій зображуваному характерові, у тих почуттях, які набувають залежно від обставин різної мовної форми, різного чуттєвого ословлення. Мрійливість, чуттєвість, поетичність образу Марусі, на думку М. Костомарова, впливають «з глибини характеру малоросійської нації і зрозумілі з її історичного життя. Маруся — це малоросіянка давнього віку, яка живе в новому» [6: 289]. Філологічний підхід до тексту й зображених жіночих характерів витриманий у жвавій оповідній манері, не позбавлений дотепних зауважень, що стосуються оцінки мовної майстерності письменника, пор. щодо повісті «Щира любов»: «Почуття доходять іноді до сентиментальності, що нагадує романи минулого століття; характер офіцера нечіткий; сама Галочка не всюди зрозуміла: у деяких місцях вона говорить так, ніби слухала університетські лекції» [6: 291].

Глибокий пієтет відчуваємо у висловленнях М. Костомарова про творчість Т. Шевченка: «Він не тільки напоєний народною малоросійською поезією, але досконало оволодів нею, підпорядкував її собі і дає їй витончену, довершену форму. [...] це цілий народ, який промовляє устами свого поета: душа його перейнялася співчуттям і подібністю між станом своїм і загальнонародним почуттям. [...] Тому кожний, хай буде в нього хоч кілька намірів, що наповнюють внутрішній світ малоросіянина, так буде перейнятий поезією Шевченка, що забуде, чуже це, отримане зовні, чи своє, власне, що народилося в серці з незапам'ятних часів, так, як перші ідеї дитинства» [6: 292].

У Російській імперії насаджувалася думка про добровільний вибір українцями російської мови як мови освіти, науки, як єдиного можливого засобу прилучення українського народу до загальнолюдських цінностей. Історик М. Костомаров бачив згубний вплив такої теорії, яка спричиняла не лише процес відчуження народу від свого минулого, а й заперечувала існування цього народу в майбутньому, пор.: «Не знаю, що скажуть інші, але мені здається, що доки українською мовою не повідомлятимуться знання, доки ця мова не зробиться провідником загальнолюдської освіченості, до того часу всі наші писання на цій мові — блискучий пустоцвіт, і нащадки назовуть їх результатом примхи, бажанням для забави перевдягатися із сюртука у свиту і припишуть їх більше моді на народність, ніж любові до народності. Гірка істина краща, ніж солодка брехня. Хто любить свій народ — хай любить його не по дон-кіхотському, не уявленням, а серцем і ділом, — хай любить не уявлюване поняття про народ, а народ в реальності [...] ми не можемо бути корисними для народу нічим іншим, як зробивши слово знаряддям загальнолюдської освіти» [6: 309].

Дослідники зауважують, що народницькі погляди М. Костомарова мали «етнографічно-лінгвістичне забарвлення» [1: 11]. Беручи участь у полеміці з однією з московських газет, яка звинувачувала захисника малоросійської мови в сепаратизмі, історик категорично застерігав від

вплутування політики в питання етнографії й лінгвістики. М. Костомаров наводив факт про звільнення вчителя за те, що той у школі переклав дві фрази Євангелія від Матвія українською мовою, тобто прагнув донести до учнів-українців зміст тексту. Адже переклади сакральних текстів на свої рідні мови здійснювали всі народності. Не винятком мала стати й малоруська народність. І це аж ніяк не означало б зведення стіни між росіянами й українцями. Як людина, яка розуміла історичні реалії свого часу, Костомаров не був радикалом: він еволюційним шляхом домагався визнання через мову і словесну творчість окремішності українського народу. А. Ганжа зауважує, що «М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови в тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову» [2: 48]. На думку В. Ващенка, вчений був першим, хто поєднав ідею «народності» з принципом «федералізму» і хоч не відкидав поняття держави, проте в її устрої не визнавав унітарності та абсолютизму [1: 15].

Гасло просвіти для народу набуває особливого суспільно-політичного значення в умовах запроваджуваної політики царизму щодо заборони української мови. У ті роки, коли був виданий Валуєвський циркуляр, українські діячі звернулися до М. Костомарова з пропозицією створити фонд для видання підручників українською мовою. Історик цю проблему розв'язав інакше: зібрані кошти він запропонував використати для створення перекладного українсько-російського словника. Укладач такого видання, у разі схвальної експертної оцінки трьох фахівців зі слов'янської філології (один з них має бути «природний малорус, який з дитячих літ засвоїв рідне наріччя»), повинен був отримати грошову винагороду. Так російськомовний учений М. Костомаров і численними полемічними публікаціями, і науковими працями, а ще й матеріально підтримував ідею національного самоусвідомлення й самоозначення народу. Зауважимо, що вищезгаданий словник мав сприяти створенню загальноновживаної літературної мови з усталеним правописом. Тим часом Костомаров бачив правописну роз'єднаність українців, що не сприяло розширенню функціонального поля української мови. Історик засуджував безплідність правописних суперечок українців, змагання між прихильниками правопису М. Максимовича і П. Куліша, наголошував на тому, що «кулішівка» мала на той час певні традиції об'єднання західноукраїнської і наддніпрянської мовно-писемних практик. І хоч ці традиції вимірювалися лише десятиліттям, проте їх, на думку вченого, треба було зберігати і поширювати, а не перетворювати правопис на «політичне знамено» [8: 274].

У ширшому контексті проблеми *мова як активний суб'єкт історії* звертаємо увагу на мотив відступництва від своєї народності й рідної мови вищих аристократичних прошарків українського суспільства. Полемічні статті історика присвячені розглядові процесів ополячування українців. Автор пише: «Ієзуїти заводили школи, в які приймали руських (українських) дітей і готували їх відступництво... А хіба православні не

могли також засновувати школи, щоб готувати стійких і доблесних захисників батьківської спадщини? Хіба Русь не була більша, ніж Польща? [...] Ополячування Русі відбувалося більше від слабкості Русі, ніж від насильства та інтриг католицизму і полонізму [...]. Так, слабкість — ось що погубило руське дворянство! [...] До яких сумних наслідків привела вона! Відділення дворянства від народу; ті криваві народні повстання, той крайній занепад духу, вузький — особистий — егоїзм, природний у верхньому прошарку, коли той відривається від маси, втручання сусідньої політики. [...] Причому й ті, які з руських ставали поляками, носили в собі наслідки цього перетворення. Не маючи солідарності з народом, вони не мали її й між собою; легкість, з якою вони втратили попередню народність, залишилася й утвердилася в їхньому характері» [8: 145].

Розглядаючи процеси збереження своєї віри, мови, історик звинувачує представників аристократії, дворянства, які не підтримували популярних видань для освіти народу. У першій половині XIX ст. інтелігенція, перебуваючи в складі різних держав, легко переходила в панівне мовно-культурне середовище. Українські інтелектуали як мовні особистості своєю науковою творчістю збагачували інші літературні мови (див., наприклад, [10]), засвідчуючи тим самим, що мовна стійкість у конкретному соціумі залежить від багатьох соціальних, психологічних чинників, тобто функціонування й поширення мови в суспільстві пов'язане з історією цього суспільства.

Костомарова вважають засновником нової історіографії, яку розуміють як написання історії народу, а не історії держави. Такий погляд на історію пізніше розвинув Михайло Грушевський, наголошуючи, що народ може й не мати своєї держави, але, зберігаючи самосвідомість, він зберігає самобутню культуру, досягає світового рівня у словесній творчості. Про роль творчості рідною мовою писав академік В. Русанівський: «Коли нація досягає самоусвідомлення самої себе, у неї з'являється потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цьому завданню служить література — художня, публіцистична, наукова, зокрема історико-етнографічна. Якщо ця література твориться мовою більшості населення, вона стає загальнонародним культурним вогнищем, що освітлює своєму носієві шлях у майбутнє, в коло інших цивілізованих народів. Коли ж ця література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу» [9: 3].

Хоч Костомаров писав свої наукові й публіцистичні праці російською мовою, вони не стали лише спогадом про минуле українського народу, а дали поштовх розвитку українськомовної науки — історичної етнографії, етнопсихології. Пор.: «Костомаров фактично започатковує новий напрям в українській історичній науці — етнопсихологію. Вчений визначає поняття «народного духу» і відносить його до рушійних сил історичного процесу» [11: 3—11].

Друга половина XIX ст. — це доба оприявлення україноцентричних ідей не лише в українськомовному, а й іншомовному озвученні. Як відо-

мо, мовна особистість Миколи Костомарова поєднала український (малоруський) патріотизм з науковим неупередженим мисленням російського вченого-гуманітарія XIX ст. Він був не тільки глибоким знавцем історії, а й громадським діячем, мислителем, талановитим публіцистом-полемістом, який в умовах офіційної політики самодержавства відстоював право народу на збереження й розвиток української мови, літератури, культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Вашенко В.* Лекції з української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): навч. посібн. / В. Вашенко. — Д. : ДДУ, 1998. — 140 с.
2. *Ганжа А.* «Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова / А. Ганжа // Український світ у наукових парадигмах: збірник наукових праць. Випуск 4. — Харків : ХІФТ, 2017. — С. 43–48.
3. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. — К. : Інститут історії України НАН України, 2017. — 274 с.
4. *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. III–XXI.
5. *Дзюба І.М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 720 с.
6. *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
7. *Костомаров Н.И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. — К. : Наук. думка, 1992. — 512 с.
8. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К. : Державне видавництво України, 1928. — 316 с.
9. *Русанівський В.М.* У слові — вічність: (Мова творів Т.Г. Шевченка). — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
10. *Синица И.А.* Языковая личность ученого-гуманитария XIX века / И.А. Синица. — К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2006. — 352 с.
11. *Скрипник Г.* Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови) // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 3–11.
12. *Смолій В.А.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь. — К. : Вища шк., 2005. — 543 с.
13. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського. — К. : Дніпро, 1982. — 547 с.
14. *Ясь О.В.* Вступна стаття до праці М. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» / О.В. Ясь // Український історичний журнал. — 2014. — № 6. — С. 179–181.

Статтю отримано 11.12.2017

Svitlana Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ACTIVE SUBJECT OF A PEOPLE'S HISTORY IS THE LANGUAGE (MYKOLA KOSTOMAROV ABOUT UKRAINIAN LANGUAGE)

The article's author is exploring the views of Mykola Kostomarov, a scientist and a representative of the intellectual history of 19th century Ukraine, on the determinative signs of Ukrainian identity through its distinct language, folklore, mentality and cultural uniqueness. Kostomarov insists upon recognition of the Ukrainian language as a valid member of the Slavic group. He factually rejects the meaning of the word *narodnost'* ("nation"), represented in the official government

ideology of the Russian Empire in the triad “pravoslaviye, samoderzhaviye, narodnost” (“orthodoxy, self-government, nation”). The historian proves the existence of not one but two Ruski (“Russian”) nations — that is, not only Velykoruski (“Great Russian”, or Russian), but also Maloruski (“Little Russian”, or Ukrainian) nation. He refers to written records and to people’s “live history” (folklore, fiction), and calls the Ukrainian language a reliable source of cognition of national mentality, national symbols, and national history.

M. Kostomarov, a representative of the romantic branch of Ukrainian historiography, defended the existence of a Ukrainian identity and its right to create original literature in its own language. He accentuated the necessity of Ukrainian language usage in local schools and churches. The historian sees connection between the social standing of the Ukrainian language and further development of the Ukrainian culture, religion, national education and literature.

Keywords: *Ukrainian Language, people’s mentality, national symbols, national history, identity of culture, education of people.*

Мовна мозаїка

ВИОКРЕМЛЮВАТИ — це не ВІДРІЗНЯТИ, ВІДМЕЖОВУВАТИ...

У сучасному мовному вжитку, особливо в наукових текстах та публіцистиці, дещо рідше в художній літературі, поширеними стали дієслова *виокремлювати* / *виокремити*, що їх донедавна в словниках подавали як рідковживані. Вони означають ‘робити / зробити когось або щось виразним, зосереджувати / зосередити на ньому увагу, виділяти / виділити серед інших’. В українській літературній мові дієслова *виокремлювати* / *виокремити* правильно поєднувати з іменниками та займенниками у формі родового відмінка з прийменниками *з / із, з-поміж / із-поміж, серед*, напр.: *Сірко й собі виокремлював Флора Минаєва з усього козацького гурту* (Ю. Мушкетик); *Гайдуки-побережники спішилися, зняли шапки і миттю виокремили з натовпу Яношика* (Г. Пагутяк); *Мові сучасного українського законодавства властива низка характерних, специфічних особливостей, що дає змогу виокремити його з-поміж інших стилів та функціонально-стильових різновидів* (О. Білоусова); *...в Україні, на індивідуальному рівні, видають книжки місцевих письменників осетинського походження. Серед таких доволі відомих авторів потрібно виокремити Х. Хачирова, В. Тотікова, Т. Бязрова, М. Базоєва та інших* (Віче, 2012, № 5) і под.

Проте багато хто помилково сплутує дієслова *виокремлювати* / *виокремити* з дієсловами *відрізняти* / *відрізнити*, *відокремлювати* / *відокремити*, *відмежовувати* / *відмежувати*, *виділяти* / *виділити* і поєднує їх з іменниками та займенниками у формі родового відмінка з прийменниками *від*, *для* та знахідного відмінка з прийменником *на*, пор.: *Європейський суд з прав людини не виокремлює* (замість *не відрізняє, не відокремлює, не відмежовує*) *справ стосовно політиків від справ звичайних громадян* (інформ. агентство “Інтерфакс — Україна”, 01.07.2011); *Кабмін планує виокремити* (замість *виділити*) *30 — 40 млрд гривень у державному бюджеті на 2017 рік на ремонт доріг* (телеканал “1 + 1”, 05.09.2016); *Чернівчани пропонують звузити проспект Незалежності та виокремити* (замість *виділити*) *для автомобілів “кишені” для паркування* (газета “Буковинська правда”, 11.11.2017); *Автор не виокремлює* (замість *не відрізняє, не відокремлює, не відмежовує*) *історію свого села від історії країни* (сайт “Старий Дніпро”) і под.

Отже, не сплутуймо дієслів *виокремлювати* / *виокремити* з дієсловами *відрізняти* / *відрізнити*, *відокремлювати* / *відокремити*, *відмежовувати* / *відмежувати*, *виділяти* / *виділити*. Українською мовою правильно говорити і писати так: *виокремлювати* / *виокремити когось, щось з / із, з-поміж / із-поміж, серед чого-, кого-небудь*.

Лариса Колібаба

УДК 047.31+811.6

Павел Ковальський, Якуб Банасяк

Інститут славістики Польської Академії наук, м. Варшава

КЛЮЧОВІ СЛОВА ТА КЛАСИ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ В СИСТЕМІ ISYBISLAW ЯК ЗНАРЯДДЯ ТА ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті обговорено окремі етапи побудови класів еквівалентності у межах багатомовного масиву ключових слів у системі бібліографії світового славістичного мовознавства iSybislaw. Окреслено найважливіші теоретичні та практичні проблеми формування таких класів, а також методологічні підходи, що їх використовують розробники системи. Розглянуто питання, пов'язані з інформаційними потребами користувачів системи, зокрема пропозиції, спрямовані на підвищення пошукової прагматики бази iSybislaw.

Ключові слова: інформаційно-пошукова система, інформаційно-пошукова мова, ключове слово, мовознавча термінологія, iSybislaw.¹

0. Популяризація в науковому середовищі Інтернету як комунікаційного простору та употужнення протягом останніх років комп'ютеризації наукової діяльності викликають динамічні зміни у функціонуванні традиційної бібліографії, яка дедалі більше перетворюється на сучасні інформаційно-пошукові системи (далі — ІПС). Завданням таких систем є удоступнення користувачам релевантної інформації в ефективний і зручний («дружній») спосіб. Як зауважує Е. Артович, «сучасний розвиток інформаційних сервісів, доступних онлайн через телеінформаційні мережі, ставить перед розробниками й експлуатувальниками

¹ Статтю підготовлено в рамках міжнародного наукового проекту «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства», який Інститут славістики Польської Академії наук виконує разом з Інститутом української мови НАН України за Угодою про наукове співробітництво між ПАН і НАНУ. З польської мови текст переклали Є.А. Карпіловська та Ю.В. Романюк.

ІПС, які послуговуються з дедалі складнішого програмного забезпечення, нові вимоги до лінгвістичної основи систем. Здійснений нещодавно аналіз залежності між технологією удоступнення інформації та способами подання знань у традиційних і сучасних, інтерактивних ІПС наочно продемонстрував, що розвиток інтерактивних способів пошуку інформації й системного програмного забезпечення для їх застосування залишається в прямій кореляції з оснащенням системи дедалі потужнішим, належним чином структурованим знанням про природну мову та інформаційно-пошукові мови, представленим окремо від знання про дійсність»² [6: 61]. Перенесення бібліографії в цифровий простір, відповідне перетворення форми її подання, або її ремедіація, яка полягає у представленні одного засобу інформації (медіа) в іншому³ [11: 45], дозволяє особам, які готують бібліографічні описи (предметні та формальні описи документів), застосовувати нові методи та інструменти в зовсім іншому середовищі. Такі інструменти дають можливість створювати нові пункти доступу до інформації, уміщеної в документах. Вони уможливають інші, ніж у традиційній паперовій бібліографії, організацію інформації та її подання, а також швидку, просту та ефективну доступність такої інформації. Усі ці заходи спрямовано на задоволення інформаційних потреб користувачів ІПС, тобто вони на перший план виводять пошукову прагматику, практичні проблеми пошуку.

0.1. У статті маємо намір представити міркування стосовно функціонування одиниць мови ключових слів у бібліографічній базі даних світового славістичного мовознавства iSybislaw, доступний за інтернет-адресою www.isybislaw.ispan.waw.pl. Ми також хочемо показати окремі етапи побудови класів внутрішньо- та міжмовної еквівалентності у межах багатомовного масиву ключових слів бази iSybislaw. Ця база даних є інформаційно-пошуковою системою, яку було удоступнено користувачам у мережі Інтернет у 2007 р. Ідею її створення вперше було презентовано ширшому грону науковців на XII Міжнародному з'їзді славістів у Кракові в 1998 р. [9: 41—47]. Над розбудовою інформаційної системи, яка на сьогодні налічує понад 23 тис. повних описів документів (записів), працює міжнародний колектив мовознавців-славістів з різних слов'янських країн (Польщі, України, Росії, Білорусі, Чехії, Словаччини, Хорватії, Македонії, раніше — з Сербії та Словенії), а також з країн за межами Славії (Німеччини, Японії, раніше — з Франції та Естонії)⁴. Осмислюючи завдання, пов'язані з ІПС, та описуючи їхню прагматику, практичний аспект, слід взяти до уваги дві перспективи розгляду цієї проблеми. Перша перспектива, сфокусована на користувача такої системи, це — зовнішня перспектива. Ко-

² Українські переклади цитат погоджено з авторами статті (*перекл.*).

³ Див. також на цю тему працю М. Марія [15], який розглядає ремедіацію в контексті функціонування сучасної літератури.

⁴ Докладніше про систему iSybislaw див. праці: З. Рудник-Карватової, З. Мікоса, Б. Бояр [20], М. Пшастек-Самокової [17], З. Рудник-Карватової, Я. Банасяка, З. Мікоса [18], З. Рудник-Карватової [5].

ристувач найчастіше не повинен знати процедур створення структури системи, складних технічних питань, пов'язаних з організацією знань у цій системі. Друга перспектива — внутрішньо-зовнішня, яку також можна назвати перспективою індексатора-користувача. Індексатор (особа, яка створює пункти доступу до знань у конкретній системі) мусить мати знання про структуру всієї системи, брати активну участь у розбудові інформаційно-пошукової мови і водночас використовувати функціональні можливості системи. У цій статті ми представляємо проблеми з урахуванням обох перспектив; методологічні міркування споряджаємо прикладами, дібраними з бази iSybislaw.

1. Одним із найважливіших інформаційно-пошукових інструментів, застосованих у системі iSybislaw, є мова ключових слів. Ця мова в iSybislaw виконує дві основні функції: метаінформаційну та пошукову. Метаінформаційна функція мови ключових слів полягає у відображенні змісту документів, уміщуваних у базі, натомість її пошукова функція уможливорює для користувачів пошук релевантної інформації в усьому масиві документів. Для того, щоб мова ключових слів була інструментом для пошуку точної і повної інформації, яка задовольнить інформаційні потреби користувачів, належить з великою увагою розширювати, впорядковувати й вибудовувати її лексичний ресурс (масив ключових слів). Надто загальні характеристики пошуку можуть спричинити інформаційні лакуни, так звані пошукові «білі плями», тобто порожні простори, не заповнені потенційні пункти доступу до інформації, результатом чого буде брак отримання відповідної інформації. Пропуск під час індексування потрібних користувачеві проблем і тем спричинюватиме втрату інформації (інформаційну «тишу»). Непродуктивним в інформаційному процесі є також узагальнення інформації під час індексування документа. Звертає на себе увагу, наприклад, відсутність кореляції між частотою вибирання в інформаційно-пошуковій системі класифікації *skladnia zdanie proste / zdanie złożone* (синтаксис *просте речення/складне речення*) й додаванням в описі документа багатозначного ключового слова *zdanie* (речення). Так само, утім, занадто глибоке індексування, надлишковість інформації (іноді корисна з погляду як розробника, так і користувача системи, наприклад, у працях, пов'язаних з перетворенням інформації, її конденсацією в процесі анотування, реферування та ін.), можуть призвести до непотрібної деталізації змістового опису й спричинити інформаційний «шум», а через це — й проблеми з пошуком релевантної інформації. Як бачимо, однією з найважливіших ознак мови ключових слів повинна бути пертиненція, або відповідність надаваної інформації інформаційним потребам користувачів. Указані проблеми доводять, що конструювання і розбудова мови ключових слів є завданням, яке вимагає вирішення ряду питань методологічного та практичного (технічного) характеру. Вони засвідчують також необхідність роботи з системою міждисциплінарного колективу, який об'єднує фахівців з різних галузей мовознавства, наукової інформації та інформатики. У процесі накопичування та впорядкування

ключових слів слід оперативно розв'язувати проблеми багатозначності, синонімії і варіантності слів природної мови, або термінів, що становлять ключові слова. На початковому етапі роботи — в площині однієї мови, на її наступних етапах — у площині двох або більше мов. Розробники системи iSybislaw прийняли новаторське методологічне розв'язання тих проблем, які спрямовані на створення у межах всього масиву ключових слів класів внутрішньо- та міжмовної еквівалентності [9: 45—47]. До складу одного класу входять різномовні одиниці, які виконують ту саму денотативну функцію. Їхній безпосередній денотат становить сукупність документів, до яких вони відсилають, а опосередкований — елементи позадокументної дійсності [10: 48—49; пор. також нижче].

1.1. Мова ключових слів iSybislaw є паранатуральною інформаційно-пошуковою мовою, яка відображає інформацію, уміщену в документах [7]. Як уже було підкреслено вище, її використовують у метайнформаційній функції та у функції пошуку інформації в інформаційному масиві (масиві документів) системи iSybislaw. Одиниці мови ключових слів в iSybislaw, як правило, сумірні з мовознавчими термінами, відповідають їм. Слід, проте, підкреслити різницю між двома масивами. Терміни позначають та уточнюють елементи мовної (позатекстової) дійсності, натомість ключові слова безпосередньо позначають масиви документів, уміщених в системі, і безпосередньо уточнюють певні їх угруповання, сукупності ознак документів. Семантику ключових слів не подано користувачеві експліцитно, однак припущено, що у випадку ключових слів (особливо у мовах ключових слів паранатурального типу), які становлять трансформації термінів, користувач інтуїтивно домислить і зрозуміє змістовий обсяг такої одиниці на основі розуміння змісту терміна. Не завжди, однак, слід спиратися на значення термінологічних одиниць, оскільки семантику ключових слів визначає штучна парадигматика, яка може відрізнятися від парадигматики певної термінологічної системи [24]. Це відбувається, зокрема, у разі виділення у межах термінології дуже деталізованих значень/уживань термінів, коли доцільним є спрощення, мотивоване інформаційними потребами користувача бази та його компетенцією. Візьмімо для прикладу ключові для семантичного синтаксису терміни: пол.: *wyrażenie predykatywne*, *predykator*, *predykat*, *predykat składniowy*; болг.: *предикативен израз*, *предикатор* (рідковживане), *предикат*, *синтактичен предикат*; рос.: *предикативное выражение*, *предикат*, *предикатор* (рідковживане), *синтаксический предикат*. Крім очевидних ідіолектних преференцій, виявляється також різниця в значенні, якої надають терміну *predykator* у певних контекстах [8]. Цей термін тоді не є рівнозначним терміну *wyrażenie predykatywne*. По відношенню до вербально-субстантивних аналітичних конструкцій *предикатор* є частиною *предикативного виразу*. Інакше кажучи, *предикативний вираз* у вербально-субстантивних аналітичних термінах складається з *предикатора* і *вербалізатора* [пор. п. 2.3.]. Такі нюанси слід було б узяти до уваги у термінологічному банку. В інформаційно-пошуковій системі, адресованій широкій аудиторії користувачів, вони нерелевантні.

1.2. Розробники iSybislaw для накопичення термінології використовують корпус текстів, репрезентативних для сучасної літератури з певної галузі мовознавчої науки, та їхні бібліографічні описи, а також доповнюють масив спеціалізованої лексики на основі авторитетних академічних граматик, мовознавчих енциклопедій, тезаурусів і словників. Реалізовано індукційно-дедукційний метод, застосований для збирання лексичного масиву «Словника ключових слів славістичного мовознавства» [20: 6—8]. Крім мовознавчої славістичної термінології (галузевих термінів), одиницями мови ключових слів системи iSybislaw виступають також загальнонаукові, загальномовознавчі терміни. До цієї групи входять терміноодиниці, які стосуються теорії мови і загального мовознавства, а також контрастивного слов'янсько-неслов'янського мовознавства. Численну групу у масиві ключових слів системи iSybislaw становлять також нетермінологічні одиниці. Вони базуються на словах природної мови та відображають елементи змісту документів, важливі з погляду пошукової прагматики. До таких одиниць мови ключових слів належать: власні імена: *Mickiewicz Adam*, *Slowacki Juliusz*, також прізвища мовознавців, науковий доробок яких є предметом досліджень, обговорюваних у документах: *Slawski Franciszek*, географічні: *Kijów*, *Małopolska*, *Ukraina* та корпоративні назви (закладів, установ): *Polska Akademia Nauk*, *Instytut Slawistyki*, *Uniwersytet Łódzki*. Численими є також одиниці загальнонаціональної мови, які є предметом досліджень, як, наприклад, лексеми, фразеологізми, морфеми тощо: *dusza* (душа), *kwiatek* (квітка), *serce* (серце), *słońce* (сонце), *stawiać zamki na lodzie* (букв. будувати замки на льоду), **-ować**, **-owo**; слова, що мають високу частоту в масиві документів, наприклад, у польській мові назви кольорів: *żółty* (жовтий), *biały* (білий), частин тіла: *ręka* (рука), *głowa* (голова), наукових зібрань: *kongres* (конгрес, з'їзд), *konferencja* (конференція) тощо.

2. Як уже було підкреслено вище, під час проектування мови ключових слів істотними проблемами, які слід оперативно розв'язувати, є багатозначність, синонімія та варіантність терміноодиниць, використовуваних у функції ключових слів системи iSybislaw. Це особливо важливо для різномовних користувачів та індексаторів, які потребують доступу до дієвого, ефективного інформаційно-пошукового інструменту. Творення класів еквівалентності відбувається у межах одиниць мови формального опису, а також мови предметного опису, який відображає зміст документа [18]. Зокрема, у формальній мові подано різні варіанти імені та прізвища автора, напр.: *Ожегов Сергей Иванович* = *Ožegov Sergej Ivanovič*, *Shevelov George Y.* = *Ševelev Jurij* = *Шевелёв Юрий Владимирович* = *Шевельов Юрій* (рис.1).

У мові фактографічній (мові предметного опису) подано синонімічні одиниці у межах однієї мови, напр., пол. *struktura tematyczno-rematyczna* = *funkcjonalna perspektywa zdania* = *aktualne rozczłonkowanie zdania*; і тотожні за значенням у багатьох мовах та алфавітах: чес. *aktuální větné členění* = *funkční větná perspektiva* = *větná perspektiva*; словен. *funkcionalna stavčna perspektiva* = *tematsko-rematska struktura*; рос. *актуальное членение предложения* = *коммуникативная перспектива высказывания* = *функциональная перспектива*

Ožegov	Sergej Ivanovič
Ожегов	Сергей Иванович
Karpilovs'ka	Ėvgenija Anatoliivna
Карпіловська	Євгенія Анатоліївна
Shevelov	George Y.
Ševelev	Jurij
Ševel'ov	Jurij
Szerech	Jurij
Szewelow	Jurij
Шевелёв	Юрий Владимирович
Шевельов	Юрій

Рис. 1. Фрагмент масиву ключових слів системи iSybislaw з варіантами власних імен

высказывания; болг. актуално членение на изречението = функционална изреченска перспектива = темо-ремна структура = тематично-рематична структура, укр. актуальне членування речення (рис. 2).

Усі вищезгадані одиниці утворюють один клас, і кожна одиниця відсилає до того самого масиву документів у системі iSybislaw. Завдяки цьому користувач, подаючи будь-який термін з певного класу, незалежно від мови й алфавіту, отримує той самий результат запиту, ту саму кінцеву інформацію, а також повноту інформації разом з економією часу, оскільки пошук ресурсів відбувається за допомогою ключових слів, створених на

struktura tematyczno-rematyczna	polски (pol)
aktualne rozczlonkowanie zdania	polски (pol)
funkcjonalna perspektywa zdania	polски (pol)
актуальное членение предложения	rosyjski (rus)
коммуникативная перспектива высказывания	rosyjski (rus)
функциональная перспектива высказывания	rosyjski (rus)
актуално членение на изречението	bulgarski (bul)
тематично-рематична структура	bulgarski (bul)
темо-ремна структура	bulgarski (bul)
функционална изреченска перспектива	bulgarski (bul)
aktuální větné členění	czeski (cze)
funkční větná perspektiva	czeski (cze)
větná perspektiva	czeski (cze)
funkcionalna stavčna perspektiva	sloweński (slv)
tematsko-rematska struktura	sloweński (slv)
актуальне членування речення	ukraiński (ukr)

Рис. 2. Клас еквівалентності термінів з дескриптором пол. *struktura tematyczno-rematyczna*

основі різних природних мов. Найголовнішою метою є уможливлення далі ефективного міжмовного пошуку інформації (МПІ), який «можна описати на абстрактному рівні як завдання, що полягає в пошуку документів у межах різних мов. У певному сенсі, МПІ становить граничний випадок проблеми незбігу лексики (англ. *vocabulary mismatch problem*), тобто явища, коли лексика запиту користувача і те, що міститься у релевантному документі, можуть істотно відрізнятись» [22: 1].

2.1. Перший етап конструювання класів еквівалентності полягає у збиранні термінологічних одиниць в одній мові, а потім їх упорядкування, передусім усунення багатозначності. Усунення багатозначності термінології, ужитої у функції ключових слів, має вирішальне значення, оскільки без її розв'язання користувач не має можливості доступу до релевантної інформації вже у межах однієї мови, а наслідки «перенесення» такої картини з однієї мови на інші стають непередбачуваними. Так, наприклад, багатозначному польському терміну *język* («система знаків» vs «орган мовлення») відповідають в українській та англійській мовах по два терміни, а саме: *мова*, *language*; *язик*, *tongue*. В англійській ситуацію ще ускладнює той факт, що термін *tongue*, хоча і досить рідко, уживають також у значенні «система знаків», пор. складений термін *mother tongue* «материнська мова». В українській мові термін *язик* також уживали в значенні «система знаків» у старих джерелах (староукраїнських і літературних творах новою українською літературною мовою). Проте його відсутність у складі певних аналітичних номінацій [пор. п. 2.3.] може слугувати підтвердженням того, що ця форма вже вийшла з ужитку.

Крім багатозначності цього типу, у термінології також трапляються явища більш регулярні, які можна виявити та описати в категоріях певних лексичних функцій, пор., наприклад, «процес→результат»: пол. *nominacja 1* (процес) → *nominacja 2* (результат), *nominalizacja 1* (процес) → *nominalizacja 2* (результат), *przekład 1* (процес) → *przekład 2* (результат), *zapożyczenie 1* (процес) → *zapożyczenie 2* (результат); укр. *номінація 1* (процес) → *номінація 2* (результат), *номіналізація 1* (процес) → *номіналізація 2* (результат), *переклад 1* (процес) → *переклад 2* (результат), *запозичення 1* (процес) → *запозичення 2* (результат). Хоча і тут мовці можуть уживати різні терміни для відображення різних значень, пор. пол. *zapożyczenie* (процес) — *zapożyczenie* (результат) та укр. *запозичування* (процес) — *запозичення* (результат). Отже, мовознавці намагаються розрізнявати такі значення, а запровадження та вживання різних термінів сприяє впорядкуванню цієї термінологічної системи. Багатозначні терміни на зразок: *номінація 1* (процес) → *номінація 2* (результат) слід враховувати з методологічного погляду. Проте їхня вага з погляду доступу до релевантного інформаційного масиву менша, ніж у пар типу пол. *język 1* vs *język 2*. Це відбувається завдяки тому, що такі терміни об'єднує семантична похідність, яка віддзеркалює близький зв'язок у позамовній і позадокументній реальності між вказаними процесами та їхніми результатами. Інформація, релевантна для перших, великою мірою є релевантною і для других.

Одним з цікавих прикладів може бути проектування класу термінів, пов'язаних з універбацією. У польській мовознавчій термінології усталився інтернаціональний термін *uniwerbizacja*, хоча вперше його було вжито в польській мові у формі *uniwerbalizacja* [21]. Однак варіантна форма *uniwerbalizacja* не прижилася в польському мовознавстві й узагалі її вживання можна визначити як одиничне. З огляду на це, а також на брак цього терміна у більшій кількості текстів, його не введено до масиву ключових слів системи iSybislaw. Натомість, у словенському мовознавстві функціонують два варіанти інтернаціонального терміна *univerbizacija* і *univerbacija* (так само й в інших слов'янських мовах, пор. укр. *універбація* і *універбізація*) і питомий термін *poenobesedenje*. Дефініційні обсяги питомого й інтернаціонального термінів різняться. Терміном *poenobesedenje* охоплено дуже різномірні словотворчі процеси. Як пише Й. Топоришич: «...*poenobesedenje* це постання одного слова з двох чи більше слів, наприклад, *seveda* «відомо, очевидно» з *se ve da* «відомо, що», а також заміна дво- чи кількаслівної назви одним словом за участі словотворчих механізмів, наприклад: *nedovršni glagol* «дієслово недоконаного виду» — *nedovršnik, cesta za avte* «дорога для автомобілів» — *avtocesta, drugi/nížji predsednik* «заступник голови — *podpredsednik*» [23: 187]. Отже, термін *poenobesedenje* можна потрактувати як родовий відносно інтернаціональних термінів *univerbizacija/univerbacija*. Проте у багатьох працях словенських мовознавців досить уживані обидва терміни. Уведення до переліку ключових слів двох цих одиниць як окремих класів викликало б інформаційну надлишковість і могло б вплинути на отримання неповної, недостатньої кількості документів, присвячених широко потрактованим завданням універбізації у словенських працях. З метою підвищення пошукової прагматики і створення системи, «дружньої» для користувача, усі три словенські одиниці: *poenobesedenje*, *univerbizacija* й *univerbacija* слід подати в одному класі внутрішньомовної еквівалентності (у межах однієї мови). Далі такий одномовний клас еквівалентності має бути пов'язаний з іншомовними класами, які відображають те саме семантичне поле «універбація» (рис. 3 і 4).

Таким чином, класи еквівалентності показують, хоч і спрощено, місце окремих термінів, ужитих у функції ключових слів, у взаємовідношеннях і створюють образ термінологічної системи певної мови (докладніше про це див. у працях: Є. Карпіловської [2], П. Ковальського [13], В. Кульпіної і В. Татарінова [3], І. Лучкув [14], О. Остапчук [16],

poenobesedenje	słoweński (slv)
univerbacija	słoweński (slv)
univerbizacija	słoweński (slv)

Рис. 3. Клас внутрішньомовної еквівалентності семантичного поля «універбація» (словенська мова)

uniwerbizacja	polski (pol)
универбация	rosyjski (rus)
univerbizace	czeski (cze)
univerbizácia	słowacki (slo)
poenobesedenje	słoweński (slv)
univerbacija	słoweński (slv)
univerbizacija	słoweński (slv)
універбація	ukraiński (ukr)
універбізація	ukraiński (ukr)

Рис. 4. Клас міжмовної еквівалентності семантичного поля «універбація»

Ю. Романюк [4], Є. Волкової [1]. Як бачимо, упорядкування термінології, вжитої у функції ключових слів, становить важливий етап створення обговорюваних класів.

2.2. Іншою процедурно-методологічною проблемою, яка постає під час праці над ІПМ, є нерівномірна розбудова масиву ключових слів в окремих мовах (рис. 5 і 6).

З огляду на те, що працю над системою iSybislaw ініціювало польське славістичне середовище, польська мовознавча термінологія становить найбільшу сукупність одиниць мови ключових слів. Понад 8 тис. ключових слів ґрунтовано на одиницях польської мови, з яких близько половини складають мовознавчі терміни.

Лексику польської мови ключових слів презентує виданий 1999 р. в паперовій версії і 2006 р. — у версії цифровій вищезгаданий «Словник ключових слів славістичного мовознавства» З.Е. Рудник-Карватової і

Рис. 5. Участь (у відсотках) слов'янських мов у масиві мови ключових слів системи iSybislaw

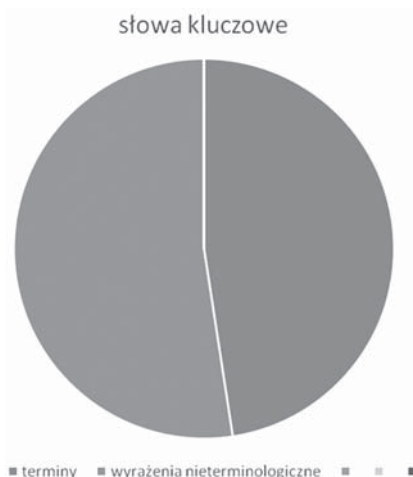

Рис. 6. Участь термінології у польському модулі мови ключових слів

Х. Карпінської, в якому зібрано близько 2500 одиниць, показових для польської мовознавчої славістики [18]. Для інших слов'янських мов та англійської мови, представлених у базі iSybislaw, поки що бракує таких словників, виданих у паперовій чи цифровій формі. Неповні словники ключових слів окремих слов'янських мов містяться в структурі системи iSybislaw в картотеках зразків (форматів) предметних описів документів. Отже, потрібно — згідно з прийнятою концепцією і графіком праці — постійно поповнювати й систематично розбудовувати такі сукупності для того, щоб забезпечити різномовним користувачам зручніше застосування мови ключових слів під час пошуку інформації.

2.2.1. У наявних працях під час розбудови термінологічних засобів, відображених у ключових словах певних слов'янських та англійської мов, функцію опису надано польській мові. Така ситуація мотивована передусім практичними міркуваннями, а також необхідністю вибору ключового слова у функції дескриптора, яке відповідало б терміну, домінантному у польській мові. Такий підхід був зручним з огляду на архітектуру інформаційно-пошукової системи iSybislaw. У Центрі славістичної наукової інформації Інституту славістики ПАН нині розпочато вивчення можливостей модернізації й удосконалення цієї системи, які більшою мірою унаслідок унаслідок мовні преференції її користувачів. У першу чергу, заплановано уможливити одночасну зміну природної мови, на якій ґрунтовано ключові слова, висвічувані на рівні опису документа в його пошуковому образі, та зміну мови інтерфейсу користувача (англійської та російської). Зараз непольськомовні ключові слова можна знайти в повному обсязі, але побачити їх можна лише на рівні запису певного класу міжмовних еквівалентів. Такий спосіб є неоптимальним з погляду іншомовних користувачів бази. У процедурі опрацювання непольськомовної лексики необхідна також зміна, яка має полягати у виборі оптимального терміна (висвічуваного або дескриптора) у кожній мові.

2.3. Дуже важливою справою, що потребує осмислення, є також проблематика глибини індексування. Ідеться, між іншим, про питання, яке порушив Г. Фреге у своїй розвідці «Сенс і значення» [12]. Не можна не поцінувати великого внеску цього автора (як і багатьох інших логіків) у розвиток штучних мов. Розглядаючи справу в термінах Г. Фреге, можна твердити, що існують вислови, які мають різний сенс (екстенсіонал), проте те саме значення (інтенсіонал). Прекрасною ілюстрацією цього твердження є нетривіальне речення, яке окреслює тотожність виразів такого типу. Г. Фреге скористався з прикладу *Вечірня Зірка*, яка є *Вранішньою Зіркою*. Виявляється, як бачимо, що той самий екстенсіонал може бути визначений у різний спосіб. На ґрунті мовознавчої термінології відмінності в сенсі термінів можуть бути істотними, пор., наприклад: пол. *narrativus/tryb narracyjny*; болг. *преизказно наклонение* vs пол. *imperceptivus/tryb imperceptywny*; болг. *имперцептив* vs пол. *tryb nieświadka*; болг. *несвидетелско наклонение*. Протиставлені пари термінів різняться ознаками не факультативними, а облігаторними, суттєвими, які належало б відобразити в дефініції (*renarracja* vs *brak percepcji* vs *niebyscie świadkiem*). Відмінності цього типу можуть виявлятися також між різномовними термінами, пор., наприклад: пол. *język ojczysty* vs укр. *матірня мова/материна мова/материнська мова*; словен. *materni jezik/materinščina*. Як бачимо, проблеми, що постають на рівні природних мов у їх функції метамови (мови опису понять), мають становити точку відліку в аналізі інформаційно-пошукової мови паранатурального типу. Ідеться, власне, про те, щоб у якомога повніший спосіб спиратися на мовні знання користувача бази, однак водночас не переносити на рівень інформаційно-пошукової мови розбіжності, які виникли на ідіоматичному ґрунті.

Як видається, перенесення тонких розбіжностей такого роду на рівень інформаційно-пошукової мови може негативно позначитися не тільки на індексуванні документів, а й на повноті сукупності інформації, отриманої у відповідь на запит. Треба було б, очевидно, запровадити якусь додаткову систему відсилань, завдяки якій можна було б краще, хоча й трохи повільніше, індексувати, і ключові слова цього типу об'єднувати в класи еквівалентності.

3. Подані вище міркування стосовно побудови класів еквівалентності у масиві багатомовних ключових слів системи iSybislaw ведуть до кількох загальних висновків. Передусім встановлення внутрішньо- і міжмовних класів еквівалентності уможливорює користувачам доступ до знання через будь-яке слово, що входить до таких класів. Завдяки цьому зростає інформаційна цінність системи й відкриваються нові шляхи доступу до знання. Урахування в майбутньому, а також створення розбудованих класів еквівалентності, в яких будуть міститися одиниці з усіх слов'янських мов та з англійської мови, забезпечать ефективне використання бази iSybislaw для різномовних користувачів. Зокрема, істотним видається врахування англійської мови в структурі окремих класів еквівалентності, яке уможливить вільне послугування базою для тих користувачів, які не знають слов'янських мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Волкова Е. Проблемы белорусской лингвистической терминологии и вопрос соответствия ключевых слов (лингвистических терминов) в iSybislaw // *Slavia Orientalis*. — 2013. — № 62. — С. 285—292.
2. Карпіловська Є.А. Роль термінів-непрямих номінацій у тезаурусі інформаційно-пошукової системи славистичного мовознавства // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. — 2014. — Т. 49. — С. 150—163. Доступ онлайн: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
3. Кульпина В.Г., Татарінов В.А. Синонимия ключевых слов в системе славистической библиографии как эпистемологические рефлексы развития лингвистической терминологии. // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. — 2014. — Т. 49. — С. 188—202. Доступ онлайн: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
4. Романюк Ю.В. Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово) // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. — 2014. — Т. 49. — С. 245—258. Доступ онлайн: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
5. Руднік-Карватова З.Е. Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw // *Українська мова*. — 2016. — № 3. — С. 105—117.
6. Artowicz E. Indeksy w semantyce leksykalnej Ju.D. Apresjana // *Zagadnienia Informacji Naukowej*. — 2002. — № 1. — С. 61—78.
7. Babik W. Słowa kluczowe. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
8. Banasiak J. Synonymy and search synonymy in an IR system (on the basis of linguistic terminology and the iSybislaw system) // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. — 2014. — Т. 49. — С. 176—187. Доступ онлайн: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
9. Bojar B., Rudnik-Karwatowa Z. (1998), Konceptja nowoczesnego systemu informacji slawistycznej // Dalewska-Greń H., Rusek J., Siatkowski J. (Ред.), *Językoznawstwo. Prace na XII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Krakowie 1998*. — Warszawa: Energeia (Z Polskich Studiów Slawistycznych; seria 9), 1998. — С. 41—47.
10. Bojar B. Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych. — Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich. (Nauka, Dydaktyka, Praktyka; 56), 2002.
11. Bolter J.D., Grusin R. Remediation: understanding new media. — Cambridge: The MIT Press, 2000.
12. Frege G. Sens i znaczenie. // Frege G. *Pisma semantyczne*, przeł. B. Wolniewicz/ — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. — С. 60—88.
13. Kowalski P. Synonimia w polskiej i słoweńskiej terminologii językoznawczej // *Toporišičeva obdobja*. — Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016. — С. 99—106. Доступ онлайн: <http://centerslo.si/wp-content/uploads/2016/11/Kowalski.pdf>
14. Łuczaków I. Uwagi o ekwiwalencji słów kluczowych w systemie informacyjnym iSybislaw (na przykładzie wybranych terminów gramatycznych). // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. — 2014. — Т. 49. — С. 203—218. Доступ онлайн: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>
15. Maryl M. *Życie literackie w sieci. Pisarze, instytucje i odbiorcy wobec przemian technologicznych*. — Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2015.
16. Ostapczuk O. Język informacyjno-wyszukiwawczy i problem ekwiwalencji słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego // *Zagadnienia Informacji Naukowej*. — 2007. — № 2. — С. 54—63. Доступ онлайн: <http://bbc.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=1795>
17. Przastek-Samokowa M. “Bibliografia językoznawstwa slawistycznego” i bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego iSybislaw jako przykład działań interdyscyplinarnych [online] // Kocójowa M. (Ред.), *Biblioteki, informacja, książka: badania interdyscyplinarne i praktyka w XXI wieku*. — Kraków: Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. — С. 447—452.
18. Rudnik-Karwatowa Z., Banasiak Z., Mikos Z. (2013), Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw // *Slavia Orientalis*. — 2013. — Т. 62. — № 4. — С. 631—646.
19. Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H. *Słownik słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego*. — Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1999.

20. Rudnik-Karwatowa Z., Mikos Z., Bojar J. (2007), Nowoczesny system informacji slawistycznej: zadania, dotychczasowe wyniki i perspektywy // Zagadnienia Informacji Naukowej. — 2007. — № 2. — С. 19—40.
21. Siatkowska E. Syntetyczne i analityczne nazwy w języku czeskim i polskim // Prace Filologiczne. — 1964. — T. 18. — № 2. — С. 219—231.
22. Sorg P., Cimiano P. Cross-lingual Information Retrieval with Explicit Semantic Analysis // Working Notes for the CLEF 200 Workshop, 2008. Доступ онлайн: <http://www.aifb.kit.edu/web/Inproceedings1837>
23. Toporišič J. Enciklopedija Slovenskega Jezika. — Ljubljana : Cankarjeva založba, 1992.
24. Woźniak-Kasperek J. Języki informacyjne: między tradycją a nadzieją na cyfrową przyszłość // Przegląd biblioteczny. — 2010. — № 1. — С. 5—18.

Статтю отримано 30.10.2017

Paweł Kowalski, Jakub Banasiak

Institute of Slavic Studies of the PAS, Warsaw

KEYWORDS AND CLASSES OF EQUIVALENCE IN THE ISYBISLAW SYSTEM AS A TOOL AND SUBJECT OF STUDY

The paper discusses the main stages of creating (establishing) classes of equivalence within a multi-lingual keyword set in the bibliography of world Slavic linguistics iSybislaw which is available at www.isybislaw.ispan.waw.pl. This database is an information and retrieval system that was made available to users on the Internet in 2007. Its idea was first presented to the wider scientific community at the 12th Slavic International Congress in Cracow in 1998. Its main information retrieval tool is the keyword language that has two basic functions in iSybislaw: metainformational and retrieval function. The keyword metadata is based on mapping of the content of the documents in the database, while the retrieval feature of the language allows users to derive (obtain) relevant information from all documents. We present the most important theoretical and practical problems of creating such classes and methodological solutions used by the designers of the iSybislaw system. The establishment of classes of intra-linguistic and inter-lingual equivalence allows users to gain knowledge of any expression that constitutes a given class. The information value of the system is enriched and new access points to the knowledge presented in the system are created. In the future terminological units from all Slavic languages as well as English that are going to be included in the equivalence classes will allow efficient use of the system for multilingual users. It is particularly important to include English in the structure of individual equivalence classes, which will allow non-Slavic speakers to use the database easily.

Keywords: *information-retrieval systems, information-retrieval languages, keyword, linguistic terminology, iSybislaw.*

УДК 811.161.2'272:112

Оксана Данилевська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ В УДЕРЖАВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

*У статті проаналізовано основні напрями мовної політики Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР та участь у тогочасних процесах удер-
жавлення української мови українських мовознавців — І. Огієнка, міністра
освіти в уряді Директорії УНР, голови Правописної комісії в Міністерстві
освіти; А. Кримського, голови Термінологічної комісії в Державній канце-
лярії за Гетьманату. Зроблено висновок про послідовність та наступність
мовної політики українських урядів зазначеної доби попри певні відмінності
внутрішньополітичного життя в ті роки.*

Ключові слова: мовна політика, статусне планування, корпусне плануван-
ня, державна мова, історія українського мовознавства.

У сучасній соціолінгвістиці заходи, пов'язані із розширен-
ням сфер функціонування певної мови, зокрема й забез-
печення її статусу як державної, розглядають у межах теорії
мовної політики (мовного планування). Усталеним є тлу-
мачення мовної політики як свідомого й цілеспрямованого
впливу, що має на меті сприяти ефективному функціону-
ванню мови. Мовною політикою називають також сукуп-
ність ідеологічних принципів і практичних заходів із роз-
в'язання мовних проблем у державі; сукупність політичних
й адміністративних заходів, спрямованих на надання мов-
ному розвитку бажаного спрямування [10: 329].

Передумови розвитку теорії мовної політики в укра-
їнському мовознавстві склалися ще на початку XX ст. у
зв'язку з потребою вибороти для українців загальнодемо-
кратичні права, до яких належить і право користуватися

© О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2017

рідною мовою. Мовне питання набуло значення політичного і в Австро-Угорській, і в Російській імперіях у процесі розгортання політичного руху, про що свідчать програми перших українських політичних партій, пор.: «Мова, в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з Українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби»¹ [22: 150–151].

І. Франко, безумовно, мав підстави твердити, що мовні проблеми в Україні мають «глибинний політичний підклад» [31: 64–65]. Чимало міркувань з приводу можливих політичних кроків, здатних забезпечити мовні права українців, висловили М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко, В. Самійленко, О. Синявський, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко. Спробою узагальнення мовної політики в Україні, яку намагалися реалізувати уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, стала праця І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки», написана в 30-ті рр. Роль мовної політики у внутрішньополітичному житті мовознавець, активний учасник мовнореформаторських процесів, визначав так: «Через те, що рідна мова — найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика — це найважливіша політика всякого народу» [18: 5].

До сфери наукових інтересів європейських та американських мовознавців теорія і практика мовної політики потрапила у зв'язку зі становленням соціолінгвістики як мовознавчої дисципліни й, зокрема, з поглибленням прескриптивного напрямку лінгвістичних досліджень [33: 19–24].

Прикметно, що в працях У. Лабова питання, які належать до кола теорії мовної політики, визначені як найважливіші проблеми соціолінгвістики, пор.: «1) стандартизація мови та мовне планування, 2) двомовна й багатомовна поведінка, 3) піджинізація та креолізація тощо» [11: 6].

Варто зауважити, що впродовж останнього часу інтерес до мовної політики у світовій лінгвістиці невпинно зростає. Не втратили актуальності міркування Л. Лазаренко про те, що світ нині переймається мовно-політичними проблемами жвавіше ніж будь-коли, «збагнувши, очевидно, не тільки значущість кожної мови як неповторного духовного й культурного надбання всього людства, а й надзвичайну їхню вразливість перед «свідомим впливом на мову «недалекоглядних політиків» [12: 6].

У соціолінгвістиці сьогодні спираються на описи й практичні напрацювання мовних політик, законодавчі міжнародні акти й рекомендації, схвалені в Раді Європи, ОБСЄ, ЄС. Принципи мовних політик світу декларують документи ООН та ЮНЕСКО [6: 14]. Що ж до України, то інтерес до мовної політики зумовлений ще й тим, що попри тривалу історію мовне питання в нас не тільки не розв'язане, а й досі є предметом політичних маніпуляцій [27].

¹ Назви видань, документи та публікації тогочасної преси цитовано за правописом оригіналу.

Така реальність, з одного боку, свідчить про неефективну мовну політику в Україні за роки незалежності, а з іншого — про якусь майже містичну нашу нездатність черпати досвід у подіях минулого. Адже процеси та події, пов'язані з утвердженням української мови як державної, Україна вже переживала: колись уже точилися гострі суперечки про право й обов'язок використовувати в публічній сфері державну мову, суспільну свідомість уже судило від затиного протистояння політичних сил навколо мовного питання, науковці й освітяни вже висловлювали міркування про природність навчання рідною мовою, яке матиме бажаний ефект лише за умови суворого дотримання мовного режиму в навчальному закладі, високої кваліфікації кадрів, їхньої широї участі в розбудові національної школи та персональної відповідальності, уже виголошувалися декларації й програми з поширення мови у вищій освіті та науці, колись уже ухвалювали закони про мільйонні асигнації на видання книжок, підручників, часописів державною мовою, про заснування українського кінематографу й титрування фільмів українською мовою... Усе вже відбулося 100 років тому.

Утім, архівні документи (зокрема, фонд 2457 «Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави», фонд 2581 «Міністерство освіти УНР», фонд 2582 «Міністерство народної освіти Директорії» Центрального державного архіву вищих органів влади), опубліковані директивні документи та матеріали тогочасної періодики свідчать про істотну відмінність мовних реалій сьогодення від тих, що склалися в Україні в 1917 — 1920 рр. [2].

Суть цих відмінностей — не у формальних заходах мовної політики, які й справді видаються тотожними, а в тогочасній суспільній свідомості, поглядах і світогляді мовців — усіх, хто втілював цю політику в життя. Вражає, що до мовнореформаторської діяльності, яка здебільшого була ініційована не вищим чиновництвом або партійною бюрократією, а пересічними громадянами — школярами та студентами, їхніми батьками, лікарями, військовими, митцями та науковцями, — було залучено найширші суспільні кола. Свідченням активної участі громадських організацій у реалізації мовної політики за часів гетьманату П. Скоропадського може, зокрема, слугувати постанова Загальних зборів Українського учительського товариства в Катеринославі про дерусифікацію середньої школи на Україні, що з-поміж іншого передбачала й такі заходи: «Необхідно розділити всі школи середньої освіти на національні групи так, щоб у кожній землі, а разом і на цілій Україні, кожній нації припадало належне їй число у відсотках, а саме для теперішньої Катеринославщини було 70 % українських шкіл. Щоб уже з осені всі українські школи були справді українськими... [Для цього — О.Д.] забрати справу освіти середніх шкіл з рук городських управ, де керують освітою люде не тямущі в українських освітніх справах і часто-густо, як партійні люде російських таборів, ворожі до українства, — і передати це діло до спеціальних комісій, де буде правдиве національне представництво» (Постанова За-

гальних зборів Українського Учительського товариства Катеринославщини про план дерусифікації середньої школи на Україні // Вільна українська школа. — 1918. — № 10).

У тому, що подібні рішення громадських організацій брали до уваги органи влади, переконує наступне повідомлення: «Як відомо п. Гетьман категорично запевнив делегацію київських лекторських курсів (в присутності п. Міністра Освіти М.П. Василенка), що значна частина середніх шкіл на Україні в молодших класах перейде на українську мову. На підставі цієї авторитетної заяви, як ми чули, в Міністерстві [Народної освіти — О.Д.] розробляється конкретний план дерусифікації середніх шкіл. Згідно з цим планом переважна більшість середніх шкіл переходить в підготовчих і перших класах на українську мову. Принципи: а) національність в окрузі, яку обслуговує школа; б) мова навчання в нижчій початковій школі в окрузі; с) національність учнів; d) присутність учителів, які можуть учить дітей українською мовою» (Дерусифікація середніх шкіл на Україні // Вільна українська школа. — 1918 р. — № 10).

Впливовість громадських організацій у реалізації мовної політики виявлялася і в активності окремих громадян, колективів установ та підприємств. Шпальти тогочасних газет, сторінки журналів рясніють повідомленнями на зразок замітки, вміщеної в 25 числі (29 червня 1918 р.) тижневика «Народня справа», — «На якій мові видавати газету «Народне життя». У матеріалі узагальнено результати анкетування, проведеного Катеринославською губернською управою про мову видання земської газети. «До 20 червня, — повідомляє замітка, — виключно на рідній українській мові губерньська управа одержала 1079 голосів від читачів і 44 — від громадських інституцій. На українській і російській — від 4 читачів і громадських інституцій, а на російській мові — від 3 читачів».

Гідна подиву тверда позиція в питанні розширення сфер використання української мови редакції фахового журналу «Вістник ветеринарної медицини» й керівника Головної Військової Ветеринарної Управи. Крім того, що майже в кожному числі цього часопису в рубриці «Бібліографія» вміщено інформацію про нові термінологічні словники (№ 1 «Медичний словник» Прокопа Адаменка, № 3 «Російсько-український словничок медичної термінології», № 4—5 аналітична стаття «Про потребу словника українських термінів ветеринарної науки та зоотехніки», № 6 «Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехніки»), у кількох номерах поспіль друкували оголошення з промовистою назвою «Збирайте термінологічний матеріал!». З оголошення довідуємося, що Головна Військова Ветеринарна Управа, «не бажаючи» засмічувати рідної мови чужими й «кованими» словами, утворила спеціальну термінологічну комісію для збору й розгляду ветеринарних, зоотехнічних, фармацевтичних та інших слів і назв і звертається до всіх «з великим проханням допомогти в цій складній та важливій справі: надсилати до вищезгаданої інституції потрібні слова й терміни». У публікації вказано

також, як оформлювати лексичний матеріал: «вписуючи кожне слово на окремій картці в такому порядку: 1-е — назва російська або польська, 2-е — назва латинська (по можливості), 3-є — назва українська».

Зворушує замітка «Лепта від малечі», опублікована в 34 числі тижневика «Народна справа» від 31 серпня 1918 р., у якій повідомляли, що директор однієї з українських гімназій у Києві отримав такого листа: «До п. Директора. Надсилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб. сріблом, 1 карб. російський паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу доконче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще надішлю як назбираю поміж товаришами».

Інша відмінність обставин, за яких розгорталася мовнореформаторська діяльність тоді і розгортається сьогодні, — активна участь у розпрацюванні засад державної мовної політики та в її реалізації українських мовознавців. Як слушно зауважує П. Гриценко, «навіть граматичні студії (як «Граматика малоросійскаго наречія» О. Павловського, 1818 р.) були зорієнтовані на опис живого мовлення, що створювало передумови для освіти цією мовою, її унормування й кодифікації. Це був важливий крок до поступових змін статусу української мови, розширення сфер її застосування» [1: XLVI]. Не випадково в Україні міністром освіти в уряді Директорії УНР працював авторитетний мовознавець І. Огієнко, а за часів Центральної Ради та Гетьманату він очолював Правописну комісію в Міністерстві освіти; в уряді гетьмана П. Скоропадського посаду голови Термінологічної комісії в Державній Канцелярії обіймав А. Кримський.

Щоденна політична практика ставила перед мовознавцями завдання усталення поняття *державна мова*, випрацювання заходів з удержавлення рідної мови. Таке спрямування тогочасної мовної політики в Україні засвідчене в термінологічному сполученні, що його вживав І. Огієнко на окреслення мовнореформаторських заходів, — *рідномовна політика*, або *наука про рідномовні обов'язки*. Активна участь українських мовознавців у тогочасному політичному житті сприяла внесенню мовних проблем до актуального політичного порядку денного. Для української влади ці проблеми були об'єктом політичного впливу: їх використовували для переконання, проведення переговорів та ухвалення остаточного рішення, тобто для досягнення політичної згоди про спільну лінію поведінки. Наприклад, як політичне рішення варто оцінювати схвалення «Найголовніших правил українського правопису» (травень 1918 р.) або переговори представників «Просвіти» з гетьманом П. Скоропадським з приводу закону про державну мову та оприлюднення «Меморандуму в справі оборони українського слова» (жовтень 1918 р.).

Тож розв'язання мовних проблем сьогодення спонукає до осягнення досвіду попередніх часів, а саме: українських урядів доби Української революції (1917 — 1920 рр.) — за Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР, мовну політику яких маємо всі підстави оцінювати як успішну.

Аналіз мовнореформаторської діяльності національних урядів доби Української революції засвідчує, що засади тогочасної мовної політики розвивалися синхронно з розгортанням революційних подій. Проте, якщо принцип упровадження української мови у сфери освіти та культури був обґрунтований задовго до 1917 р. (про це йшлося, зокрема, у збірниках статей М. Грушевського «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 — 1906» та «Визволення Росії і українське питання» (1907 р.), у статті «Про українську мову і українську школу» (1912 р.)), то визнання її державного статусу визрівало в революційному вирі у зв'язку з розгортанням реальних подій та зміни політичного контексту. Привертає увагу той факт, що термін *державна мова* стосовно української був більш уживаним на сторінках тогочасної преси, ніж у текстах директивних документів. Закони, що мали найвищу юридичну силу (проекти конституцій, закони про громадянство тощо), оминали питання статусу української мови: прикметними у зв'язку з цим є проект Конституції Української Народної Республіки, Конституція Української Народної Республіки, схвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р., та «Закон про громадянство Української Держави» часів П. Скоропадського. Лише в проекті Конституції Директорії УНР («Основний державний закон Української Народної Республіки») було передбачено закріплення статусу української мови як державної [9: 44–48].

Водночас у законодавчих актах із вужчою юрисдикцією, у численних підзаконних актах (обіжникових розпорядженнях, наказах тощо) термін *державна мова* вживаний досить часто (особливо за часів Гетьманату та Директорії УНР), що дає підстави зробити висновок про еволюцію поглядів в українській політичній свідомості на статус української мови.

Нечіткість термінологічного визначення статусу української мови в документах весни — літа 1917 р. зумовлена перебігом історичних подій. Орієнтація Центральної Ради на автономію в межах Російської держави означала, що статус російської мови на території України як державної зберігався. Водночас ішлося про забезпечення національно-культурних прав українців, тож українська мова повинна була зрівнятися статусом з російською. Власне, тому стосовно української мови в той період уживали термін *офіційна мова* та *офіційно-урядова мова*.

За перших місяців діяльності Центральної Ради було оприлюднено наміри змінити статус української мови. Так, відозва Центральної Ради від 9 березня 1917 р. містила заклик рішуче домагатися права «на заведення рідної мови по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових юстиціях» [19: 38]. В ухвалі народного Віча, проведеного 19 березня 1917 р. у Києві на Софійському майдані, сформульовано вимогу до Тимчасового уряду Росії вжити заходів, щоб «надати український національний характер публічним установам» [30: 400].

Декларація намірів української влади змінити статус української мови, засвідчена в перших відозвах, знайшла практичне втілення в ухвалі

Ради від 12 березня 1917 р.: «5. Мовою, якою рада має звертатись, є мова українська» [25: 41]. Щоправда, у першому законодавчому акті Центральної Ради — І Універсалі (10 червня 1917 р.) розв'язання проблеми функціонування української мови окреслено описово у зв'язку з правом українського народу самостійно «порядкувати своїм життям» [20: 101].

Уперше статус української мови термінологічно оформлено в ухвалі Генерального Секретаріату з дорученням до Тимчасового Уряду Росії видати акт до офіційних установ в Україні, що мав зобов'язати їх «звертатися у всіх справах до Генерального Секретаріату... з зазначенням у тому акті, що «офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство» [23: 279].

Статус *офіційна* діячі Центральної Ради витлумачували як такий, що забезпечував українській мові право бути офіційно вживаною «поруч з мовою російською, при забезпеченні однакового права меншостей» [24: 313], тобто йшлося фактично не про удержавлення української мови, а про її легалізацію в офіційній сфері. Реально ж посилити позиції української мови мала вимога впровадження її в справочинстві. Про прагнення розширити функціонування української мови свідчить також Декларація Генерального Секретаріату від 25 червня 1917 р., у якій з-поміж завдань Центральної Ради у військових справах визначено й українізацію війська, «як у тилу, так по змозі, і на фронті» [3: 415]. Офіційний статус української мови підтверджено в «Статуті Вищого управління України», схваленого Центральною Радою 29 липня 1917 р.: «Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові» [28: 162]. Про твердість намірів діячів Центральної Ради змінити мовну ситуацію в Україні й запровадити українську мову як функціонально першу для українців свідчать звернення «До української людності» та «До українців поза межами України суших», які підписав 13–14 жовтня 1917 р. генеральний секретар народної освіти І. Стещенко. Звернення мають на меті поінформувати українське суспільство і світову спільноту про заходи української влади у сфері мовної політики й, зокрема, про наміри утвердити українську мову як мову освіти в українських школах, пор.: «Генеральний Секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи», «На рідній мові повинно йти навчання уже з цього року», «Тепер на Вкраїні наука йтиме на рідній українській мові. Дбайте ж і ви про рідну освіту, odkривайте в себе школи на рідній мові» [4].

Поряд з терміном *офіційна мова* в ті дні набув поширення й інший — *офіційно-урядова мова*. Саме так визначено українську мову в обіжнику № 1316 від 12 жовтня 1917 р. Секретарства освіти «До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України». Важливо, що статус офіційно-урядової мови в тексті розпорядження пов'язано зі зміною статусу українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів *державних*» [Курсив наш — О.Д.] [4].

Законодавчим актом, де вперше було вжито термін *державна мова* стосовно української за доби Української революції, став закон «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері», опублікований Центральною Радою 24 березня 1918 р. У тексті закону українську мову як державну протиставлено іншим: «всякого роду написи, вивіски тощо на торгівельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися *державною* мовою [Курсив наш — О.Д.], окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці» [7].

На реалізацію цього закону були спрямовані численні розпорядження, накази, циркуляри Ради Народних Міністрів УНР. Так, упродовж квітня 1918 р. на шпальтах урядової газети «Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки» було опубліковано «Циркуляр про українізацію судових установ», «Циркуляр про українізацію установ фінансових справ», «Наказ про ведення діловодства Міністерства харчових справ на українській мові».

Для Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.) характерне посилення суспільного протистояння мов. Яскравою ілюстрацією суперечностей, що визначали мовну політику уряду П. Скоропадського, є думка гетьмана, висловлена ним у «Спогадах» про його особисту «двокультурність»: «Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я намагався ставитися до обох таборів без будь-яких емоцій, об'єктивно. Я глибоко вірю, що тільки така Україна життєздатна, що вона найбільше відповідає духові простого народу, що решта думок, з одного боку, не більше, як революційне шумовиння, а з іншого — відома російська урядова думка, що тепер є неприйнятною» (П. Скоропадський, «Спогади (кінець 1917 — грудень 1918)»).

Призначений П. Скоропадським новий міністр освіти М. Василенко з приводу українізації, започаткованої Центральною Радою, писав: «Зі свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка ніби-то проводиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах певних кіл суспільства, ці кола — буржуазія, — до якої належать всі будуючі сили наших часів, зробити ці кола нашими прибічниками — велика перемога, великий здобуток, про який варто й дуже варто подбати (Новий Міністр Освіти // Вільна Українська Школа. — 1918 р. — № 8—9).

Аналіз архівних документів, матеріалів тогочасної преси дає підстави для висновку про мовну політику уряду П. Скоропадського як важливий напрям його внутрішньополітичної діяльності поряд із освітньою політикою, розвитком національної культури, розбудовою системи державного управління, забезпеченням прав національних меншин.

Варто наголосити, що питання функціонування української мови та мов національних меншин пов'язували з національно-культурною та освітньою політикою і діячі Центральної Ради. Утім, ні за УЦР, ні за

П. Скоропадського не було створено спеціального урядового інституту (підрозділу, департаменту), який би опікувався розв'язанням мовних проблем. Вони належали до компетенції міністрів (освіти та мистецтва, внутрішніх справ, шляхів, промисловості тощо). З цього приводу заслуговує на увагу затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р. Статут Державної Канцелярії, який передбачав створення Департаменту Законодавчих Справ з Термінологічною комісією, Архівом та Бібліотекою. На Термінологічну комісію, до складу якої входили «знавці української мови» на чолі з А. Кримським (наказ про його призначення підписав Державний Секретар С. Завадський 13 серпня 1918 р.), було покладено завдання «розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови різних законопроектів та других актів» [29]. Цікаво, що Термінологічна комісія, яка працювала в Міністерстві шляхів, мала такі самі повноваження. У травні 1918 р. «Найголовніші правила українського правопису», обов'язкові для застосування в процесі навчання мови на різних етапах освіти, затвердила Правописна комісія, створена в Міністерстві освіти ще урядом Центральної Ради, про що повідомляв журнал «Вільна українська школа».

Правову основу для мовної політики П. Скоропадського складало кілька законів, що стосувалися здебільшого освіти і науки, та різноманітні підзаконні акти — постанови, накази, обіжники, розпорядження тощо.

Зокрема, у Статуті Державної Канцелярії вжито термін *державна мова* стосовно української. Українську мову як державну визначено також у таких директивних документах часів П. Скоропадського, як наказ міністра шляхів № 126 «Про заснування на залізницях курсів по українознавству» (29 травня 1918 р.), наказ міністра шляхів № 170 «Про надсилку всіма інституціями Міністерства листувань на українській мові» (15 липня 1918 р.), обіжник Міністерства шляхів № 219 «Про упорядкування курсів Української мови» (2 серпня 1918 р.), наказ Міністерства внутрішніх справ № 81 «Про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві» (26 липня 1918 р.), обіжникове розпорядження Міністерства освіти № 127/3187 «Про пляни навчання в учительських семінаріях» (15 серпня 1918 р.), накази міністра військових справ та міністра продовольчих справ. Широко вживаним був цей термін і в тогочасній пресі.

Наголошуючи на об'єктивних чинниках, що перешкождали дотриманню юридичної норми про державний статус української мови, Ю. Шевельов зазначав: «Якщо українська мова не витиснула російську як засіб спілкування в добу Центральної Ради, то вона не мала ніяких шансів зробити це за гетьмана» [32: 60]. Російськомовне оточення гетьмана, зокрема діячі впливового Союзу промисловості, торгівлі, фінансів й сільського господарства («Протофіс») зверталися до Скоропадського з пропозиціями про підвищення статусу російської мови, проте гетьман не квапився із таким законом. Натомість тривали консультації з приводу закону про мови: у жовтні 1918 р. П. Скоропадський зустрічався з пред-

ставниками Київського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, погодився з їхньою оцінкою мовної ситуації, викладеної в «Меморандумі в справі оборони українського слова», і доручив скласти й подати йому проект закону про державну мову в Україні.

Для утвердження державного статусу української мови, розширення сфер її використання, розвитку функціональних стилів важливе значення мало законодавче забезпечення заходів, що передбачали впровадження української мови у справочинстві. Першою взялася до нової справи Центральна Рада, не відмовився від цього напрямку й гетьман П. Скоропадський.

За часів Гетьманату було виділено чималі кошти на забезпечення державних інституцій паперами затвердженого зразка, про що свідчить постанова «Про асигнування 3.010.020 карбованців на потреби Експедиції Заготовок Державних паперів». Приміром, офіційний бланк Міністерства народної освіти та мистецтва для листів та розпоряджень мав у лівому верхньому куті віддрукований реквізит з таким текстом: «УД, Міністерство Народної Освіти, Канцелярія Міністра».

Усю документацію: протоколи засідань комісій, розпорядження, листи — віддруковано українською мовою. Написи від руки в документах Канцелярії Міністерства народної освіти та мистецтва — зауваження, уточнення тощо — теж українською мовою. Зрозуміло, що остаточно витіснити зі справочинства російську мову за тих умов державі було не під силу, проте чималі здобутки в цій справі — очевидні. Промовистою з цього приводу є невеличка замітка «Клопіт з мовою», опублікована в опозиційному до гетьманського уряду журналі «Народна справа», автор якої повідомляє, що «всі засідання Ради Міністрів ведуться натурально російською мовою, робиться так: російський текст перевіряється і затверджується; тоді він перекладається на українську мову і дається до підпису і скріпи» [8].

Загальнодержавного рішення, що регламентувало б уживання української мови в діловодстві, за П. Скоропадського схвалено не було. Законодавча ініціатива в цьому напрямі йшла від окремих міністерств і залежала, ймовірно, від переконань міністрів. Утім, юридичну підставу внутрішньоміністерські розпорядження про переведення справочинства на українську мову мали: вони ґрунтувалися на визнанні української мови державною, що засвідчують численні розпорядження та публікації тогочасної преси.

Найбільш тверду позицію в мовному питанні за гетьманської влади мав міністр шляхів Б. Бутенко. За його підписом вийшло кілька розпоряджень, які стосувалися мови. Уже 17 травня 1918 р. відомствам, підпорядкованим Міністерству шляхів, було надіслано телеграму «Про заведення діловодства на державній українській мові». Прагнучи реалізувати цю вимогу, міністр схвалив рішення про «відкриття на державні кошти курсів української мови». Серед фахівців, яким потрібно в першу чергу пройти курси, названо начальників станцій та їхніх помічників,

канцеляристів, телеграфістів. Курси мали бути створені не тільки на залізничних станціях, а й в округах водних і шосейних шляхів. Наказ мав додаток — «Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України». Завдання курсів у документі сформульовано так: «Навчати слухачів практично користуватися українською мовою при канцелярських роботах. Для цього треба показати форми ділових паперів з боку мови та української ділової (канцелярської) термінології» [21]. Для виконання програми відведено 45 годин, рекомендовано певні підручники та акцентовано увагу на формах роботи. Важливо, що програму курсів узгоджено з Міністерством освіти, про що свідчить погоджувальний підпис на ній директора Департаменту Міністерства освіти професора Ф. Сушицького. За півтора місяця (саме тоді мали закінчитися курси) з'явилося ще кілька наказів по Міністерству шляхів, що мали на меті поглибити українізацію відомства. Це наказ № 170 від 15 липня 1918 р. «Про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові». Тон сформульованих у ньому вимог про дотримання розпоряджень стосовно державної мови суворіший. «У випадках одержання паперів не на українській мові, — застерігав керівник відомства, — такі наказую повертати назад, при чім порушення цього буде розглядатись як невиконання розпоряджень міністра» [14].

Тоді ж було підписано накази «Про утворення Термінологічної Комісії» та «Про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів». З тексту наказу про термінологічну комісію стає очевидним, що працювала вона від 20 березня 1918 р., перекладаючи «весь фаховий лексикон відносно шляхів та різні назви на українську мову» [16]. Щоб надати напрацюванням комісії значення державного замовлення, її прирівняли до Відділу на правах Департаменту, що передбачало відповідне фінансування.

Напрацювання Термінологічної комісії було покладено в основу «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів». Спеціальний наказ визначав видання як «урядовий орган», тож усі «вміщені в нім пропозиції щодо термінології, назв і друкування блянків мають обов'язкову силу» [16]. Прикметно, що рішення про утримання комісії та видання збірника було схвалене Радою Міністрів і затверджене гетьманом. Проявом зваженої мовної політики є умова, сформульована в постанові Ради Міністрів: збірник опублікують, якщо його матеріали будуть схвалені Термінологічною комісією Наукового Товариства.

Активну позицію в процесах удержавлення української мови мало Міністерство закордонних справ, яке очолював Д. Дорошенко. Щоправда, й тут багато залежало від особистої позиції кадрів. Наприклад, посол в Австро-Угорщині В. Липинський дотримувався жорсткого українськомовного режиму. Натомість посол у Німеччині Ф. Штейнгель листувався російською.

Тогочасна преса повідомляє про наказ в.о. військового міністра О. Лігнау про використання в діловодстві в армії державної української

мови. Розпорядження, у яких йшлося про вживання у сфері державного управління української мови, були підписані і в Міністерстві внутрішніх справ. Наказ № 81 від 26 липня 1918 р. вимагав обов'язково вживати державну українську мову під час виконання співробітниками поштово-телеграфного відомства своїх службових обов'язків на пошті, телеграфі, радіотелеграфі й телефоні «у слові й письмі». Наказ вимагав від керівників установ відомства проаналізувати ситуацію з огляду на кадрове забезпечення: «Коли у Відомстві ще є співробітники, які до цього часу не володіють українською мовою, щоб вони поважно подбали про швидше її вивчення. Нові співробітники, які будуть призначатися на посади по Відомстві, мусять володіти як у слові, так і в письмі державною мовою» [13].

Прагнення урядів підвищити культуру українського ділового мовлення вбачаємо у створенні в Державній Канцелярії спеціального відділу — Термінологічної комісії та в організації подібних установ в окремих міністерствах та відомствах, як, наприклад, у Міністерстві земельних справ. Наказом від 16 червня 1918 р. було передбачено створення в ньому Канцелярії Міністра у складі чотирьох відділів, з-поміж яких Праводавчий з такими обов'язками: «внесення на розгляд законопроектів, редагування і розроблення їх» [15]. Крім того, згідно з наказом треба було організувати Видавничий відділ з відповідними кадрами, що мав опікуватися виданням офіційного друкованого органу міністерства.

Поляризація суспільно-політичної думки через мовні проблеми, характерна для періоду Гетьманату, зумовила активні кроки у сфері мовної політики Директорії УНР. Рішучість нової влади в розв'язанні мовного питання виявилася насамперед у чіткості позиції: державний статус української мови було витлумачено без двозначностей і застережень. Не випадково одним із перших законів Директорії став закон «Про державну мову в Українській Народній Республіці» від 1 січня 1919 р. за підписом Голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського. Він містив такі положення: «1. Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах. 2. Приватним особам дозволяється звертатися до цих установ на їх мові» (ЦДАВО України, фонд 2208, опис 2, справа 2, аркуш 2, зворот).

Реальна мовна ситуація змушувала керівників міністерств нагадувати про наміри української держави поширити вживання української мови на урядове діловодство. Про це свідчить, зокрема, розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. У документі було сформульовано вимогу «...всім підлеглим Міністерству Народньої Освіти установам все діловодство, цебто протоколи нарад, атестати, свідоцтва, зносини з Міністерством Народньої освіти та іншими установами, проводити виключно державною українською мовою» [26]. Державний статус української мови посилювала вимога: «Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити українською мовою» [Там само].

З наказом дотримуватися українськомовного режиму в діловодстві звертався до місцевих установ і міністр внутрішніх справ (обіжник № 110 «Про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ» від 23 грудня 1918 р.). Варто наголосити, що в документі сформульовано певні критерії української ділової мови, зокрема, визнано неприйнятною для вживання «неможливу макаронічну мову, що складалась з безграмотно переказаних за допомогою словників російських слів та перекручуваних українських» [17].

Заклавши підвалини корпусної державної мовної політики, Директорія, маючи обмежені кошти, клопоталася про видання термінологічних словників. Так, одним із перших ухвалених Директорією УНР документів була постанова «Про асигнування 94000 карбованців Науковому Товариству в Києві для видання термінологічних збірників».

Спеціальною постановою було виділено кошти на утримання Рецензійної та Термінологічної комісії у Міністерстві земельних справ. Дбаючи про удержавлення української мови, Директорія дотримувалася принципу національно-персональної автономії: закон «Про відновлення національно-персональної автономії» був ухвалений 10 грудня 1918 р.

Загострення політичної ситуації, пов'язане з воєнними подіями, соціальне напруження не оминуло й сфери міжнаціональних стосунків. Щоб запобігти посиленню антагонізмів на національно-релігійному ґрунті, Директорія ухвалила закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнства». Документ передбачав, з одного боку, захист приватної особи будь-якої національності від образи чи зневаги «словом», в письмі чи вчинкові на національному ґрунті, а з іншого, — захист державних та громадських інституцій, що з огляду на формулювання (пор.: «винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції...») мав поширення й на державну мову.

Отже, тексти документів дають змогу проаналізувати, як під час Української революції 1917 — 1920 років викристалізовувалося поняття *державна мова*, як поступово ставала конкретнішою мета статусної мовної політики — від декларацій з аморфним формулюванням «про природне право» для рідної мови до однозначних і конкретних приписів, що мали регулювати розподіл функцій державної мови та повноправних мов національних меншин. Випрацюванню мовної політики сприяла активна участь українських мовознавців, зокрема І. Огієнка, А. Кримського, у мовнореформаторських заходах, а також їхня публічна полеміка на сторінках тогочасної преси з іншими громадськими діячами з приводу мовного питання. Як вияв державної корпусної мовної політики варто кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, а також Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в справочинстві.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гриценко П. (передмова). Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — LXII; 810 с.
2. Данилевська О.М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. — / Ін-т української мови НАН України. — К. : Генеза, 2009. — 176 с.
3. Декларація Генерального Секретаріату 25 червня 1917 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К. : Вища школа. — 1997. — Ч. 1. — С. 415.
4. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України. — ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Опис 1. — Спр. 28. — Арк. 3–3 зв. (а)
5. До українців поза межами України суцільних. — ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Опис 1. — Спр. 28. — Арк. 6–6 зв.
6. Зайченко Н., Присяжнюк Н. Українська мова в контексті мовної політики світу ХХІ століття // Мовознавство: Матеріали ІІІ Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1996. — Харків, 1996. — С. 9–14.
7. Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері, 24 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1997. — Т. 2. — С. 229.
8. Клопіт з мовою // Народня справа. — 1918. — № 22.
9. Копиленко О. Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. // Право України. — 1998. — № 9. — С. 44–48.
10. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с.
11. Лабов У. Единство социолінгвістики // Социально-лингвистические исследования. — М. : Наука, 1976. — С. 5–30.
12. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. — 2002. — № 4. — С. 3–22.
13. Наказ про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві // Державний Вістник. — 1918. — № 47.
14. Наказ про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові // Державний Вістник. — 1918. — № 44.
15. Наказ про поділ Канцелярії Міністра Земельних Справ на 4 відділи // Державний Вістник. — 1918. — № 47.
16. Наказ про утворення Термінологічної Комісії. Наказ про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів // Державний Вістник. — 1918. — № 44.
17. Обіжник про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ від 23 грудня 1918 р. // Державний Вістник. — 1918. — № 84.
18. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. — Факс. вид. — К. : АТ «Обереги», 1994. — 72 с.
19. Перша відозва Центральної Ради 9 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 38.
20. Перший Універсал Центральної Ради 10 червня 1917 // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 101.
21. Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України // Державний Вістник. — 1918. — № 18.
22. Програма Української демократично-радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 147–152.
23. Протокол засідання Генерального Секретаріату 8 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 279.

24. Протоколи засідань Генерального Секретаріату 18 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 313.
25. Протоколи засідань Центральної Ради 12 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1 — С. 41.
26. Розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. — ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Опис 3. — Спр. 6. — Арк. 21.
27. Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. — НАН України. Інститут української мови. — К., 2012. — 232 с.
28. Рудий Г.Я. Газетна періодика — джерело вивчення проблем Української культури 1917–1920 рр. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. — 442 с.
29. Статут Державної Канцелярії // Державний Вістник. — 1918. — № 18.
30. Ухвала Народного Віча 19 березня 1917 року, проведеного в Києві на Софійській площі Центральною Радою // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 1. — С. 400.
31. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Твори: У 50 т. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 41. — С. 64–65.
32. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
33. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. Акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К., 2000. — 288 с.

Статтю отримано 06.12.2017

Oksana Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARTICIPATION OF UKRAINIAN LINGUISTS IN MAKING THE UKRAINIAN OFFICIAL LANGUAGE DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 — 1920

The article analyzes the main directions of the language policy of the Tsentralna Rada, Hetman Government and Directoria of the Ukrainian People's Republic and the participation of Ukrainian linguists — I. Ogienko, the Minister of Education in the Government of the Directoria of the Ukrainian People's Republic, the Chairman of the Spelling Commission in the Ministry of Education; A. Krymsky, the Chairman of the Terminological Commission at the State Chancellery during Hetman Government in the processes of making the Ukrainian language official language.

An analysis of the activities of the national governments during Ukrainian Revolution certifies that the principles of the then language policy evolved synchronously with the expansion of revolutionary events. The status of the Ukrainian language during the period from 1917 to 1920 evolved significantly.

As a part of status planning in the analyzed period, introduction of the Ukrainian language as a state language was envisaged in public administration, education and culture. Measures introduced by the governments facilitated assignment of official status to the Ukrainian language with significant expansion of its functional capabilities.

As a manifestation of the state linguistic policy it is necessary to qualify the activities of the ministerial terminological commissions as well as the Terminological Commission at the State Chancellery, the Spelling Terminology Commission in the Ukrainian People's Republic, state-initiated publication of terminological dictionaries and circular instructions on the use of the Ukrainian language in the recordkeeping.

A conclusion was made concerning consistency and continuity of the language policy of Ukrainian governments of the aforementioned era notwithstanding differences in the domestic political life of those years.

Keywords: *language policy, status planning, corpus planning, official language, history of Ukrainian linguistics.*

УДК 81'271.12

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АКСІОЛОГІЧНИЙ І ЧАСОВИЙ ВИМІРИ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні питання мовної норми як одного з центральних понять загальної теорії мови і категорії культури мови. Актуалізовано аксіологічні параметри мовної норми, поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, літературної і стильової норм у зв'язку з історією розвитку літературної мови. Особливу увагу звернено на динамічні процеси української літературної норми в контексті позамовних соціокультурних чинників. Простежено зміни у мовознавчому осмисленні мовної норми і варіантності.

Ключові слова: мовна норма, літературна норма, динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, стильова норма.

Норма — це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія теорії культури мови як напрямку лінгвістики, що визначає оптимальний вибір і функціонування варіантних засобів. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С.Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку суспільства» [3: 438].

У мовознавчих розвідках функціонують терміни мовна норма і літературна норма — вони близькі за значенням, але нетотожні. Поняття мовна норма ширше й охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, які носії мови засвоюють стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування ustalеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

© Т.А. КОЦЬ, 2017

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Вона має своє ядро — незмінний лексичний запас, чіткі граматичні механізми, орфоепічні ознаки, — що забезпечує стабільність літературної мови у часі і об'єднує національний простір. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється. Носії національної мови в процесі освіти засвоюють усталене ядро норми літературної мови, але постійно відчувують неперервну мінливість мови, яка ставить їх перед вибором того чи того мовного явища. Зміни відбуваються переважно на периферії і кардинально не позначаються на диференційних ознаках літературної мови загалом.

Е. Косеріу тлумачить поняття мовної норми, протиставляючи її системі можливостей мови. Мовна норма, на його думку, — це реалізовані загальноприйняті можливості мовної системи, на відміну від нереалізованих можливостей системи і реалізованих, але не загальноприйнятих як нормативні [6: 173—175]. В.Г. Костомаров зазначає, що якщо систему розглядати як щось стале і незмінне, то норму як її корелят можна кваліфікувати як констант, який піддається коливанням, варіюванню і змінам. Якщо ж систему ми називаємо сукупністю істотних змін, то норму відповідно можна вважати сукупністю незначних змін у їхньому зв'язку з істотними змінами за умови аналізу переходу одних в інші [7: 9—10].

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М.М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови [11: 14]. За словами С.Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діакронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією» [2:65]. Кожен стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М.А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення визначальних ознак, які розмежовують споріднені мови [4: 15—24].

Комплексне дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та у зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С.Я. Єрмоленко диференціює зовнішні і внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статис-

тичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників» [2: 20]. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації [2: 20]. Внутрішній критерій літературної норми — це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною й об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматиках, підручниках, словниках, довідниках [14: 22]. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми [8: 48].

Г.М. Яворська розглядає поняття дескриптивна і прескриптивна лінгвістика і вважає, що для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика [15: 299].

Прескриптивна норма — це сукупність тенденцій відбору і правил вживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції *стильових норм* — динамічного, відкритого ряду мовних одиниць, який допускає набір специфічних виразових засобів, які формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення відповідного функціонального різновиду (наукового, офіційно-ділового, художнього, публіцистичного, релігійного). Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і в такий спосіб набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упродовж історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковносло-

в'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. На початку XX ст. варіантність засобів мовного вираження, неприйнятна для сучасної норми, була природним шляхом розвитку мови і пошуку прийнятного літературного стандарту.

Традиційно закріпленими і незмінними упродовж усього історичного розвитку мови залишаються визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Їх власне лінгвістичне усвідомлення відбулося в граматиках і словниках на початку XX ст. і згодом було закріплено в правописі 1928–1929 років, який став символом соборної української мови. С.Я. Єрмоленко оперує поняттям *символічна норма* і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» [2: 257]. У 40–80-х XX ст. символічна норма стає неактуальною. Тенденція до максимального зближення української мови з російською позначилася на морфологічному рівні, зокрема нерозрізненні називного і кличного відмінків, словотворчих процесах (поширення активних дієприкметників на **-учий**, **-ючий**, іменників — назв осіб за родом діяльності із суфіком **-щик**, які витісняли з ужитку форми на **-ник**) тощо. Відбувалися суттєві зміни аксіологічних орієнтирів суспільства, що відбивалося на семантиці оцінних одиниць, стандартизації мислення. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом) — С.Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* — це одна із визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю, мовні засоби якого впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках XX ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, яка теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках XX ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує класові цінності позамовного світу і жорсткі рамки функціонування української літературної мови.

Українські мовознавці в синхронному і в діяхронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми [2: 257]. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. Вона допускає в певних випадках диспозитивну варіантність — рівноцінне співіснування двох обґрунтованих, правильних форм, наприклад, у відмінковій парадигмі іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини можливі варіантні закінчення **-ові**, **-еві** та **-у**, **-ю**.

Слабка норма пов'язана з прагматичною і стильовою нормою, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище імперативної варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою впродовж усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років XX ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-ті роки XX ст. у мовній практиці, зокрема періодичних видань, пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках XX ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-ті роки активізувалися, у кінці XX — на початку XXI ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діяхронії, вже традиційно враховують динаміку рівневої структури мови, яку кодифікувала прескриптивна наука. Історія літературної мови відбиває тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Вхідження в літературний вжиток нових, найчастіше запозичених слів, їхня адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичний стиль, фіксують усталення їхньої фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С.П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі» [2: 73]. Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови у певний період історичного розвитку мови — порівняно стала система, організована за суворими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого — в складній внутрішній структурі, яка регулює функціонування всього мовного

організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їхніх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Внаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібнюються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість притаманна словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматикою в цілому. Крім того, у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діяхронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни *узуальне* — *неузуальне* словотворення. *Неузуальним* словотворенням називають нестандартне творення слів [5: 26]. Є.А. Карпіловська опозицію *узуальне* — *неузуальне* ототожнює з поняттями *нормативне* — *ненормативне* і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як *ненормативні* з погляду лексичної норми [5: 49–50]. Термінами *нормативний* — *ненормативний* оперує культура мови. Поняття *узуальний* — *неузуальний* належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність пев-

них граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад, категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а удосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка, зазвичай, працюють сотні років, десяти поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам граматична норма на кожному етапі історії літературної мови досконала і слугує об'єднанню часової і просторової парадигми національного мовного простору.

Соціально-політичні умови впродовж історичного розвитку по-різному впливали і на актуалізацію двох традиційних аспектів аналізу мовної норми української літературної мови — власне мовного (відповідність системі мови) і соціально-історичного або аксіологічного (відібраність і закріпленість реалізацій у процесі комунікації). Аксіологічний критерій був визначальним на початку ХХ ст. — у період формування літературного стандарту. Важливим для створення прескриптивної норми того часу був компромісний естетичний критерій відбору джерельної бази. Еталоном літературної мови вважали твори Т. Шевченка і П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців — нормалізаторів української мови — були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою [9: 5]. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які на той час були зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко [13: 6]. Мовознавці, посуті, кодифіковували традиційну для них мову художньої літератури.

У 30–60-ті роки ХХ ст. літературну норму розглядали насамперед як заборону, яка категорично визначає, що правильне, придатне, а що не-правильне і неприпустиме. У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. лінгвістичні акценти у визначенні мовної норми змінюються. С.Л. Попов наголошує, що в дефініціях мовної норми авторитетність її джерела поступається місцем критерієві соціальному: лінгвісти почали усвідомлювати, що мовні правила стихійно утверджують не мовознавці, а суспільство в цілому [12: 18].

Сьогодні норму переважно сприймаємо як вибір. Вона пропонує брати з мови найпридатніше у визначеному контексті, у відповідній комунікативній ситуації. Норма — це результат відбору мовних елементів (лексичних, морфологічних, синтаксичних, орфоепічних) із переліку наявних традиційних у мові одиниць, новотворів, повернених із пасивного запасу минулого засобів, у процесі їх соціальної оцінки. Мовна норма у будь-який історичний період розвитку літературної мови є виразником цінностей доби, які змінюються і стають регулятором мовної поведінки суспільства і відповідно позначаються на референційних об'єктах для вербалізації, виборі мовних засобів, стратегії і тактиці вербальної взаємодії. Цінності визначають мовну поведінку, актуалізують естетичний критерій вибору мовних одиниць, виступаючи основою мотивації і функціонуючи в системі ціннісних орієнтирів народу. Залежно від культурно-

історичних, соціальних умов розвитку суспільства актуалізується різна аксіологічна наповнюваність мовних одиниць, які виходять за межі традиційних мовних рівнів і формують тексти як часові маркери історичного розвитку мови. Новий, зрозумілий, сприйнятний для соціуму зміст, нове осмислення подій чи явищ, які відповідають настроям епохи, відбивають модні тенденції, часто стають запорукою актуалізації і закріплення в мовній практиці відповідних мовних форм, які можна розглядати як реалізований у певних умовах потенційний елемент мовної системи.

Теоретичне осмислення ціннісних параметрів мовної норми — це підґрунтя створення прескриптивних праць нового формату, які б могли відповісти на всі часові запити суспільства і стати взірцем літературної мови для всього українського простору.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Єрмоленко С.Я.* Кодифікація норми // *Українська мова. Енциклопедія.* — К., 2007. — С. 269.
2. *Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Коць Т.А.* та ін. Літературна норма і мовна практика. — К., 2013. — 320 с.
3. *Єрмоленко С.Я.* Мовна норма // *Українська мова. Енциклопедія.* — К., 2007. — С. 438.
4. *Жовтобрюх М.А.* Давні традиції в новій українській літературній мові // *Мовознавство.* — 1970. — № 5. — С. 15–24.
5. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008. — 336 с.
6. *Косериу Э.* Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // *Новое в лингвистике.* — М. : Изд-во иностранной литературы, 1963. — Вып. III. — С. 143–343.
7. *Костомаров В.Г.* Некоторые теоретические вопросы культуры речи / В.Г. Костомаров, А.А. Леонтьев // *Вопросы языкознания.* — 1966. — № 5. — С. 66–69.
8. *Коць Т.А.* Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці // *Культура слова.* — Вип. 72. — К., 2010. — С. 47–54.
9. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. 3-е вид. — К., 1925. — 250 с.
10. *Панов М.В.* Из наблюдений над стилем современной периодики / М.В. Панов // *Язык современной публицистики: Учеб. пособие* / [Отв. ред. М.В. Шульга]. — М. : Госкомиздат, 1988. — С. 4–27.
11. *Пилинський М.М.* Мовна норма і стиль. — К. : Наук. думка, 1976. — 286 с.
12. *Попов С.Л.* Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении // Под ред. И.И. Степанченко. — Харьков, 2014. — 304 с.
13. *Сімович В.* Граматика української мови. — К. —Ляйпціг [Б.Р.]. — 587 с.
14. *Струганець Л.В.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. — Тернопіль : Астон, 2002. — 352 с.
15. *Яворська Г.М.* Прескриптивна лінгвістика як влада. — К., 2000. — 286 с.

Статтю отримано 04.10.2017

Tetyana Kots

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

AXIOLOGICAL AND TEMPORARY MEASURES OF LINGUIST NORM

The article analyzes theoretical questions of the linguistic norm as one of the central concepts of the general theory of language and the category of language culture. Actualized axiological parameters of the linguistic norm, the concept of prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary and stylistic norms in connection with the history of the

development of the literary language. Particular attention is paid to the dynamic processes of the Ukrainian literary norm in the context of extra-language socio-cultural factors. Changes in linguistic comprehension of linguistic norm and variability are traced.

The norm is an important concept of general theory of language and the main category of the theory of culture of language as a direction of linguistics, which determines the optimal choice and functioning of the variant means. Any developed language has a concrete historical, socially deterministic norm. It organizes a complex linguistic structure, consolidates the national space.

The language norm in any historical period of the development of the literary language is the expression of the values of the times that change and become the regulator of the linguistic behavior of society and respectively affect the reference objects for verbalization, the choice of linguistic means, strategies and tactics of verbal interaction. Values determine linguistic behavior, actualize the aesthetic criterion of choice of linguistic units, acting as the basis of motivation and functioning in the system of value orientations of the people.

A new, understandable, socially sensible content, a new understanding of events or phenomena that correspond with the mood of the era, reflect fashion trends, often become a guarantee of actualization and consolidation of the corresponding language forms in the language practice, which can be regarded as a potential element of the language system implemented in certain conditions.

Keywords: *linguistic norm literary norm, the dynamics of language rules, descriptive norm prescriptive norm stylistic norm.*

Мовна мозаїка

KOZAK SYSTEM чи «KOZAK SYSTEM»?

Вражає різноманіття індивідуальних назв гуртів, музичних і хорових колективів тощо. Одні з них є словами української мови, переданими кириличними літерами, інші — словами, написаними латинськими літерами. Перші назви відповідно до правила чинного «Українського правопису» (див.: § 38, п. 15 а), 18; § 124, п. 3) беруть у лапки (пор.: *Пісню створив ще 1987 року гурт «Банима Байда»...* (Україна молода, 27.12.2016); *Куплет пісні виконав київський дитячий хор «Зернятко»...* (Україна молода, 27.12.2016); *Дует «Писанка» — унікальний та неповторний колектив* (Україна молода, 19 — 20.01.2017), другі — переважно не беруть (пор.: *На Святвечір, перед католицьким Різдом, схожий подарунок зробив і гурт Kozak System, презентувавши «Різдвяну баладу»* (Україна молода, 27.12.2016); *Гурт TaRuta відвідав у лікарні волонтера Логістичного центру допомоги біжцям АТО* (Новинний портал «Погляд», 03.06.2016); *Український рок-гурт O. Torvald зумів фесрично перемогти із треком Time в національному відборі на «Євробачення-2017»...* (Телеканал «1 + 1», 26.02.2017), що суперечить зазначеному правилу.

Отже, індивідуальні назви гуртів, музичних і хорових колективів, переданих як кириличними, так і латинськими літерами, **потрібно брати в лапки.**

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'373.611

Руслана Коца

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ З ПЕРШОЮ ОСНОВОЮ БЛАГО- В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті здійснено семантико-структурний аналіз складних прикметників з першою основою благо- та другим іменним компонентом, виявлених у пам'ятках української мови XI—XX ст. Зокрема відстежено їхнє походження та шляхи запозичування, визначено їхню семантику і словотвірну структуру в різні періоди розвитку української мови, з'ясовано їхню стилістичну функцію та особливості використання.

Ключові слова: складні прикметники, композити, церковнослов'янізми, словотвірна модель, словотвірне значення, благо.

У сучасній українській мові функціонує чимала група складних прикметників-церковнослов'янізмів різної структури й семантики. Процес тісної взаємодії української та церковнослов'янської мов бере початок ще з XI ст. І це не дивно. Адже — добре внормована літературна мова — церковнослов'янська на той час стояла на вищому рівні щодо давньої руськоукраїнської мови й поступово проникала в усі сфери духовного життя Київської Русі. Унаслідок таких проникнень давньоукраїнська мова цілком природно запозичила в церковнослов'янської ряд лексичних елементів, які збагатили її словниковий склад. Як правило, вони позначали нові, важливі для духовного й культурного життя народу поняття й не мали відповідників у давньоукраїнській мові.

Церковнослов'янська мова потужно вплинула і на розвиток словотвірної системи давньоукраїнської мови. Перші складні слова, що були кальками з грецької мови, прийшли до нас саме через посередництво старослов'ян-

© Р.О. КОЦА, 2017

ської, а пізніше — церковнослов'янської мови як її різновиду на території Київської Русі. І якщо спочатку запозичувалися окремі слова, то згодом — цілі словотвірні моделі, окремі з яких, ставши продуктивними в давньоруськоукраїнській мові, отримали продовження й у сучасній українській літературній мові. Саме тому вивчення церковнослов'янізмів, а особливо їхньої структури, має велике значення для розуміння становлення й розвитку словотвірної системи української мови.

До питання церковнослов'янізмів (старослов'янізмів) в історії української мови зверталось чимало науковців: їхнє функціонування в лексиці староукраїнської мови описали В.М. Русанівський, Л.М. Полюга, Ф.Є. Ткач, Л.Л. Гумецька, В.А. Передрієнко, А.А. Дем'янук, Н.В. Заболотна, С.І. Корнієнко та ін.; стилістичну функцію церковнослов'янізмів в українській мові нового періоду на матеріалі творів І.П. Котляревського простежив Ю.В. Шевельов, на матеріалі творів Т.Г. Шевченка — В.І. Сімович, В.М. Русанівський та О.Г. Муромцева, на матеріалі творів П.О. Куліша — Ю.В. Шевельов. Не оминули дослідники увагою й давньоукраїнський період — І.І. Огієнко, І.С. Свенціцький, В.М. Русанівський, В.В. Колесов та ін. Отже, робіт, присвячених взаємозв'язкам старослов'янської та української мов, немало. Однак особливості запозичування й засвоєння церковнослов'янізмів давньоукраїнською мовою, їх функціонування в ній, а також у наступні періоди, остаточно не з'ясовані. Промовистим на цьому ґрунті є дослідження особливостей структури й основних словотвірних моделей складних прикметників, що містять церковнослов'янські компоненти.

Об'єктом дослідження у цій статті є складні прикметники з першою основою **благо-** та другим іменним компонентом. Колись це була продуктивна й поширена словотвірна модель, яка постала в давньоукраїнській мові як результат вимог доби, як необхідність заповнити ту прогалину в лексиці релігійної літератури, що утворилася внаслідок прийняття Київською Руссю християнства. Нині в українській мові функціонує невелика кількість прикметників із таким компонентом. Більшість із них не витримала перевірки часом, і сьогодні ми говоримо про такі композити як про своєрідні релікти української мови, відлуння її історії.

Отже, щоб визначити походження, відстежити розвиток семантики та структури складних прикметників із першою основою **благо-**, а також з'ясувати причини поступового занепаду цієї словотвірної моделі в українській мові, необхідно: 1) відібрати з пам'яток української мови XI—XX ст. складні прикметники з першою основою **благо-**; 2) відстежити їхнє походження та шляхи запозичування; 3) визначити їхню семантику і словотвірну структуру в різні періоди розвитку української мови; 4) з'ясувати їхню стилістичну функцію та особливості використання.

Із опрацьованих джерел для структурно-семантичного аналізу виокремлено 66 лексем, які поділяємо на дві групи.

Композити першої групи утворено за схемою «основа прикметника *благии* (П) + іменник (І) + суфікс», а їхнє словотвірне значення передає

перифраза 'той, який має ПІ', напр.: *благовидьнь* (СДРЯ I: 170) 'який має приємну зовнішність' ← блигии видь 'той, який має благий вид'; *благовольный* (170) 'добровільний' ← благаа воля 'той, який має благу волю', а також: *благовонный* (171) 'ароматний', *благовѣрный* (172) 'побожний', *благозаконный* (186) 'законопослушний', *благоличный* (188) 'прекрасний', *благомолитвенный* (189) 'зв'язаний з молитвою', *благонравьнь* (190) 'доброчесний', *благообразный* (190) 'гарний' та ін. Як бачимо, у процесі творення таких композитів брав участь суфікс *-ьн-*, який був основним і зустрічався майже у ста відсотках похідних. Поодинокими є утворення з іншими суфіксами, зокрема *-евьн-* (*благодоушевьный* (СДРЯ I: 182), *-ив-* (*благочестивый* (216), *-ивьн-* (*благочестивьнь* (217), *-ј-* (*благосърды* (207). Багато з таких прикметників мали відповідники із суфіксом *-ьн-*: *благодоушевьный* / *благодоушный* (СДРЯ I: 182), *благочестивый* / *благочестьный* (219), які використовувалися як паралельні варіанти. Саме існування словотвірних відповідників серед композитів свідчить про процес активної адаптації чужомовних лексем давньоукраїнською мовою.

До цієї групи належали запозичені книжним шляхом зі старослов'янської мови складні прикметники, які за своєю структурою були кальками грецьких складних слів з першою частиною *εὖ-* 'добре', напр.: *благосовременный* < *εὖ-καιρος* 'своєчасний' (ДГС I: 693), *благочестивый* < *εὖ-σεβής* (708) 'побожний', *благосърды* < *εὖ-καρδῖος* 'мужний' (693). У старослов'янській мові відповідником *εὖς* 'добрий' стала основа прикметника *благъ* 'добрий, милостивий'.

Прикметник *благъ* — без сумніву, південнослов'янського походження, що розвинувся з праслов'янського **bolъ(jь)* (ЭССЯ 2: 174; ЕСУМ I: 203). Повноголосний східнослов'янський його варіант зник з літературної мови дуже давно. Уже на ранніх стадіях розвитку давньоукраїнської мови корінь *болог-* був рідкістю й зустрічався в небагатьох пам'ятках, зокрема в «Руській правді»: *ему болого дѣлъ и хоронилъ товаръ его*. Зберігся цей корінь також у топонімі *Бологое* (назва міста у Тверській області РФ), в українському діалектному *не-з-болуга* 'не з добра' (ЕСУМ I: 203), блр. *балазе* 'добре' (ГС I: 48). На думку О.І. Смирнової, корінь *благ-* у південнослов'янському озвученні «стає в давньоруській мові єдиною формою і використовується в писемних пам'ятках різних жанрів» [8: 57—58].

У сучасній українській мові прикметник *благий* означає 'слабий, кволий' (СУМ I: 191) і вживається в народно-розмовній мові. Старослов'янське значення 'добрий, милостивий' є застарілим. Розвиток протилежної семантики в цього прикметника засвідчили вже пам'ятки XI—XIII ст.: *благыи* (Срезн. I: 109—110) 1) 'добрий, милосердний'; 2) 'поганий, слабий'. «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» фіксує два значення цього прикметника: 1) 'ласкавий, милостивий', 2) 'благочестивий' (ССУМ I: 99). Однак, уже починаючи з XVI ст., значення негативної семантики прикметника *благий* знову зафіксовано словниками: *благий*, *благій*, *благъ*, *благъ* 'поганий; убогий, дешевий, недорогий' (СУМ XVI—XVII 2: 92—93). У наступні століття процес розвитку і позитивної, і негативної семантики

триває: ‘добрий, м’якосердий, витриманий’ (Жел. I: 32), ‘благий, добрий, блаженний’, ‘поганий’, ‘старий, ветхий’, ‘слабкий, немічний’ (Гр. I: 82). Як бачимо, значення позитивної семантики у прикметника *благий* поступово зникає. Виникнення не тільки різноманітних, але й протилежних значень у цього прикметника здавна було предметом зацікавлення науковців, зокрема Б.О. Ларіна, В.М. Прохорової, О.І. Смирнової, О.Г. Прохорової та ін. Щодо причин такого явища існує декілька гіпотез, зокрема: 1) енантіосемія як результат евфемізації (В.І. Даль, Д.К. Зеленін, В. Хаверс, О.Г. Преображенський, М. Фасмер, О.М. Трубачов, П.Я. Черних); 2) гетерогенні утворення (Ф. Міклошич, Е. Бернекер, Ю. Покорний, В. Мачек, Е.В. Френкель); 3) проблематична реконструкція (О.Є. Анікін; ЭССЯ: 4). Однак це явище досі не отримало однозначного трактування. Водночас було спостережено, що «прикметник із “хорошою” семантикою функціонує у сфері впливу старослов’янської та церковнослов’янської мов, а з “поганою” — переважно в розмовній мові українців, росіян і білорусів» [4: 180]. У дослідженнях О.А. Фелькіної, присвячених прикметникам загальної оцінки в слов’янських мовах, зроблено припущення, що слово *благъ* (судячи з використання у давніх старослов’янських пам’ятках) отримало значення позитивної оцінки в старослов’янській мові під впливом грецької [9: 9]. Названий ад’єктив використовували в перекладних текстах як відповідник до таких грецьких слів, як *ἀγαθός* ‘хороший, добрий; морально і духовно досконалий’ (ДГС I: 16), *καλός* ‘прекрасний (про осіб і предмети, про зовнішню і внутрішню красу)’ (868), *εὐ-σεβής* ‘благочестивий’ (708), *εὐ-μεγέθης* ‘дуже великий, значний; важливий’ (697), *ἅγιος* ‘святий, священний’ (20), *ἄφθονος* ‘щедрий’ (273). Як бачимо, семантична структура більшості грецьких слів має значення позитивної оцінки. Тому не дивно, що прикметник *благий* (СЦСЯ I: 48) у церковнослов’янській мові означав тільки ‘добрий, хороший’. Однак, як слушно зауважує Л.П. Дронова: на якій підставі всі ці грецькі слова перекладалися б словом *благъ*, якщо воно не мало такого значення, якщо їхні функції (хоча б частково) не збігалися? [4: 183].

Дослідження засвідчених у пам’ятках XI — XX ст. композитів-ад’єктивів з першою частиною, що є основою прикметника *благий*, показало, що корінь *благ-* у їхньому складі мав виключно позитивну семантику, а самі композити широко використовувалися в книжних пам’ятках і часто були термінами християнської релігії. Ще одним цікавим і показовим фактом є функціонування таких прикметників у сучасних діалектах. Зокрема, у говірках Нижньої Наддніпрянщини прикметник *благий* має значення ‘наївний, простакуватий’ і ‘хворий’ (СГНН I: 87), а складні прикметники, до складу яких він входить, містять позитивні конотації: *благонадежний* (СГНН I: 88) ‘такий, що має добру надію’, *благорозсудливий* (88) ‘розсудливий, виважений’.

Своєрідною рисою складних прикметників цієї групи було отримання прикметником *благий* додаткового семантичного навантаження: *благий* — це не просто добрий, це той, який стосується Бога, даний Богом,

пов'язаний із ним. Слова *благо* й *добро* та їхні похідні широко використовувалися в пам'ятках XI—XIII ст. на позначення позитивної оцінки найрізноманітніших предметів із погляду як народної, так і щойно прийнятої русичами християнської етики. Однак уже в той період спостерігається розмежування сфер використання названих лексем. І.А. Василевська, дослідивши використання слів *благо* і *добро* та їхніх похідних у «Повісті про Варлаама та Іосафа» (переклад із грецької XII ст.), зробила висновок, що «благо характеризує божественні сили, діяння, явища, а добро — людські. Благо належить до сакральної сфери, а добро — до буденної» [1].

У XII ст. калькування з грецької набуває активного розвитку. Перші переклади релігійних текстів сильно залежали від оригіналів і були в основному не просто послівними, а поморфемними. Оскільки вони важко сприймалися слов'янами, перекладачі почали прагнути до максимального наближення перекладів до системи давньоукраїнської мови. У цей час спостерігається й розширення словотвірних засобів при перекладі грецьких слів. На думку, Н.Х. Нізаметдінової, калькуючи грецькі складні слова, перекладач максимально використовує лексичне й афіксальне багатство своєї рідної мови [6: 127]. І що найголовніше — перекладає грецькі слова відповідно до свого розуміння нової картини світу. С.О. Нікіфорова, вивчаючи перекладні тексти XI — XIII ст., спостерегла, що грецька частина *єѹ-* частіше перекладалася **благо-**, рідше — **бого-**. Таке явище, на думку дослідниці, визначається поняттєвими зв'язками семантичних просторів «Бог» і «благо» у новій слов'янській картині світу, яка формувалася значною мірою під впливом церковно-книжних текстів [7: 117]. Таким чином, прикметник *благии* розширює свою семантику за рахунок включення до неї семантики основи **бого-**.

Продовження такої церковнослов'янської традиції спостерігаємо у всій літературі й культурі Київської Русі. Описуючи цей період, В.В. Колесов зазначав: «... добро і благо розподіляються в протилежності “земне — небесне”. Благо закріплюється за духовним, небесним, божественним, добро — за земним, матеріальним, людським проявом життя» [5: 108]. Підтвердженням таких висновків дослідників є й складні слова з першою основою **благо-**, виявлені в пам'ятках давньоукраїнської мови: *благовидьнь* (СДРЯ I: 170) ‘який має приємну зовнішність’, *благовѣрьнии* (172) ‘який сповідує істинну віру’, *благодоушьнии* (182) ‘прихильний до людей’, *благозаконьнии* (186) ‘оснований на добрих, правильних законах’, *благонравьнь* (190) ‘який має хороший характер, добродісний’, *благообразньи* (190) ‘гарний; почесний’, *благоплодьнии* (191) ‘родючий’, ‘такий, що дає добрі плоди’, *благородьнии* (196) ‘знатний; великодушний’ та ін.

Прикметник *благии* (-ѣ) у їхньому складі вживався тільки в позитивному значенні, позначаючи одну з основних характеристик Бога — те, яким Бог постає перед людиною і світом, — а відповідні композити, як правило, уточнювали ці характеристики — Бог має благу волю, благий норов тощо — і вживалися як епітети при назвах Бога, Богородиці,

Христа та інших релігійних понять: *приноса кадило молитвеное. темьанъ блговоньныи* (1091 / 1377 ПВЛ: 71 зв.). Однак частіше такі композити стосувалися самої людини (тільки в тому випадку, коли її наміри були добрі, богоугодні), напр.: *игумени ѿ всѣхъ монастыревъ. с черноризцы придоба. и людье блговѣрныи* (1091 / 1377 ПВЛ: 70 зв.), *и сяде на столѣ дѣда своего и ѿца своего сии блговѣрныи кнзъ Ростиславъ* (1160 / 1425 ЛП: 180 зв.), *[князь] баше же кротокъ. блгонравенъ. монастырьъ любѧ* (1173 / 1425 ЛП: 200 зв.), *благобразни скопци* (XIII / 1554 КПП: 418), *благороденъ ѿ блгородны(х) каганъ* (1037—1050 / XV Іл.: 185 а), *при блгородьнѣмъ князи Всеволодѣ державному Русьскыа земля* (1089 / 1377 ПВЛ: 69 зв.), *родисѧ снѣ блгоч(с)тивому и х(с)олюбивому князю Костантину* (1207 / 1377 ЛЛ: 147 зв.).

Отже, композити з першою основою **благо-**, утворені складносуфіксальним способом на основі прикметниково-іменникових сполучень, дуже широко представлені в релігійно-церковних текстах XI—XIII ст. Вони були запозичені книжним шляхом із церковнослов'янської мови, а структурою тісно пов'язані зі своїми грецькими відповідниками. Прикметник *благии* у їхньому складі передавав позитивну оцінку, а у своєму розвитку пройшов певну семантичну еволюцію. К.Р. Добрушина виділяє такі її етапи: 1) виступає епітетом при слові Бог та його синонімах; 2) застосовується до діянь Божих; 3) застосовується для характеристики таких дій і результатів дій людини, які відповідають Божим замислам [3: 30].

У «Словнику староукраїнської мови XIV—XV століть» зафіксовано всього два композити з першою основою **благо-**, які утворені складносуфіксальним способом на основі прикметниково-іменникових сполучень: *благовѣрныи* (ССУМ I: 97) та *благочѣстивыи* (98) із поміткою «церковнослов'янїзм». Із одного боку (й насамперед), така незначна кількість аналізованих похідних зумовлена тим, що дуже мало пам'яток зазначеного періоду збереглося до наших днів. З іншого боку — вже у цей час спостерігається стилістично-стильова диференціація у вживанні композитів з першою основою **благо-**. Більшість пам'яток XIV—XV ст. представлена грамотами, дипломатичними чи правовими актами, пов'язаними з повсякденною практичною діяльністю людей. Звичайні життєві факти — основний зміст таких документів. Відповідно до цього, як зазначає А.М. Матвієнко, і мовне оформлення їх характеризується тісним зв'язком із живою народною мовою, охоплюючи значний ареал живомовної лексики і фразеології (ВГ: 7—8). Відсутність композитів на **благо-** в текстах ділового стилю свідчить про те, що вони не були характерними для народно-розмовної мови. Однак офіційні документи писали за традиційним зразком, що вимагав чіткої структури, одним із основних елементів якої були звертання, називання особи, що часто супроводжувалися великою кількістю епітетів, серед яких були й композити з першою основою **благо-**. Водночас первісна семантика таких прикметників поступово нейтралізувалася, а самі композити почали вживатися просто як шанобливі епітети при назвах осіб: *а повелѣньемъ блговѣрнаго і хр(с)толюбиваго княза великого Михайла кедиминовича* (1350 Роз. Гр.: 8), *блговѣрни(и)* и *бгоч(с)-*

тивы(и) и х(ст)олюбivy(и)... воивω(да) (УГр. XV: 136), Мл(с)тію бжїєю Азѣ **бл҃гочѣствы** г(д)нь, и рабѣ вл(д)кы моего їѵ ха (1429 УГр. XV: 84), **благородному** и **благочестивому** его милости кирѣ Андрею Желиборскому, дворянину земли Московской (1650 Пам. III: 66). Основним значенням прикметника **благовѣрный** стало вираження поваги до людей із підкресленням належності названої особи до православної віри, що робило її в очах мовця ще більш шанованою. Семантика прикметника **благочестивый** не змінилася, його основним значенням і надалі залишалося 'побожний, правдивий', натомість він отримував додаткове стилістичне навантаження. Таке явище спостерігаємо і в приватних листах: **благородная** мосыцѣ панѣ Ялоцкая (XVIII ПЛ: 18), **бл҃горо(д)ный** м(с)цѣ пнє (19).

Традиція широкого використання композитів на **благо-** у церковно-релігійних творах отримала продовження і в XVI—XVIII ст. Переважна більшість із них була церковнослов'янізмами і перейшла в староукраїнську мову як готовий мовний матеріал, напр.: **благовѣрный** (СУМ XVI—XVII 2: 94) 'правдивий', **благодущень** (98) / **благодущный** (XVII Слав.-Кор.: 426) 'добродушний', **благонравный** (СУМ XVI—XVII 2: 97) 'добродетельний', **благосердѣ** (102) 'милосердний', **благочестивый** (СУМ XVI—XVII 2: 107; Т. Мат. I: 56) 'побожний', **благоязычный** (XVII Слав.-Кор.: 428) 'красномовний'. Характерною особливістю цієї групи композитів було те, що прикметник **благий** у їхньому складі повністю втрачає прив'язаність до Бога і починає означати щось найвище, найцінніше в межах певної ідеології, яке в релігійній картині світу прирівнювалося до Бога. Такі похідні характеризували вже не самого Бога, а людину, її розум, душу, характер, дії та вчинки, котрі є гідними, морально й етично досконалими. Це так зване внутрішнє благо: **онѣ же бл҃говѣрныи** моу(ж) агринѣ, оуготовивѣ каноунѣ свѣчи и тѣмьянѣ (1489 Чет.: 95 зв.), **ра(д)уиса** козмо **бл҃горазумный** защитниче печальнымѣ (69 зв.), **бл҃говѣрны(м)** же щ҃ченикомѣ и всѣмѣ христолюбивымѣ людемѣ (1598—1599 Апокр.: 185), и всѣм вѣспол **бл҃гонравным** Сп҃сдеω(м) ... здорова доброго (1636 МІКСВ: 316), яко апостола **бл҃горазумна** (1581 ПОБ: 5), людемѣ **бл҃гочестивымѣ** тяжкіє и неслиханніє дани наложишиа (1739 ГГ: 6 зв.), **Гайдѣкѣ бл҃гочестивій** (1740 ЛК: 40 зв.), **сохраня(и) бж҃є люде(и) бл҃гоч(с)-тивыхѣ**: ω(т) тѣхѣ то ігрѣ бѣзчѣ(ст)ны(х) (к. XVII—п. XVIII КЗ: 318 зв.), **кто такѣ вѣритѣ, то правдивый естѣ хр(с)тіанин, правовѣрный, бл҃гочестивый, и правдивый** Сынѣ (1646 Перло: 12).

Окрім внутрішнього блага людині притаманне також благо зовнішнє, тобто все те, що властиве не людині, а її оточенню. Як правило, це були композити, які характеризували світ речей і природи: **благовременный** (XVII Слав.-Кор.: 426; СУМ XVI—XVII 2: 94) 'своєчасний', **благовонный** (СУМ XVI—XVII 2: 93) 'ароматний', **благородный** (100) 'родючий'. Епоха бароко стала важливим пунктом в еволюції вчення про людину, коли традиційна теологічна проблема «Людина — Бог» переросла у світоглядну проблему «Людина — Бог — Всесвіт». Тому речі (матеріальний світ) і природа (оточення людини) є закономірними складниками людського блага, а саме: земного життя людини, які споріднюють її з природою,

напр.: *от которого духа источника ... чистого ли или мутнаго, благовоннаго ли или смердячого* (1608—1609 Виш.: 209), *сладость ѿ(т) древа, вишелакихъ плодовъ ... сладость и цвѣтѡвъ, бл҃говонны(х)* (1646 Перло: 4—4 зв.), *бл҃говременную помощь получитьи ѿ(т) ва(с) бл҃гоч(с)тивы(х) христїянъ* (1592 ЛСБ: 198), *Церковь есть различного жития цвѣтущий благодный и добровонный рай* (1600—1601 Виш.: 168).

У староукраїнський період відбувається зміщення центру мірила доброчинності зі сфери релігійної до сфери моральної. Оскільки людина — це ідеальна істота, створена Богом, то вона повинна бути досконалою, а отже, наділеною найвищими моральними якостями. У цьому руслі відбувається й переосмислення семантики деяких похідних. Так, композит *благородный* (СУМ XVI—XVII 2: 101) поряд зі значенням ‘знатний’ починає використовуватися для характеристики людини, яка ‘відзначається високими моральними якостями’: *была одна дѣвица ... красна оубо лице(м). багата же и бл҃городна* (1489 Чет.: 60 зв.), *нѣсть бл҃городен ни простецъ, нѣсть любомудръ,.. ни невѣжа* (1624 Пам. I: 36). Саме таке значення збереглося як основне за аналізованою одиницею в сучасній українській літературній мові (СУМ I: 193).

Прикметник *благообразный* навпаки звужує свою семантику: якщо у церковнослов’янській мові він міг означати: ‘1) гарний; 2) благоприсейний; 3) почесний, відомий’ (СЦСЯ I: 53), то в староукраїнський період його єдиним значенням стає ‘достойний’ (СУМ XVI—XVII 2: 100): *бл҃гообразныи совѣтники* (1556—1561 ПЄ: 195 зв.), *Прч(с)таа до него рекла: бл҃гообразныи Іосифе, кто(ж) може кро(м) тебе тоє вчинити?* (XVI УЄ Трос.: 79), *по которых благообразных и подвижныхъ [мужехъ] ленивые и недобрыє настали* (1605—1606 Перест.: 26).

У цей період за аналогією до вже наявних композитів і за усталеною й дуже продуктивною в церковнослов’янській мові моделлю утворюються нові слова. Це *благодержавный* (СУМ XVI—XVII 2, 98) ‘благочинний’, *благопобѣдный* (100) ‘переможний’, *благофортунный* ‘щасливий’ і *благоплеменный* (XVII Слав.-Кор.: 427) як синонім до прикметника *благородный* у значенні ‘знатний’. Такі похідні виникли на позначення прагнень і бажань людини, не пов’язаних з морально-етичними цінностями: *Бл҃годержавн(и)* (1627 Бер. Лекс.: 205), *агаѳонік: бл҃гопобѣдны(и)* (172), *благофортуннаго в добрых и отчизнѣ полезных замислах ваших повожения* (1720 Вел.: 193).

Отже, у давньоукраїнський період композитні утворення на *благо-* використовувалися для характеристики Бога, показуючи яким він постає перед людиною і світом. Частіше такі похідні стосувалися опису людини, однак тільки в тому випадку, коли її наміри були богоугодні. У староукраїнську добу благом вважається все те, що стало для людини бажаним і кожен обирає те, що йому більше до вподоби. Звідси широка сполучуваність композитів на *благо-* з назвами істот, предметів, різних абстрактних понять. Як і раніше, прикметник *благий* у складі композитів має позитивну семантику. Протягом XIV—XVIII ст. спостерігається чітка стильова диференціація у використанні складних прикметників з першою

основою *благо-*. У ділових документах, а також приватних листах такі слова зустрічаються рідко, за винятком певних усталених фраз, на зразок звертань, де вони використовувалися як шанобливі епітети. У художніх та релігійних текстах вони продовжують бути поширеними. Переважна більшість із них була церковнослов'янізмами, тільки чотири композити, виявлені в опрацьованих пам'ятках староукраїнської мови, були ново-творами цієї доби. Водночас не всі складні прикметники з першою основою *благо-*, які зафіксовані в пам'ятках XI – XIII ст., стали надбанням староукраїнської мови, зокрема *благовольнии* (СДРЯ I: 170) 'вчинений з доброї волі', *благозаконьнии* (186) 'сформований на добрих законах', *благочильнии* (188) 'прекрасний', *благомолитвьнии* (189) 'зв'язаний з молитвою', *благopodobнь* (192) 'поважний' та ін.

У словнику П.П. Білецького-Носенка, який, на думку В.В. Німчука, є найповнішим словником української мови і цінним джерелом вивчення народної мови історичної Полтавщини XIX ст. (Б.-Н.: 34), композити-ад'єктиви з першою основою *благо-* відсутні. Нагадаємо, що основними джерелами цього словника були жива розмовна мова й фольклор. Тому відсутність у ньому аналізованих похідних свідчить про те, що церковнослов'янізми такої структури, широко представлені в релігійних текстах XI–XVIII ст., залишалися чужорідними елементами для живої мови і не були засвоєні нею.

Окремі композити зафіксовано у словниках кінця XIX – початку XX ст., але кількість їх дуже мала: *благовидний* (Жел. I: 31), *благовірний* (Гр. I: 82), *благородний* (Гр. I: 83 — у двох знач.) / (Жел. I: 32) 'знатний', *благочестивий* (Гр. I: 84; Жел. I: 32) 1) 'православний'; 2) 'релігійний'. Їхні значення тотожні значенням відповідних похідних, що засвідчені в попередні періоди.

У сучасній українській літературній мові збереглося шість композитів аналізованої структури. Два з них вживаються як нормативні: *благодушний* (СУМ I: 193) 'лагідний, ласкавий, прихильний до людей; добродушний' і *благородний* (193) 'який відзначається високими моральними якостями; чесний, порядний'; 'породжений високою метою, пройнятий високим поривом, ідеєю і т. ін.'; 'який відзначається дуже гарними рисами, якостями'. Значення 'знатний' у композита *благородний* поступово нівелюється, і він вживається як застаріла, дореволюційна форма на позначення аристократичного, дворянського походження. Водночас використання цього прикметника закріплюється в термінології, де він «уживається як складова частина термінів — складних назв у ботаніці, зоології, хімії і т. ін.» (СУМ I: 193), а також у народній медицині. Зокрема, на Кіровоградщині побутує назва *благородні краплі* на позначення лимонника (меліси), настояного на горілці [2: 31]. Розширення семантики аналізованого композита свідчить про повне засвоєння українською мовою цієї лексики: вона вже не сприймається як чужорідний елемент, більше того — на початку XXI ст. саме цей прикметник стає твірним для неологізму *благородитися* 'ставати благородним' (ЛСІ 2008–2009: 14): *бо в наших*

мислях вічність *благородиться*, *Без дурости і мудрість не народиться* (С. Стриженюк).

Три композити з першою основою **благо-** є стилістично маркованими (застаріле, вживається рідко, книжне): *благонамірений* (СУМ I: 193) заст. ‘який має добрі, щирі наміри’, *благообразний* (193) рідко. ‘поважний і гарний на вигляд’, *благочестивий* (195) книжн., заст. ‘який додержується приписів релігії; побожний, набожний’; ‘належний до православної віри’. Їхнє значення теж не змінилося. Прикметник *благовірний*, *-а* повністю втратив свою первісну семантику й у сучасній українській літературній мові виступає у формі іменника та має значення ‘чоловік; дружина’ (СУМ I: 191).

Другу групу складних прикметників з першою основою **благо-** становили похідні типу *благодостойнии* (СДРЯ I: 182) ‘достойний’, *благоизкоуснь* (187) ‘прославлений, оточений повагою’, *благокръпкъ* (188) ‘сильний’, *благолѣнии* (188) ‘благопристойний’, *благомоудрии* (189) ‘дуже мудрий’, *благопокорливъ* (193) ‘покірний, слухняний’, *благопокорнь* (193) ‘покірний’, *благокрасьнии* (187) ‘гарний’, *благоразсудень* (196) ‘розсудливий’, *благоразоумьнии* (196) ‘розумний’, *благосѣвѣстьнии* (207) ‘сумлінний, добросовісний’ та ін. Такі похідні також були кальками грецьких слів з першою основою *ευ-*: *благовеликии* < *ευ-μεγέθυς* (ДГС I, 697), *благолѣнии* < *ευ-πρεπής* (704) — та утворювалися за зразком вже установлені і закріплені в давньоукраїнській мові старослов’янської схеми.

Перша основа таких композитів представлена прислівником *благо* ‘добре’. Однак ще в церковнослов’янській мові, а згодом і в давньоукраїнській спостерігається втрата ним свого первісного значення і перетворення на своєрідний префікс-модифікатор для вираження високої міри вияву ознаки. Словотвірне значення таких похідних можна описати перифразою ‘дуже + відповідний прикметник’, напр.: *благооумьнии* (СДРЯ I: 211) ‘дуже розумний, мудрий’, *благовеликъ* (169) ‘дуже великий’, *благоприятнь* (195) ‘дуже приємний’. Такі композити характеризували особу чи предмет, підсилюючи ступінь вияву позитивної ознаки: *и сила блговелика* (ГБ XIV: 171 а), *и толико са стыжю блгокрасныа тоа вашета ризы* (87 г), *блгоразу(м)ныи кна(з) Юрги* (1229 / 1377 ЛЛ: 156), *моудро пришелъ еси въ блготишноѣ пристанище* (XIII / 1554 КПП: 2 г), *блгооумьнии кнзь Ярополкъ* (1136 / 1425 ЛЛ: 111 зв.), *пригаль еси кнаже Андрѣю мужьству тѣзоимените братама блгооумьныма* (1175 / 1425 ЛЛ: 206 зв.). Зрідка складні прикметники на **благо-** могли підсилювати значення негативної ознаки: *благогорькъ* (СДРЯ I: 176) ‘неприємний’, *благодързыи* (183) ‘відвертий’.

Продуктивна й поширена в церковнослов’янській і давньоукраїнській мові словотвірна модель не отримує розвитку у староукраїнський період. Окремі слова продовжують вживатися в релігійних текстах, полемічних творах і художній літературі, де їхнє використання було стилістично мотивованим та зумовлювалося вимогами жанру текстів і прагненням авторів до урочистості та пишномовності: *а которая мудрость зъ высокости, первѣй есть чиста потомъ же мирна, кротка, блгопокорлива, полна милости*

и овоцѡвъ добрыхъ (1603 Пит.: 106), гды хто живетъ *бѣѣ* во виѣлакой свато-бливостѣ и справедливостѣ и правдѣ, и ставаетъся жертвою *бѣѣ* ховною *блго-прїа(т)ною* бѣѣ (1620 См. Каз.: 11 зв.), яко апостола *блгоразумна* (1581 ПОБ: 5), *блгоразумны(х)* чите(л)нико(в) (к. XVII–п. XVIII КЗ: 195), *ра(д)уиса* козмо *блгоразумный* защитниче печалнымъ (1489 Чет.: 69 зв.), и *ва(с) вси(х) ве(р)ны(х)* и *блгопослѣшны(х)* желателе(и) тою бы(т)но(ст)ю своею посетимъ (1591 ЛСБ: 152), прото *бѣѣ* в то(м) *бѣѣ* поминае(м) *бѣѣ* за-ховалися по *блгоч(с)тному* хр(с)тия(н)скому обычаю (1584 ЛСБ: 66).

Своєрідне «плетіння словес», характерне для літератури бароко, сприяло виникненню й неологізмів, утворених за аналізованою моделлю. Але такі явища є поодинокими: *и вѣтры тог(д)а блгопрохладны* лѣчали просїаєми, *И всако птиче стадо по(д) нѣсе(м) поє(т) сла(д)кими пѣніями* (1591 Просф.: 70).

Як правило, основа **благо-**, продовжуючи давньоукраїнську традицію, вказує на високий ступінь вияву ознаки: *благоеискусенъ* (СУМ XVI–XVII 2: 99) ‘прославлений’, *благопріятный* (100) ‘приємний’, *блгоразумный* (101) ‘розважливий’, *благочестный* (109) ‘праведний’, *благотомный* (XVII Слав.-Кор., 427) ‘дуже сильний’, *благонарочитый* (427) ‘дуже знаменитий, відомий’, *благотребный* (427) ‘необхідний’. Однак все частіше спостерігається нейтралізація семантики першої основи, а словотвірне значення таких похідних починає дорівнювати значенню твірного іменника: *благолѣпный* (СУМ XVI–XVII 2: 99) ‘гарний’, *благотомный* (100) ‘покірний’, *благотомный* (100) ‘покірний’, *благотомный* (XVII Слав.-Кор., 427) ‘щасливий’, *благотомный* (427) ‘пристрасний’, *благотомный* (428) ‘розумний’, *блгопрїа(з)ный* (1596 Зиз. Лекс.: 30) ‘приємний’. Такі прикметники використовувалися й у текстах іншої стильової тематики, зокрема літописах: *зде положили за вещь блгопо(т)ре(б)ну* (1739 ГГ: 11 зв.).

Поступово композити описуваної структури виходять з ужитку. Зокрема, у словнику Є. Желєхівського та С. Недільського зафіксовано тільки один прикметник — *благотомный* (Жел. I: 32), у словнику за редакцією Б. Грінченка — два: *благотомный* (Гр. I: 83) і *благотомный* (83). У сучасній українській мові тільки один композит вважається нормативним — *благотомный* ‘який перебуває в доброму стані; який щасливо, успішно відбувається чи закінчується; щасливий, успішний, добрий’ (СУМ I: 193). Три вживаються як застарілі: *благотомный* ‘гарний’, *благотомный* ‘цілком пристойний’ та *благотомный* ‘який заслуговує на довіру, цілком надійний’ (СУМ I: 193). У дореволюційній Росії церковно-слов’янський прикметник *благотомный* (СЦСЯ I: 53) отримує політичне забарвлення і використовується для позначення осіб, які ‘з політичного боку не викликають недовіру у влади’ (СУМ I: 193). У говірках Нижньої Наддніпряни зберігся композит *благотомный* (СГНН: 88) ‘такий, що звертає увагу на всі життєві обставини перед прийняттям якогось рішення’, котрий не став надбанням літературної мови.

Таким чином, дослідивши семантику та структуру складних прикметників з першою основою **благо-** та другим іменним компонентом, можна сказати, що вони складали особливу групу похідних, які викону-

вали важливу контекстно-ідеологічну функцію. Перші такі похідні з'явилися в результаті запозичування зі старослов'янської мови, які у свою чергу, були кальками з грецької. Згодом за зразком грецьких моделей вже на власному мовному ґрунті утворюються нові ад'єктиви, причому форма першої частини **благо-** залишається незмінною, міцно ввійшовши в лексику давньоукраїнської мови. Такі слова можна назвати «словами-формулами». Водночас відбувається розширення семантики прикметника *благий*, що дає змогу розширити мотивувальну базу, залучивши до неї нові слова. Формуються дві основні словотвірні моделі: 1) прикметник + іменник + суфікс; 2) прислівник + прикметник. Перша основа всіх композитів цієї структури має позитивну семантику, зберігає давнє церковнослов'янське значення як прикметника *благий*, так і прислівника *благо*.

Найбільше похідних проаналізованої структури виявлено в пам'ятках XI — XIII ст., що насамперед зумовлено релігійністю всієї культури того часу; значно менше — у староукраїнську добу, і майже повну відсутність їх можна констатувати в сучасній українській літературній мові. Це явище є цілком умотивованим: адже досліджені композити, від самого початку будучи книжними елементами, виявилися чужими живій народній мові, тому й не «прижилися» в ній.

Загалом функціонування складних прикметників із першою основою **благо-** та другим іменним компонентом в сучасній українській літературній мові характеризується такими ознаками, як: 1) збереження невеликої кількості композитів-прикметників із першою основою **благо-** в сучасній українській літературній мові; 2) семантичні зміни в аналізованих похідних, зокрема: а) збереження первісного значення: *благодущний, благоліпний, благонамірний, благополучний, благопристойний, благочестивий*; б) деактуалізація первісного значення з одночасною актуалізацією пізнішої семантики: *благородний*: 'знатний' (застаріле, рідко вживане) — 'який відзначається високими моральними якостями; чесний, порядний' (актуалізоване); в) повна втрата первісного значення; семантичне переосмислення: *благовірний*: 'правовірний' → 'чоловік / дружина'; г) розширення семантики за рахунок появи нових значень: *благородний* — використовується як складова частини термінів; 3) стилістична маркованість переважної більшості композитів: а) книжне: *благоліпний, благочестивий*; б) застаріле: *благоліпний, благонамірний, благопристойний, благочестивий*; в) рідковживане: *благообразний*.

Отже, структурні й семантичні особливості ад'єктивних композитів з першою основою **благо-**, а також специфіка походження й функціонування визначають особливу їхню роль в українській мові протягом усього періоду її розвитку. У перспективі дослідження всіх словотвірних моделей складних прикметників з першою основою **благо-**, а також процесу виникнення синонімічних утворень до одиниць такого типу, їх функціонування, взаємозаміна тощо, що дозволить провести цілісний і системний аналіз ад'єктивних композитів названого словотвірного типу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Апокр.** — Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета въ двухъ текстахъ: польскомъ и западно-рускомъ, 1597—1599 // РИБ. — Т. 7: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — Кн. 2. — Пб., 1882. — С. 1003—1820.
- Б.-Н.** — Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / П.П. Білецький-Носенко ; підгот. до вид. [та авт. передм.] В.В. Німчук ; відп. ред. К.К. Цілуйко. — К. : Наук. думка, 1966. — 423 с.
- Бер. Лекс.** — Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука ; відп. ред. К.К. Цілуйко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — XL. — 272 с.
- ВГ** — Волинські грамоти XVI ст. / упор.: В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. — К. : Наук. думка, 1995. — 248 с.
- Вел.** — Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками / С.В. Величко. — К. : Видання Археогр. Комісії Укр. АН, 1926. — Т. 1. — 268 с.
- Виш.** — Іван Вишенський. Твори. — К. : Держлітвидав, 1959. — 269 с.
- ГБ XIV** — Григорий Богослов. Собрание творений : в 2 т. — Мн. : Харвест — М. : АСТ, 2000. — Т. 1. Слова. — 832 стр.
- ГГ** — Гисторія о началѣ проименованія козаковъ, о(т)куду козаки наречены, о(т) коего племени и рода // Гисторія... Г. Граб'янки. Лѣтопись краткій... / упор., вс. ст., комент., пок. В.М. Мойсієнка ; відп. ред. В.В. Німчук. — Житомир, 2001. — С. 40—175.
- ГС** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вип. 1 : А — Биенье / рэд. А.М. Булыка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1982. — 296 с.
- Гр.** — Словник української мови : у 4 т. / упор., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. — 3-є вид., випр. й доп., за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. — К. : Горно, 1927. — Т. 1.
- ДГС** — Дворецкий И.Х. Древнереческо-русский словарь / под ред. С.И. Соболевского. — Т. I : А — Л. — М., 1958.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1982—2012. — Т. 1—6.
- Жел.** — Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. / уложили Є. Желеховский, С. Недільский. — Львів, 1885—1886.
- Зиз. Лекс.** — «Лексис» Лаврентія Зизанія // «Лексис» Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот. текст., вступ. ст. В.В. Німчука. — К. : Наук. думка, 1964. — С. 23—89.
- Іл.** — Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Иллариона — русского писателя XI в. / Н.Н. Розов // Slavia, časopis pro slovanskou filologii. — Praha, 1963. — Roč. XXXII. — Seš. 2. — S. 141—175.
- КЗ** — Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / підгот. тексту І.П. Чепіги, вступ. ст. В.П. Колосової та І.П. Чепіги ; відп. ред. В.В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1971. — 391 с.
- КПП** — Киево-Печерский патерик / подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева // Памятники литературы Древней Руси. XII век / под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. — М. : Худ. литература, 1980. — С. 313—626, 692—704.
- ЛП** — Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т. 2 : Ипатьевская летопись. — М. : Изд-во восточной литературы, 1962.
- ЛК** — Лѣтопись краткій о(т) початкѣ великоросіиски(х) и про(т)чихъ кнзей и монарховъ // Гисторія... Г. Граб'янки. Лѣтопись краткій... / упор., вс. ст., комент., пок. В.М. Мойсієнка ; відп. ред. В.В. Німчук. — Житомир, 2001. — С. 176—253.
- ЛЛ** — ПСРЛ. — Т. 1 : Лаврентьевская летопись / под ред. И.Ф. Карского. — Л., 1926—1928. — VIII с. — 579 стлб.

- p>ЛСІ — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008—2009) : Словник. — Х., 2010, — 116 с.
p>ЛСБ — Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис к. XVI — серед. XVII ст. — 3б. у Львівському держ. іст. архіві, ф. 129, оп. 1.
p>МІКСВ — Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. — Київ, 1924.
p>ПВЛ — Повѣсть времяньныхъ лѣтъ // ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — 2-е изд. — Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926—1928. — Стлб. 1—29.
p>ПЄ — Пересопницьке Євангеліє, 1556—1561 : Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; наук. ред. В.В. Німчук. — 2-е вид., доповн. — К. : [б. в.], 2011. — 700 с.
p>ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / підгот. В.А. Передрієнко ; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1987. — 173 с.
p>ПОБ — Предисловіє къ Библии, изданной въ Острогѣ въ 1581 г. // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. — Ч. 1. — Т. VIII. Вып. 1 : Памятники литературной полемики православныхъ южно-русовъ съ протестантами и латино-уніатами въ Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — Киевъ, 1914. — С. 45—58.
p>Пам. — Памятники, изданные Киевскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. — Т. I—III. — изд. 2-е, съ дополненіями. — Киевъ, 1897—1898.
p>Перест. — Пересторога // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / М.С. Возняк ; відп. ред. С.М. Шаховський. — Львів : Вид-во ЛДУ ім. І. Франка, 1954. — С. 25—63.
p>Перло — Сіа книга названнаа Перло Многощѣнное. Съставленна Трьдолюбіємъ: презъ Кирила: Транквѣліона. — Чернігів, 1646.
p>Пит. — Питання і відповіді православного папістові. — Б. м. н., 1603 // РИБ. — Т. 7: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — СПб., 1882. — Кн. 2. — С. 1—110.
p>Просф. — Просфонима. — Львів, 1591 // РИБ. — Т. 9: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — Пг., 1903. — Кн. 3 (приложения). — С. 61—75.
p>Роз. Гр. — Розов В. Українські грамоти. — Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. — Київ : УАН, 1928. — 75 с., IX.
p>СГНН — Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. — Т. 1 : А—Ж. — Запоріжжя, 1992.
p>СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.) : в 10 т. / гл. ред. Р.И. Аванесов. — М. : Рус. яз., 1988-.
p>ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : у 2 т. / уклад.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін. ; передм. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1977—1978.
p>СУМ — Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. Думка, 1970—1980.
p>СУМ XVI—XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін. — Львів, 1994—2013. — Вип. 1—16.
p>СЦСЯ — Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка / сост. Вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ. — Т. 1. — СПб., 1847. — 416 с.
p>Слав.-Кор. — Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинскій // «Лексикон латинскій» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинскій» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. В.В. Німчук ; відп. ред. К.К. Цілуйко. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 423—541.

- См. Каз.** — Казанье на честныи Погребъ ... презъ ... Мелетія Смотриского ѿ(т) правованое. — Вільно, 1620.
- Срезн.** — Срезневский И.И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ : у 3 т. / И.И. Срезневский. — СПб, 1893—1912.
- Т. Мат.** — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст. : у 2 кн. / підгот., упор., ред. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — К. ; Нью-Йорк, 2002—2003.
- УГр. XV** — Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В.М. Русанівського ; відп. ред. М.М. Пешчак. — К. : Наук. думка, 1965. — 162 с.
- УЄ Трос.** — Тростянецьке учительне євангеліє. — 3 території Лемківщини, XVI ст. // Prace filologyczne. — Warszawa, 1931. — Т. XV. — cz. 2.
- Чет.** — Четъя 1489. — Рукопис збер. у ЦНБ НАН України, шифр ДА / 415 л.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / сост.: О.Н. Трубачев, В.А. Меркулова, Ж.Ж. Варбот и др.; под ред. [и с предисл.] О.Н. Трубачева. — М. : Наука, 1974—2014. — Вып. 1—39.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Василевская И.А.* Перевод абстрактных понятий в древнерусском варианте «Повести о Варлааме и Иоасафе» (проблема закономерности в выборе лексических средств при переводе с греческого) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика», 10.02.20 «Сравнительно-историческое языкознание, типологическое языкознание, теория перевода». — М., 1998. — 22 с.
2. *Вікторіна О.М.* Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / відп. ред. В.В. Лучик. — Кіровоград, 2006. — 436 с.
3. *Добрушина Е.Р.* Абсолютность добра и относительность блага или наоборот? / Е.Р. Добрушина // Вестник ПСТГУ. III: Филология. — 2009. — Вып. 1(15). — С. 25—40.
4. *Дронова Л.П.* Прилагательное *благой* в историко-культурном контексте / Л.П. Дронова // Известия Уральского государственного университета. — 2005. — № 39. — С. 175—190.
5. *Колесов В.В.* Древняя Русь: наследие в слове : в 5 кн. — Кн. 2 : добро и зло. — СПб., 2001. — 304 с.
6. *Низаметдинова Н.Х.* К вопросу о влиянии греческого языка на русское словосложение // Мова. — 2014. — № 21. — С. 123—129.
7. *Никифорова С.А.* Композиты с начальными БОГО- и БЛАГО- в Ильиной книге XI—XII вв.: определение понятийных связей на базе греко-славянских соответствий // Вестник Удмуртского университета. Филологические науки. — 2006. — № 5 (2). — С. 113—126.
8. *Смирнова О.И.* Один случай энантиосемии / О.И. Смирнова // Лексикология и словообразование древнерусского языка / под ред. Р.И. Аванесова. — М. : Наука, 1966. — С. 57—58.
9. *Фелькина О.А.* Развитие семантики славянских прилагательных общей оценки в русском языке. — Минск, 1990.

Статтю отримано 20.11.2017

Ruslana Kotsa

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

COMPOUND ADJECTIVES WITH THE FIRST PART *BLAHO-* IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE

The semantic and structural analysis of the compound adjectives with the first part *blaho-* and the second noun part found in the monuments of Ukrainian language of the 11—20th centuries is

implemented in the article. In particular their origin and ways of borrowing were traced, the semantics and word-formative structure in the different periods of the Ukrainian language development were determined, the stylistic function and peculiarities of use were found out.

Thus, by studying the semantics and structure of compound adjectives with the first part **blaho-** one can say that they formed a special group of derivatives that performed an important contextually ideological function. The first derivatives of such structure appeared as a result of borrowing from the Old Slavic language, where, in turn, they were the Greek calques. Later, the new adjectives after the fashion of the Greek models have been formed on their own verbal base became ingrained in the Old Ukrainian language vocabulary. The form of their first part **blaho-** hasn't changed. Such words can be called "word formulas". At the same time, the semantics expansion of the adjective *блазуй* and the noun *благо* took place that enabled to expand the motivational base by involving verbs and nouns. Two main word-building models were formed: 1) adjective + noun + suffix; 2) adverb + adjective. The first component of all composites of such structure had exclusively positive semantics, preserved the old Church Slavonic meaning of an adjective *блазуй*.

Most of the composites with the first component **blaho-** were found in the monuments of the 11–13th centuries which is primarily due to the religiosity of the entire culture of that time. Much less of such composites were found in the old Ukrainian (Ruthenian) days while their almost complete absence can be stated in modern Ukrainian literary language. This phenomenon is quite motivated. The analyzed composites being initially the book elements were alien to the living folk language, therefore they did not "assimilate" to it.

Keywords: compound adjectives, composites, Church Slavonic words, *blaho*, word-building model, word-building semantics.

Мовна мозаїка

НЕ ПИШИТЬ ТЕКСТ **ПІД ДИКТОВКУ**

У шкільних підручниках та навчальних посібниках можна прочитати завдання: *Запишіть текст під диктовку вчителя*. Дехто з авторів замінив *під диктовку* на *під диктування*. Проте обидві прикметниково-іменникові форми тут не прийнятні, бо в українській мові вони набули негативного стилістичного забарвлення, пов'язаного з вираженням несаможитності дій, вчинків, чийогось впливу, наказу або навіть диктату, пор.: *Новий Трудовий кодекс написали під диктовку олігархів* (Главком, 21.07.2010); *Підлітки... реєструються в соціальних мережах і під диктовку незнайомих беззаперечно виконують «травматичні» завдання...* (Телеканал «2 + 2»); [Підозрюваний:] *Мої свідчення дано під тиском і під диктування* (БукІнфо, 01.04.2015).

Завдання в підручниках і навчальних посібниках не матимуть такого забарвлення, якщо їх сформулювати так: *Запишіть продиктований текст* або *Запишіть текст, який продиктує вчитель*.

Катерина Городенська

УДК 81'373.612:81'366.547:82-2=161.2

Мар'яна Голіченко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ФУНКЦІЇ ВОКАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ XX СТОРІЧЧЯ

У статті проаналізовано вживання вокативних речень у драматичних творах XX сторіччя. Виокремлено та описано найуживаніші семантичні групи цих конструкцій, використаних у творах драматургів зазначеного періоду, схарактеризовано їхні функції. З'ясовано лексико-семантичне наповнення головного компонента вокативних речень.

Ключові слова: вокативне речення, кличний відмінок, головний компонент вокативного речення, адресат мовлення, апелятивна функція, емотивна функція, волюнтативна функція.

Твори драматургійного мистецтва вирізняються особливою мовною організацією порівняно з іншими жанровими різновидами художньої літератури. У текстах п'єс простежуємо зв'язки з комунікативно-мовленнєвими підсистемами національної мови, де відбувається різноманітна соціальна взаємодія. Драматичні тексти є своєрідним мовленням у дії, тобто висловленнями в екстралінгвальних контекстах, що враховують психологічні, культурні та інші чинники. Важливою ознакою драматургійного мовлення вважають зображення дійсності через спонукання до дії головних персонажів, що виражено через різноманітні комунікативні акти. Ці спонукання сформовані насамперед за допомогою лексичних та синтаксичних компонентів. Лексико-синтаксичну будову діалогу в драмі визначають два вектори: кожна репліка персонажа адресована не тільки співрозмовникові, але й розрахована на певну реакцію читача або глядача.

Чимало досліджень українських лінгвістів присвячено з'ясуванню мовної своєрідності драматургійного дискурсу,

© М.О. ГОЛІЧЕНКО, 2017

а саме: особливостей драматургійного діалогу та композиції [3], засобів індивідуалізації, типізації [15], проблем взаємодії розмовних, книжних та нейтральних елементів у мові дійових осіб [11], стилізації усно-розмовної мови [29; 30], усно-розмовної основи драматичних творів [32], лексичних та фразеологічних засобів створення гумору, емоційних компонентів мовних партій персонажів [36], мовної майстерності драматургів, функцій різних груп лексики [38]. Простежено особливості мови, стилю та композиції драм В.К. Винниченка, М.Я. Зарудного, О.Ф. Коломійця, О.Є. Корнійчука, І.А. Кочерги, М.Г. Куліша, Я.А. Мамонтова, М.П. Стельмаха [1; 3; 4; 5; 8; 9; 16; 17; 18; 26; 31].

Драматургійний дискурс досліджено також на матеріалі іноземних драм [13; 28; 35].

Порівняно з текстами інших літературних родів у драматичному творі, зокрема у діалогах, значною мірою активізовані категорії граматичного рівня. Серед них своє місце посіли вокативні речення, що стали домінантною ознакою синтаксису мови драми.

На різних етапах розвитку лінгвістичної науки неоднаково кваліфікували вокативні речення. В українській синтаксичній теорії сформувалося три основних підходи до потрактування статусу вокативних речень: 1) як окремого різновиду односкладного (І.К. Кучеренко [25], І.Р. Вихованець [7], М.С. Скаб [33]), зрідка — односкладного номінативного (М.У. Каранська [19]); 2) як еквівалента речення (П.С. Дудик [10], К.Ф. Шульжук [37]), що дістав назву звертання-речення; 3) як квазі-речення (А.П. Загнітко [12]). По-різному тлумачили й семантику вокативних речень, що зумовлено синкретизмом семантико-синтаксичних властивостей вокатива як головного члена цих речень і різними підходами їх формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного членування. Спільною рисою всіх вокативів у позиції автономного синтаксичного утворення є визнання дослідниками в них значення спонукання, як одного з виявів предикативності, що, власне, і формує речення.

У своєму дослідженні ми спираємося на визначення І.Р. Вихованця, згідно з яким: «Вокативні речення — це вокативи, у яких сконденсована суб'єктно-предикатна структура думки, почуття, волевиявлення. Вони вирізняються внутрішньою синтаксичною самодостатністю. Центральну ланку вокативних речень становить іменник у формі кличного відмінка, що вимовляється з особливою інтонацією. Із формально-синтаксичного погляду вокативні речення являють собою членовані односкладні речення, головний не диференційований на підмет і присудок член яких виражений кличним відмінком і може поширюватися атрибутивними компонентами» [7: 62].

Багато українських мовознавців (І.Р. Вихованець [7], П.С. Дудик [10], А.П. Загнітко [12], М.С. Скаб [33], К.Ф. Шульжук [37]), виокремлюючи різновиди вокативних речень, спиралися на функційне спрямування цих одиниць і поділяли їх на три основні групи: 1) вокативні конструкції, які використовують для привернення уваги адресата до чогось;

2) спонукальні, за допомогою яких вимагають зреагувати певним чином на якісь дії; 3) емоційні, що виражають різні почуття та волевиявлення.

Саме в діалозі, який орієнтований на візуальне сприймання сценічної дії, активно використано вокативні конструкції, що мають виразні експресивно-оцінні, емоційні характеристики, оскільки вони виконують дуже широке коло комунікативно-прагматичних функцій: прохання, заклик, вимога, попередження, заборона, наказ, глибинні переживання, настрої, почуття, зокрема радості від несподіваної зустрічі чи невдоволення або обурення тощо.

Мета нашого дослідження — проаналізувати функційно-семантичний потенціал вокативних речень в українських драматичних творах ХХ ст.

Матеріалом для дослідження послуговували вокативні речення, дібрані з текстів творів (драм, трагедій, комедій) українських драматургів — яскравих представників ХХ сторіччя: В.К. Винниченка, М.Я. Зарудного, О.Ф. Коломійця, О.Є. Корнійчука, І.А. Кочерги, М.Г. Куліша, Я.А. Мамонтова, М.П. Стельмаха [6; 14; 20; 21; 22; 24; 27; 34]. Цей період вирізняється творами широкої тематики, у яких наявні гострі конфлікти, порушені морально-філософські, етичні проблеми, динамічно простежені суспільні та політичні зміни.

Функції вокативних конструкцій декодовано на основі контексту, який дає змогу інтерпретувати значення цих синтаксичних одиниць відповідно до умов, обставин, ситуацій розвитку подій драматичного твору, або ж авторських ремарок, що містять стислу характеристику особливостей та часу дії, зовнішнього вигляду й поведінки персонажів, їхньої міміки, інтонації, психологічного змісту висловлень.

У п'єсах ХХ ст. зафіксовано чимало вокативних конструкцій, які мають синкретичну функцію, але ми характеризуємо їх за домінантним значенням. На засадах найуживанішої класифікації виокремлено три групи вокативних речень за активністю вживання їх у текстах.

Найширше використані в досліджених драматичних творах речення з *емотивною функцією*. У цих вокативних реченнях відображене потужне експресивне забарвлення, яке виражає емоційно-оцінне ставлення мовця.

Комунікативне навантаження вокативних речень з емотивною функцією досить різноманітне. Їх використано задля того, щоб виразити:

1) **радість** від зустрічі: *Леоніде!* (озирнувшись радісно, як дитина, протягає до нього руки) [6: 100]; *Мамо!* (посадив її на стілець) Як я давно бачив вас... Зовсім посивіли [14: 285]; *Кого я бачу! Пане Варто! Пане Варто, дай вам боже здоров'я! Ідіть сюди...* [14: 51]; *Максимку!* Здрастуй, рідненький! [20 I: 252]; *Терентію Йосиповичу! Привіт!* [21: 112]; *Вірусенько! Мила! Я ж тільки цього й чекала! (іде до неї)* [27: 368]; *Гості дорогі! (іде назустріч) Як я рада, що ви приїхали!* [34: 518]. Іноді такі вокативні конструкції передають ще й **подив**: *Іване! Ти? (здивовано)* [14: 116]; *Олено! Олено! Дружино моя, де ж ти взялася?* [34: 520]; *О! Степанидо Іванівно! Навіть вас до млина потягнуло! (здивовано)* [34: 541];

2) **симпатію:** *Дорога моя! Єдина, бажана... (пригортає дужче, цілує щоку)* [6: 101]; *Марино, хороша моя! Я тебе вічність не бачив (цілує)* [14: 252]; *Дорога Мар'яно! Моя красуне, моє кохання, моя ластівко! (падає перед нею навколішки)* [20 I: 343]; *Моя дорога, мила Оленко! Тепер я найщасливіший у світі* [20 II: 203]; *Дорога Галино Іванівно! Мені доручено вас поцілувати* [21: 560]; *Кароліно! Моя дружинонько! (любовно бере її за руки). Ти не дочекалася мене сьогодні?* [27: 67]; *Люба моя! (збігає по східцях, обнімає Василю, устами шукає її уста) Наче у сні домчав мене кінь до мого свята!* [34: 412]. Ці речення використовують переважно закохані під час прощання або ж їхньої довгоочікуваної чи несподіваної зустрічі, яка відбувається за певних драматичних умов [10: 267]. У їхній структурі поширені пестливі слова, що передають взаємну прихильність, ніжність або, навіть, грайливість. Прихильне ставлення до співрозмовника дійові особи виражають за допомогою метафоричних слів оцінного значення, ужитих із присвійним займенником або без нього: *Котику, котику! Тільки тебе, тільки тебе люблю!* [6: 166]; *Моє чаєнятко! Моє янголятко!* [24 I: 199]; ... *ясочко моя! Рибонько моя малесенька!* [27: 77]; *Дівчино, горличко, журавочко, лебідонько моя!* [34: 494];

3) **погрозу:** *Паничу! Ну, будете ж... Ну, глядіть... (зникає в дверях)* [6: 389]; *Мамо! Я втечу! Я втечу, мамо!* [14: 38]; *Сеньйорино! Вам має бути відомо, що земля кругла* [14: 244]; *Юлько! (тихо) Все одно уб'ю... Не втечеш* [21: 448]; *Стій... Гайдаю! Стрілятиму я* [21: 74]; *Черепе! Одійди! Ударю!* [24 I: 314]; *Ах ти ж куций пес! Ну, я ж тобі покажу!* [27: 344]; *Ой Савко! Дивись, щоб не полетів ти за вікно з твоїм дотепом!* [27: 167];

4) **злість:** *Насте! Лиши! Ти ж не п'яна! (гнівно)* [6: 425]; *Наталко! Ну, добре! Пішки піду* [14: 123]; *Дмитре! Іди, щоб мої очі не бачили тебе* [14: 170]; *Капітане! Який же ти мерзотник!* [20 II: 51]; *Магдалино Романівно! (крикнув) Що ж ви від мене хочете?* [21: 480]; *Товариші комуністи! У кого ви навчилися оцих церемоній і дипломатичних викрутасів? (голосно, злісно)* [24 I: 321]; *Гей, ти, діду Данієлю! Дивися сюди: я хочу набити пику от цій бабі, що молиться за мене!* [27: 106];

5) **роздратування:** *Наталю Павлівно! Ви перебили Антона Михайловича, він теж хотів сказати промову!* [6: 158]; *Омельку! А яке тобі діло? Захочу, то й на ярмарок понесу* [14: 137]; *Папашо! Ти очманів од щастя чи з переляку?* [20 II: 47]; *Магдалино Романівно! (крикнув) Що ж ви від мене хочете?* [21: 480]; *О старе опудало! Носиться з тим писарством, як дурень з писаною торбою...* [22: 80]; *Товаришко!.. Громадяно!.. Ви реагуєте на мозкові оболонки моїх дітей...* [24 I: 280];

6) **страх:** *Тасю! Тасю! Голубко! Дорога моя! Що з тобою?!* (злякано) [6: 192]; *Дядечку, Гнате Архиповичу! Сили моєї не вистачить до завтра...* [24 I: 66]; *Дядьку Юхиме! (перелякано) Ховайтеся! Зараз німці будуть...* [27: 149]; *Ой мамочко! Мені аж моторошно робиться...* [27: 386]; *Ой мамо! Починається!* [34: 410];

7) **паніку:** *Кров! Кров! Горить кров! Мамо!* [14: 64]; *Мати! А де мати? Кличте в хату!* [14: 64]; *Бабо! (відскочила від вікна) Він сюди іде* [20 II: 173]; *Пилипе! Куди він зник? Пилипе! (не озивається)* [21: 393]; *А божже мій!*

Дмитрику!.. Боже, як тяжко! Ти хворий? [24 I: 178]; Тату! Їотю! Що ж тепер робити? [27: 217];

8) **розпач:** *Марусю! Ну навіщо так... (несміло, винувато) [6: 138]; Мамо! Краще б ви мене були в купелі залляли або в ополонці втопили! Нащо ж так жити? [14: 28]; Максиме-е-е! Я чекатиму тебе, поки й коса побіліє [20 II: 97]; Лідо! Я боровся, як ніколи... [21: 114]; Соколики мої ріднесенькі! Нагорювалися ми без вас за царських воєн, а ви ж ізнов хочете покинути нас! [27: 148];*

9) **горе:** *О, тату! (з мукою) Ну що ви, бог з вами! Голубчику! Ну що ви! [6: 157]; Іванко! Синочку мій! (наче ще не збагнула страшної звістки) [14: 187]; Павлушо! (на устах застиг шалений розпачливий крик) [20 I: 312]; Ой Івдонько! Горе! [24 I: 199]; Ой донечко, донечко! Що ж ти наробила? (голо-силь) [27: 215]; Юрію! Юрасю! (плаче) [34: 460]; Марку, Марку! (кричить) Де ж ти? Де ти, мій єдиний... кров моя... Марку... Марку... (з криком і ри-данням біжить далі) [34: 123];*

10) **жаль:** *Ех, панове, панове! І сміх із вас, і сльози, жаль на вас диви-тись... [6: 499]; Нещасна дівчино моя! Кари панам, кари! [14: 64]; Леоне! У мене душа болить... Я винна... Марк попереджав мене... [27: 121]; Іване Романовичу! Хоч пожалійте своїх дітей, як себе не жалієте! [34: 405];*

11) **докір:** *Добродію Несторець! Прошу ваших поглядів мені не приписува-ти! [6: 217]; Пане Лисицький! Чув я ваші молитви! [14: 57]; Миколо! Давно я хо-тів сказати: піди до психіатра, хай тебе огляне! [20 II: 9]; Лейтенанте! Ви за-були, що стоїте не в себе на міноносці перед бандою в морській формі... [21: 49];*

12) **тривогу:** *Ну, Тосю! Це, дійсно, як нежить у тебе. Ти б хоч лікарства якогось взяла у лікаря... [6: 66]; Донечко моя! (ледве доплився до столика, сів на ослін, обхопивши голову руками) Я ж добра хотів... [14: 174]; Тітко Вар-варо! Що з вами?.. У вас сльози на очах... [21: 395]; Ой Марку! (занепокоєно) Це ти? [34: 581];*

13) **хвилювання:** *Марусю! Не треба! Чуєш? Не треба! (схвильовано) [6: 127]; Діду! Ти очі так собі заплющив чи дрімаєш? (схвильовано) [20 I: 303]; Дорогий Касяне Петровичу! Повірте мені, мабуть, ніхто не схвильований, як я... Ваша хвороба мене приголомшила... [21: 514]; О Рішаре! Якби ти міг побачити, що діється в моїй душі [27: 45];*

14) **іронію:** *Невже не торгувались? (сміється) Ех ви, дворянчики! [6: 90]; Ех, панове, панове! І сміх із вас, і сльози, і жаль на вас дивитись (сміється) [6: 499]; Ой, Солохо, Солохо! Чи не сам дядько вклав у тебе відерце меду? [34: 618]; Ха-ха! Херувимчик ти мій гарнесенький! Куди тобі з твоїм чепурнень-ким личком і з твоєю розуменькою книжечкою до безбожності! [27: 94];*

15) **вдячність:** *Орисю! Дуже дякую тобі... (цілує Орисю) [6: 43]; Олесько! Спасибі (цілує в голову) [20 I: 58]; Євгено! Спасибі, дитя [34: 447].*

Значний функційно-семантичний потенціал у драматичних творах мають також вокативні речення, що називають адресата задля привер-нення його уваги. Їх номіновано реченнями з «апелятивною функцією» [2: 50]. Такі конструкції уживають для того, щоб:

1) **покликати** когось: *Борисе! Насте! Насте! (сердито біжить до две-рей, гукає) [6: 421]; Наталко! Наталко! (виглянув у вікно, гукає) [14: 121];*

Дядьку Ониську! Дядьку-у! (гукає, захекавшись) [20 I: 18]; *Вероніко! Вероніко!* (пішов у той бік, коли пішла Вероніка) [21: 480]; *Діду Юхиме! Тату!* (гукає) [24 I: 45]; *Захаре! Захаре!* (гукає) *Діду Захаре!* [27: 346]; *Євгене! Євгене!* (захекавшись вбігає розчервонілий Євген) [34: 419];

2) привітатися з кимось: *Саню! Привіт!* (обіймає й цілує її) [6: 158]; *Омельку! Будь здоровий і щасливої тобі дороги!* [14: 178]; *Наталко! Привіт!* [20 I: 338]; *Парубче! Здоров був! Не тутешній?* [20 II: 60]; *Терентію Йосиповичу! Привіт!* [21: 112]; *Павле Софронівичу! Доброго здоров'я!* [22: 290]; *Варваро Михайловно! Здрастуйте, милая!* [24 I: 245]; *Люди божі! Добридень!* [27: 125]; *Людочко, Людочко, дороженька! Добрий вечір!* (дзвонить) [34: 603];

3) попередити про щось: *Пташ-ечко!* (нагнувся до Катерини) *Вранці виступаємо!* [14: 261]; *Грицю! Не пливи — там прірва, глибоко! Вернись, рідий бісе, потонеш!* [20 I: 10]; *Пане Альберте! Будьте обережнішими* [27: 43]; *Товаришу Пупе! Я на вітер слів не кажу...* [24 I: 309];

4) зреагувати на щось: *Тікати треба, тікати...* *Марино, Марино!* [14: 54]; *Наталко! Батько кличе* [14: 133]; *Миколо! Миколо! Миколо! Та прокинись ти, голова — два вуха!* (трясе його за плечі) [20 I: 14]; *Боцмане Бухто! Що це за аврал такий? Юнго!* (кричить) [21: 57]; *Охтисонько, Настонько, Онисонько й Хростонько! Ви таке тут зчинили, що вас кличе папонька. Негайно!* [24 I: 240]; *Стривайте! Юрку, Юрку!* [27: 134]; *Григорію Стратоновичу! Не чує... Григорію Стратоновичу!* [34: 572];

5) повчати чомусь: *Дівчино! Май сором. Май сором, кажу!* [6: 570]; *Магуро!* (гукає) *Ти ще проклинатимеш свою долю!* [14: 35]; *Сашко! Будь мужнім! Розумію, важко тобі, але... сам винен. Таку дівчину прогавив* [14: 165]; *Христофоре! Знай міру!* [20 I: 151]; *Ірочко! Моя малютко! Так у поважній компанії не кажуть* [24 I: 306];

6) отримати відповідь на запитання: *Марусю! Що за пакет, скажи! Для чого? Навіщо ти зараз дала?* [6: 140]; *Тату, тату! А рогачі брати?* [14: 121]; *Андрію!* (гукає) *Чого ти прикипів до неї?* [14: 342]; *Сидоре! Як живеш?* [20 I: 109]; *Солдатику! Не поспішаєш?* [20 I: 217]; *Дорогий Карпе Корнійовичу! Скажіть, чому ви з усіма жартуєте, веселі, а зі мною стримані?* [21: 342]; *Хлопчику мій! Ну як ти тут живеш?* [21: 358]; *Микито! Микито!* (через паркан) *Ну кажи: ти за кого?* [27: 151];

7) повідомити про щось: *Шановний добродію Анатолію Олександровичу! ...я мушу сповістити вас, що не можу більше користуватися вашою гостинністю...* [6: 259]; *Пане Магуро, пане Магуро! Гайдамаки на село йдуть!* (вибіг) [14: 62]; *Тітко Одарко! Там щось у двигуні зіпсувалось, техніка не знайшла, так за вами послали* [20 I: 30]; *Хлопці! Сьогодні на планеті відбулась грандіозна подія* [20 I: 47]; *Адмірале! До нас прибув дорогий гість* [21: 63]; *Тітко Палажко, тітко Палажко! Та тітко Палажко! Опоросилася наша льоха Примадонна* [21: 185]; *Телеграма! Тьотю! Папо! Телеграма!* (махає телеграмою) *Ура, ура!* [27: 174];

8) спитати дозволу: *Марусю! Дозволь тобі представити нашого Шерлока Гольмса...* [6: 528]; *Зойко! Можна я тебе поцілую?* [14: 195]; *Дорога Галино Іванівна! Дозвольте вас обняти* [21: 556]; *Ніно Василівно! Дозвольте*

мені замість Тетяни? [27: 176]; *Дорогі товариші! А мені дозвольте вітати вас од бузанівського жіноцтва (подає Дудці букет)* [27: 232];

9) **привітати** когось: *Пане Вацлаве! Поздоровляю вас!* [14: 36]; *Платоне Івановичу! Бажаю вам щастя, веселих, радісних днів!* [21: 97]; *Ну, брати-товариші, й ви, Тарасовичу! Поздоровляю вас, Юхиме Тарасовичу, як трудового героя, од щирого серця...* [24 I: 45]; *Юрію Івановичу! Вітаю вас, сердечно вітаю!* [34: 427].

Оскільки у драматичних творах ХХ ст. відтворені різні суспільні зміни, то в них поширені вокативні конструкції, властиві політичному дискурсу. За допомогою таких вокативних речень дійові особи привертають увагу слухачів до тієї інформації, яку буде перед ними виголошено. Вибір вокативної конструкції на початку промови зумовлений особливостями аудиторії, до якої звертаються: *Моряки! Трапився нечуваний факт в історії Чорноморського флоту!* [21: 52]; *Офіцери! Не для показу викликав я вас, настала відповідальна хвилина* [20: 63]; *Українізатори! А чому б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана перекласти?* [24 II: 129]; *Брати українці! Хто не бачив, хто не зна країни нашої учора?* [24 II: 201].

Третя група вокативних речень спеціалізована на спонуканні адресата до спілкування чи виконання чогось, він водночас є адресатом, до якого звертаються, і суб'єктом (виконавцем) потенційної дії. Їх називають реченнями з «*волюнтативною функцією*» [23: 21]. За допомогою таких конструкцій дійові особи:

1) **закликають** виконати якусь дію: *Євгене Семеновичу! А йдіть-но, дайте мені сірників засвітити лампу* [6: 231]; *Гей! Пане шинкарю! Почастуй хлопців-молодців!* [14: 8]; *Омеляне Степановичу! Розкажіть, розкажіть* [14: 148]; *Ілонко, Роксолано, Жанно Д'Арк! Поїхали!* [20 I: 208]; *Юрку... Юрку! (голосніше) Товаришу матросе революції! Вставай!* [21: 70]; *Граждани буржуї! Шапки скиньте перед дідом...* [24 I: 46]; *Галько! Ходімо мерщій! Затягнеш мені корсет!* [27: 176]; *Гей, каменярі! Сюди! На поміч!* [27: 74]; *Василино Петрівно! Пробачте, оберніться.* [34: 406];

2) **наказують**: *Олімпіадо! Замовчи мені!* [6: 412]; *Світлано! Мерщій повертайся!* [14: 121]; *Товаришу Риндю! Не пускайте її!* [14: 183]; *Аристарше! Зайди-но сюди!* [20 I: 45]; *Пилипе Пилиповичу! (підписав доповідну записку, через стіл простягає папку). Доповідну товаришу Доценку передайте негайно* [20 I: 185]; *Діду Касяне! Вам бойовий наказ: беріть свою стукачку та беріть дробовика, зараз рушайте до млина...* *Бабо Лукіє! Вам бойовий наказ: дайте дідові на сторожу хліба і шматок сала!* [24 I: 119]; *Христинко! Встань — замкнеш за мною двері* [24 II: 313]; *Каменярі, каменярі! Тихо!* [27: 74];

3) **просять** про щось: *Панове! Панове! Я прошу слова* [6: 228]; *Сину! Тільки не сердься...* [6: 284]; *Пане Кореню! Богом молю... (повзає навколішки перед збентеженим Коренем)* [14: 58]; *Яринко! Не плач, дружино моя!* [14: 117]; *Панове! Воїни, налейте мені в бокал... самогону!* [14: 260]; *Янеку! Відпусти на волю!* [20 II: 82]; *Пилипе!.. ти побудь недалеко* [21: 390]; *Тату! Просимо йти до столу...* [24 I: 45]; *Тату! Дайте хоч ви мені пораду!* [27: 143]; *Іване Романовичу! Пожалуйте своїх дітей, як себе не жалієте!* [34: 405];

4) **забороняють:** *Катю! Зачекай сваритися!* [20 I: 10]; *Ой Майю, Майю! Не заважай* [21: 98]; *Тетяно! Тетяно, припини! (шарпнув її за руку)* [21: 388]; *Дурнику мій! Не треба* [24 I: 311]; *Товариші! Досить політичних промов!* [27: 251].

Зафіксовано й використання декількох вокативних речень разом до різних адресатів одночасно, щоб спонукати їх до виконання однієї дії: *Никодоре! Мотроно! Іване! Сідайте...* [24 I: 148]; *Настонько! Охтисонько! Ось заспівайте нищечком, тихенько...* [24 I: 212].

У драматичних текстах функціонують вокативні конструкції, які виражають шанобливе ставлення мовця до дійової особи. Головний компонент у них експлікований:

1) власним ім'ям із прикметниками *шановний, вельмишановний, дорогий, милий:* *Вельмишановний Сергію Павловичу! Ніяк не думав, що тут зустрінуть вас* [21: 360]; *Дорогая Поліно Іванівно! Я приніс би її моментально, тільки ж не в такому вигляді...* [27: 175]; *Шановний Сидоре Макаровичу! коли мене мучить голод, я відчуваю, як на моїх пальцях виростають пазури* [27: 276]; *Милий Ієре! Ви спасли папоньку!* [24 I: 238];

2) ввічливими звертальними словами *пан/пані*, які поєднуються з власними іменами, назвами військових рангів і застарілими назвами: *Добродію Дудко! (з певною гідністю) Я не знаю, хто ви такий, а я завжди був чесним залізничним представником* [27: 228]; *Панно Людо! Панно Людо! Ну годі!* [6: 594]; *Молодий чоловіче! Я комендант монастиря святого Пантелеймона...* [27: 278]; *Пане добродію! Так не можна!* [27: 289]; *Пане Марко! Ви помиляєтесь, коли думаєте, що вас не можна покохати* [27: 97]; *Пане Чумаренко! Ви, мабуть, забули, що я дочка Тараса Негуди?* [27: 145]; *Пане генерале! Змилосердьтесь, я ваш!* [34: 501]; *Пане адмірале! Я не забув, що серед вас я парвеню* [21: 49]; *Пане хорунжий! Тільки не каліchte моїх крил!* [34: 408];

3) номінаціями *товариш, товаришка, громадянин* з іменами, прізвищами та назвами на позначення осіб за видом діяльності: *Товаришу лікарє! Слухаю!* [20 II: 282]; *Товаришко Феню! Я завжди була лютим ворогом міщанства!* [27: 223]; *Товаришко бабо Оксано! Та нам треба людей зараз сколективізувати...* [24 I: 185]; *Товаришу Архипе! Судити народного президента — не ваше діло!* [27: 242]; *Громадяне мотоциклісте! Знайомтесь — батько мій* [21: 181].

У вокативних конструкціях п'єс досліджуваного періоду часто вживають емоційно-оцінні деривати, що характеризують позитивне чи негативне ставлення мовця до дійової особи драматичного твору: *Ярино! Ярино! Яриночко! Це ти? (стрепенувся, але не прокинувся)* [34: 465]; *Богдане! Богданчику! Який ти став! Я ж тебе малого в колисці колисала* [34: 481]; *Мамцю! Мамунечко, любя! Ну мамо! Та прокинься ж! (схвильовано)* [24 II: 262]; *Татуню!.. Татуню! Сьогодні наше свято (обнімає, цілує)* [6: 191]; *Бабуню! (поцілував її і вибіг)* [21: 542]; *Мамашо! Здорові! Що ви тут робите?* [21: 169]; *Папашо, папашо! Що ж це таке? Куди ви дивитесь? Як ви дозволили Галі?* [21: 210].

Зафіксовано чимало вокативних речень, у складі яких перед головним компонентом використано частки відвігукового походження *ой, ех, ох*, що передають захоплення, жаль, осуд, злість. Таке використання спричинено потребою впотужнити емотивну функцію та увиразнити емоційність чи експресію: *Ох... ох... Галушечко ти моя! (обняв його)* [20: 194]; *Ой кумо! Бідні вони та нещасні!* [14: 96]; *Ех Іване Тарасовичу! Що там говорить, коли увесь предмет перед вами налицьо!* [27: 200]; *Ех ти ж дурень сиволапий! Скільки в тебе десятих?* [27: 261].

Отже, українська драматургія ХХ ст. представлена творами багатьох жанрових різновидів, присвячених як морально-етичним, так і суспільно-політичним проблемам. Оскільки діалоги в таких творах емоційно навантажені, ситуативно-динамічні, то це сприяє широкому використанню вокативних речень із різноманітними комунікативними функціями.

Найширший функційний потенціал у речень з виразною *емотивною функцією*, що охопили 15 значеннєвих різновидів. За допомогою цих речень передано такі емоційні реакції мовця на дії співрозмовника, як радість від зустрічі, симпатія, погроза, невдоволення, злість, роздратування, страх, паніка, розпач, горе, жаль, докір, тривога, хвилювання, іронічне ставлення до чого-, кого-небудь, вдячність.

Значне функційне навантаження мають також вокативні речення з *апелятивною функцією*. Вони об'єднують 9 різновидів вокативних структур, які виконують такі комунікативно-прагматичні функції: покликати когось, привітатися з кимось, попередити про щось, зреагувати на щось, повчати чомусь, отримати відповідь на запитання, повідомити про щось, привітати когось, спитати дозволу в когось.

Обмеженіше представлені у драматичних творах вокативні конструкції з *волюнтативною функцією*. Основне їх призначення — закликати виконати якусь дію, наказати щось зробити, просити про щось, заборонити що-небудь.

Активне використання вокативних речень у текстах п'єс драматургів ХХ ст. відображає широке коло їхніх функційно-комунікативних виявів. Перспективу нашого дослідження вбачаємо в подальшому аналізі значеннєвих різновидів вокативних конструкцій на матеріалі сучасних драматичних творів, що посприяє вичерпній характеристиці функційного навантаження таких речень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андрієнко О.Ю. Нотатки про ономастику М. Куліша / О.Ю. Андрієнко, Ю.О. Карпенко // Мова та стиль творів І.О. Буніна, М.Г. Куліша, Ю.І. Яновського. — К. : ІСДОУ, 1994. — С. 81—94.
2. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В. Арнольд. — Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1999. — 443 с.
3. Баранник Д.Х. Драматичний діалог: Питання мовної композиції / Д.Х. Баранник, Г.М. Гай. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. — 161 с.
4. Бедрик З.В. Воєнно-морська лексика в п'єсі О. Корнійчука «Загибель ескадри» / З.В. Бедрик // Збірник наукових праць Київського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. — К., 1955. — Вип. 1. — С. 43—50.

5. Бойко Л.П. Особливості поетики драматичної поеми І. Кочерги «Ярослав Мудрий» / Л.П. Бойко // Науковий вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія «Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика». — К., 1997. — Вип. 5. — С. 18—21.
6. Винниченко В.К. Вибрані п'єси : [драми та комедії] / В.К. Винниченко. — К. : Мистецтво, 1991. — 605 с.
7. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
8. Ганошенко Ю.А. Функція ремарки в драмах В. Винниченка / Ю.А. Ганошенко // Вісник Запорізького державного університету. Серія «Філологічні науки». — Запоріжжя, 2001. — № 2. — С. 25—27.
9. Гудзенко О.П. Романтична візія автора: «Театральність» буття у п'єсах Миколи Куліша / О.П. Гудзенко // Мова і культура. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 86—91.
10. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення: еквіваленти речення) / П.С. Дудик. — К. : Наук. думка, 1973. — 288 с.
11. Єрмоленко С.Я. Розвиток художнього стилю / С.Я. Єрмоленко // Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 72—132.
12. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. — Донецьк : Дон ДУ, 2001. — 662 с.
13. Зайцева І.П. Перспективи комунікативно-стилістического аналізу сучасного драматургічного тексту (на матеріалі произведень Н. Коляди) / І.П. Зайцева // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія «Проблеми граматики і лексикології української мови»: зб. наук. пр. — К. : НПУ імені М. Драгоманова, 2011. — Вип. 6. — С. 90—95.
14. Зарудний М.Я. Твори : у 4-х т. / М.Я. Зарудний. — К. : Дніпро, 1982. — Т. 3. — 415 с.
15. Їжакевич Г.П. Засоби мовної типізації та сценічної виразності в творах української радянської драматургії післявоєнного періоду Г.П. Їжакевич // Граматичні та стилістичні студії з української і російської мови. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 33—50.
16. Каганович Н.А. Про дослідження мови драми і про мову «Платона Кречета» О. Корнійчука / Н.А. Каганович // Мовознавство. — № 6. — 1935. — С. 3—47.
17. Каганович Н.А. Мова і стиль драм О.Є. Корнійчука / Н.А. Каганович, С.П. Шевченко // Мовознавство. — 1947. — Т. 4—5. — С. 277.
18. Каганович Н.А. Мова персонажів «Загибелі ескадри» О. Корнійчука / Н.А. Каганович // За якість художньої мови. — Х., 1934. — С. 46—58.
19. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М.У. Каранська. — К. : НМК ВО, 1992. — 400 с.
20. Коломієць О.Ф. Вибрані твори : у 2-х т. / О.Ф. Коломієць. — К. : Дніпро, 1988. — Т. 1. — 623 с. ; Т. 2. — 469 с.
21. Корнійчук О.Є. Драматичні твори / О.Є. Корнійчук. — К. : Наук. думка, — 1989. — 608 с.
22. Кочерга І.А. Драматичні твори / І.А. Кочерга. — К. : Наук. думка, 1989. — 736 с.
23. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства / М.П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 2001. — 368 с.
24. Куліш М.Г. Твори : у 2 т. / М.Г. Куліш. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 1. — 509 с. ; Т. 2. — 877 с.
25. Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання / І.К. Кучеренко // Проблеми синтаксису : Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. — Львів, 1963. — С. 64—73.
26. Лавріненко С.Т. Семантика і функціонування дейктивів у п'єсах М. Куліша / С.Т. Лавріненко // Мова та стиль творів І.О. Буніна, М.Г. Куліша, Ю.І. Яновського. — К. : ІСДОУ, 1994. — С. 94—99.
27. Мамонтов Я.А. Твори / Я.А. Мамонтов. — К. : Дніпро, 1988. — 557 с.
28. Мостова Н.А. Стилiстичний аспект синтаксичних конструкцій розмовного стилю у драматичному тексті / Н.А. Мостова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. — Кіровоград, 2000. — Вип. 22. — С. 100—105.

29. *Ожигова О.В.* Стилізація усно-розмовної мови в текстах сучасної української драматургії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Ожигова. — К., 2003. — 23 с.
30. *Ожигова О.В.* Мовна своєрідність драматургічних текстів / О.В. Ожигова // Слово. Стиль. Норма. — К., 2002. — С. 96—99.
31. *Панфілов М.П.* Мовні засоби драматизації М.Г. Куліша у п'єсі «97» / М.П. Панфілов // Мова та стиль творів І.О. Буніна, М.Г. Куліша, Ю.І. Яновського. — К. : ІСДОУ, 1994. — С. 99—107.
32. *Плющ П.П.* Відображення усного мовлення в українській класичній драматургії / П.П. Плющ // Українське усне літературне мовлення. — К. : Наук. думка, 1967. — С. 56—67.
33. *Скаб М.С.* Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М.С. Скаб. — Чернівці : Місто, 2002. — 272 с.
34. *Стельмах М.П.* Твори : у 7 т. / М.П. Стельмах. — К. : Дніпро, 1984. Т. 7. — 647 с.
35. *Ткаченко Т.В.* Мовні особливості драматургічних творів / Т.В. Ткаченко // Система і структура східнослов'янських мов : До 200-річчя з дня народження В.І. Дала. — К. : Знання, 2001. — С. 225—229.
36. *Удовиченко Г.М.* Спостереження над використанням лексики і фразеології в українській радянській драматургії 30 — 40-х років / Г.М. Удовиченко // Наукові записки Ужгородського університету. Серія історико-філологічна. — Ужгород, 1957. — Т. 24. — С. 3—44.
37. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови : [підручник] / К.Ф. Шульжук. — К. : Вид. центр «Академія», 2004. — 408 с.
38. *Януш Я.В.* Мова української класичної драматургії / Я.В. Януш. — Львів : Вища школа, 1983. — 147 с.

Статтю отримано 30.05.2017

Maryana Holichenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv

FUNCTIONS OF VOCATIVE STRUCTURES IN THE DRAMATIC WORKS OF THE 20TH CENTURY

The basic research aspects of the dramatic language in Ukrainian linguistics have been determined in the article. Despite the fact that the study of language in works of drama has its own history, it is represented by a narrower thematic range of explorations compared with the research of the language of poetry and prose.

The use of vocative structures has been analyzed in the dramatic works of V. Vynnychenko, M. Kulish, I. Kocherga, Y. Mamontov, M. Zarudny, O. Kolomiets, O. Korniyuchuk, M. Stelmakh — the representatives of the XX century, for it is significantly different from the use of similar structures in the Ukrainian classical drama.

Three most common groups of vocative sentences have been singled out and described. Vocative sentences with an emotive function convey the following emotional responses of the speaker to the interlocutor's conduct: the joy of meeting, a friendly attitude to someone, threat, discontent, anger, irritation, fear, panic, despair, sorrow, regret, reproach, anxiety, excitement, gratitude, ironic attitude to something or somebody.

Vocative structures with appellative function are used to call somebody, to greet somebody, to warn, to make interested, to call a response, to instruct, to get an answer, to inform, to welcome. The main purpose of vocative sentences with voluntative function is to call to do something, to order to do something, to ask for something, to ban something.

Diverse lexical and semantic content of the main component for the vocative structures has been found due to variety of themes in works of drama in the XX century where different types of situations were depicted, starting from family conversations up to political communication.

Keywords: *vocative sentence, vocative, the main component of a vocative sentence, an addressee of the speech, appellative function, emotive function, voluntative function.*

УДК 811.161.2'367.63'282.3'04

Тетяна Сивокозова

Інститут Української мови НАН України, м. Київ

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ШЛЯХ РУХУ» В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVII – XVIII ст.

У статті основну увагу зосереджено на таких засобах вираження семантики шляху руху, як безприйменникові відмінкові форми та прийменниково-субстантивні комплекси, засвідчені в пам'ятках української мови XVII–XVIII ст. зі Східного Полісся. Автор визначила структурні й семантичні особливості прийменниково-субстантивних комплексів із відповідним значенням.

Ключові слова: прийменниково-субстантивний комплекс, модель прийменниково-субстантивного комплексу, динамічна локалізація, шлях руху.

До важливих джерел дослідження мовних процесів останніх століть належать староукраїнські пам'ятки, що є цінним матеріалом не лише для з'ясування розвитку діалектів, а й української літературної мови загалом. І.Г. Матвіяс зауважував, що на темпи розвитку української мови в різних місцевостях мали беззаперечний вплив позамовні чинники, серед яких і політичні, що тісно пов'язані з адміністративним членування українських земель. Наслідками такої нерівномірної в різних місцевостях взаємодії літературної мови та її діалектів є те, що різні наріччя неоднаково зберегли архаїчні риси. Мовознавець зазначав, що староукраїнська мова наприкінці XVIII ст. характеризувалася найтіснішим зв'язком із розмовною мовою українського народу [10: 3, 5]. Діалектні риси північного Лівобережжя, тобто Східного Полісся, учені пов'язують з історією цього краю. Т.О. Агапкіна переконана, що за низкою ознак Нижня Прип'ять разом із територією межиріччя Дніпра та Прип'яті становить єдиний етнографічний ареал, своєрідне ядро всього центрально-східнополіського масиву

© Т.В. СИВОКОЗОВА, 2017

[1: 322]. Деякі сучасні лінгвісти навіть припускають існування особливої поліської спільноти, мова якої мала потенційну можливість перетворитися на окрему національну мову чи окремий варіант української літературної мови [5: 12; 12: 31].

Кожна синтаксична система має свій набір формально-граматичних засобів для кожного типу синтаксичних одиниць, яким властивий наддіалектний характер [16: 48]. Саме тому особливості складу та структури локативних синтаксем, засвідчених у пам'ятках української мови XVII—XVIII ст. зі Східного Полісся, потребують докладного вивчення. До найдавніших засобів вираження динамічної локалізації, зокрема шляху руху, належать іменники у формах знахідного й орудного відмінків однини, що позначають обмежений / необмежений простір, у межах якого або через який пролягає рух, переміщення.

Безприйменниковий і прийменниковий орудний відмінок формують у сучасній українській мові групу вторинних маркерів динамічної локалізації [8: 144]. Безприйменниковий орудний, на переконання Є.К. Тимченка, сягає індоєвропейської доби [15: 20]. У пам'ятках XVII—XVIII ст. зі Східного Полісся локативні синтаксеми, виражені іменниками у формі орудного відмінка, визначають переважно необмежений простір, у межах якого пролягає спрямований рух (виражений відповідно дієсловами *йти*, *пойти*, *ехати*, *шестувати*, *текти* тощо) або переміщення (*рушити*, *провадити* тощо). Субстантив у формі орудного відмінка найширше репрезентований:

— лексемами на позначення водних просторів: *Кромѣ тыхъ, що хто човном для дров, албо для нужних господарских потреб, в поблизи на ту сторону Днепра мѣстца и оттоль водою переѣдет* (1704, УП, 532); *ибо намѣреніе свое имѣл ѿтцѣ архимандрит ехатъ водою въ Чернѣговъ* (1719, ДНРМ, 97);

— назвами сухопутних просторів: *почавши отъ рѣчки Бистрицѣ яромъ Выхолками... ажъ до дороги перекрестной... идетъ граница* (1669, УП, 511); *починається граница тыхъ кгрунтовъ отъ рѣчки Вороныси лѣсомъ и ровомъ, рубяжами по дорогу Халимонковскую* (1693, АС, 84); *а одтоль ихъ милость, рушивши степомъ къ Коломаку* (1723, ДГК, 138);

— назвами шляхів сполучення: *я зъ частю войска ишолъ среднимъ трактомъ з Сѣвска на Калугу* (1721, УП, 395); *коней короставих не допускает до здорових и тому, хто оних смотрит, до других не касатся, и тоєю дорогою оних да води не гонит и до того мѣста, и лѣчит их способ ему прописанъ* (1740, ДМ4, 322).

Однак розвиток синтаксичної структури мови передбачає утворення нових продуктивних граматичних моделей. Зокрема, згодом орудний безприйменниковий почали використовувати лише для позначення шляху спрямованого руху об'єкта, а для позначення простору, у межах або на поверхні якого відбувається рух чи переміщення, — прийменниково-субстантивні комплекси із прийменниками *по*, *черезъ* (*через*, *чрезъ*, *чрез*, *презъ*, *през*).

Локативні прийменниково-субстантивні комплекси — це семантико-синтаксичні одиниці, утворені взаємозумовленою семантичною та граматичною єдністю їхніх компонентів — прийменника та субстантива. Відмінною ознакою прийменниково-субстантивного комплексу моделі $по+S_{loc}$ є визначення шляху спрямованого руху чи переміщення без виходу на межі локативного орієнтира. Загалом у досліджених пам'ятках комплекс моделі $по+S_{loc}$, який генетично нерідко є формою давального відмінка, полісемантичний і позначає:

— шлях руху, що пролягає вздовж локативного орієнтира видовженої форми: *Пану полковникови лубенському предложено ити правою стороною на Курскъ, на Тулу, и на Москву, по Тифинской дорожѣ* (1721, УП, 395); *Сего дня рано от Бѣлой Церкви рушили в гору по рѣки Росѣ и, ... стали у деревнѣ Шамраювки* (1739, ДМ4, 266). Це значення розвинулося із давнього вживання прийменника *по* з іменниками у формі давального відмінка однини, які позначають річки, шляхи сполучення або предмети, якими можливий рух інших об'єктів [9: 308];

— шлях руху необмеженим простором: *Ти уже, суко, не годна и по свѣту ходити* (1714, ДНРМ, 71);

— шлях руху поверхнею предмета: *зийшовъши по схудцяхъ к гурницѣ, одорвалемъ замочокъ* (1717, ДНРМ, 93); *течетъ рѣчка по каменню въ яру* (1725, ДМ1, 322);

— шлях руху в межах простору, визначеного субстантивом, без конкретизації напрямку руху: *а самъ вожъ ихъ Адзи-герей султанъ блудилъ по лѣсу дней 5* (1672, ЧЛ, 86); *видѣла зѣлодѣя, по двору Алеѣанъдришиномъ ходячого* (1717, ДНРМ, 91).

Деякі значення прийменниково-субстантивного комплексу моделі $по+S_{loc}$ успадковані від прийменниково-субстантивного комплексу, у якому прийменник *по* поєднується із субстантивом у формі давального відмінка множини (модель $по+S_{dat\ pl}$) [9: 309]. В аналізованих текстах комплекс моделі $по+S_{dat\ pl}$ для визначення руху або поширення дії в кількох однорідних місцях використано лише спорадично: *Такожъ и суды иж бы везде по полкамъ со всякимъ надлежащимъ порядкомъ устроени были* (1722, ДГК, 94); *ездили кораблями и иными судами по улицамъ, медведями, собаками и свинями, зъ немалимъ зрящего народа удивленемъ* (1722, ЧЛ, 100); а уживанішим із цим значенням є комплекс $по+S_{loc\ pl}$: *Бруховецкий, гетманъ, Алексеови Михайловичу, цару московскому, зменилъ и воеводъ московскихъ и москаловъ по городахъ велѣлъ бити* (1668, ЧЛ, 85); *розославши копіи з оного во всѣ Сотнѣ Полку тамошнего по городкахъ и селахъ* (1722, УП, 180); *за благословеніемъ ходили по свѣтихъ мѣстцахъ* (1723, ДНРМ, 144).

Для позначення наскрізного шляху руху чи переміщення поверхнею локативного орієнтира вжито безприйменниковий знахідний місця в поєднанні з перехідними префіксальними дієсловами: *наши перейшли ярѣ* (1725, ДМ1, 321). Така локативна синтаксема рідковживана, продуктивнішим і точнішим для вираження контактного шляху руху є прийменниково-субстантивний комплекс моделі *черезъ* (*через*, *чрезъ*, *чрезъ*, *презъ*,

през)+ S_{acc} , до складу якого входять прийменник *черезъ* (*через*), його церковнослов'янський відповідник *чрезъ* (*чрез*) або синонімічна неповноголосна форма прийменника *презъ* (*през*), характерна для західнослов'янських мов [7: 111; 11: 148]. У пам'ятках зафіксовано використання цього прийменниково-субстантивного комплексу для позначення:

— наскрізного шляху руху через внутрішні межі локативного орієнтира з метою виходу за його межі [14: 19]: *и пошолъ въ поля чрезъ Медведовку волно* (1664, ЧЛ, 84); *проводили, бючи, до в[ашей] м[илости] за ворота, а одтолъ чрез село во дворъ атаманский* (1723, УП, 277); *безъ всякой перепони перейшли чрезъ тое мѣсто* (1725, ДМ1, 328);

— шляху перетину локативного орієнтира від одного краю до іншого: *Презъ дорогу въ яръ Гривній, яромъ тимъ Гривнимъ ажъ до рѣчки Быстрицѣ, чрезъ рѣчку противъ Рыхолѣкъ* (1669, УП, 511); *Въ переѣздѣ чрезъ Десну Вашего Княжого Свѣтлѣйшества* (1720, УП, 395); *а Ромодановскій изъ Якимомъ Сомкомъ, дядкомъ Хмелницкого, гетманомъ сѣверскимъ, вышедши зъ войсками московскими и козацкими, пошолъ инсперате потопомъ на Хмелницкого, который, не могучи прийти до sprawy, утекати почалъ на конехъ презъ Днѣпръ, противъ Канева, и потонуло козаковъ его и ляховъ тысячи десеть и килка сотъ* (1661, ЧЛ, 82);

— шлях руху через верхню частину локативного орієнтира, що є перешкодою: *чрезъ тинъ скакнувши, побѣгъ скоро* (1722, ДНРМ, 134).

Зауважимо, що цей комплекс може входити до складу двокомпонентної структури, що становить поєднання двох прийменниково-субстантивних комплексів у межах однієї структурної моделі та має певне просторове значення через вказівку на два локативні орієнтири відповідно. Зокрема, двокомпонентна структура моделі *чрезъ* (*через*, *чрезъ*, *чрез*, *презъ*, *през*)+ S_{acc} + у (*въ*, *в*, *во*)+ S_{acc} визначає наскрізний шлях руху через внутрішні межі локативного орієнтира, який розташований на шляху до кінцевого пункту руху: *тотъ посланникъ чрезъ Малую Россію въ Москву ехатиметъ* (1722, УП, 211); *По обѣдѣ поехал я через футор в Сварков* (1735, ДМ4, 26).

На позначення контактного шляху руху із проникненням у внутрішні межі локативного орієнтира, окрім прийменниково-субстантивного комплексу моделі *чрезъ* (*через*, *чрезъ*, *чрез*, *презъ*, *през*)+ S_{acc} , використано також комплекс моделі *внутрь*+ S_{gen} : *повернули вправо, внутрь горъ* (1725, ДМ1, 323); *татаре впали... внутрь Малой Россіи* (1737, ДМ4, 113); а для характеристики шляху руху через внутрішні межі локативного орієнтира, що являє собою отвір, — прийменниково-субстантивні комплекси моделей *въ* (*ув*)+ S_{acc} , *крузь*+ S_{acc} , які, однак, у досліджених пам'ятках є малопродуктивними: *асаулъ... вскочивъ ув окно хатное* (1714, ДНРМ, 69); *видѣлъ въ убраннѣ нѣякієсь перс[те]нky и ретязыкъ такій, що крузь руки пливет* (1717, ДНРМ, 92).

Пам'ятки XVII—XVIII ст. зі Східного Полісся засвідчують також використання вторинного прийменника *противъ*, що має праслов'янське походження та є скам'янілою формою прикметника **protivъ* у формі на-

живного-знахідного відмінка однини чоловічого роду (*противъ*) або у формі давального відмінка однини чоловічого роду (*противу*) [3: 47]. Зокрема, з дієсловами руху прийменниково-субстантивний комплекс моделі *противъ* (*против*, *противу*)+S_{gen} використано для характеристики дистантного руху назустріч локативному орієнтиру: *Аж противъ мене бижит син мой болиши* (1725, ДНМР, 166); *там получа извѣстіе о зближеніи княз Івана Федоровича Боратинского, виехали противу его на встрѣчъ* (1737, ДМ4, 108). У сучасному східнополіському говорі з відповідним значенням вживаються прийменниково-субстантивні комплекси моделей *наўпроти* (*наўпротиу*)+S_{gen}, *супроти* (*супротиу*, *супрат'*)+S_{gen}: *вишла наўпроти вас; супрат' мене ішла* [4: 10].

Прийменниково-субстантивний комплекс моделі *противъ* (*против*, *противу*)+S_{gen} лише спорадично використано в досліджених текстах для визначення руху, що відбувається перед, на передньому плані локативного орієнтира: *перенявши на рѣку идущую Ерынку на улицы, а праве против ворот пана Ядловскаго* (1615, АБ, 8 — 9), проте в сучасному східнополіському говорі з таким значенням цей комплекс є продуктивним: *протиу дома стау; жиу протиу мене* [4: 10].

На дистантний характер переміщення об'єкта позаду локативного орієнтира вказує прийменниково-субстантивний комплекс *за*+S_{ins}, оскільки позначає цілеспрямований шлях руху вслід або позаду предмета, особи, що рухається: *ляхи гонилися за нимъ* (1638, ЧЛ, 77); *ляхи за Хмельницькимъ ишли въ тропы ажъ до Бѣлой Церкви, города козацкого* (1651, ЧЛ, 79); *А оцъ городничий самъ слѣдомъ за тими двома молодиками пошолъ* (1719, ДНМР, 97); *«чого ти за нами женешся?»* (1719, ДНМР, 98); *А почувъши отездъ Кулиничовъ, заразъ за нимъ вслѣдъ... побѣгъ* (1722, ДНМР, 134); *Сего дня рано з лагера свого рушилисмо за обозом генералскимъ* (1739, ДМ4, 276).

Семантику дистантного шляху руху за межами локативного орієнтира визначає прийменниково-субстантивний комплекс *поза*+S_{ins}: *поза тою засъ дорогою идетъ граница* (1669, УП, 511), проте в пам'ятках зі Східного Полісся він є рідковживаним.

У поєднанні з дієсловами руху прийменниково-субстантивний комплекс моделі *попудъ* (*по пудъ*)+S_{ins} позначає шлях руху, що пролягає в горизонтальній площині недалеко від локативного орієнтира, біля його нижньої частини [6: 47]. Із таким значенням дистантного шляху руху комплекс є малопродуктивним: *увидѣли татаръ отъ Тарку марширующихъ на суккуръ Кумтаркаламъ по пудъ горами* (1725, ДМ1, 321); *Сегодня рано, спустившись зъ високой гори, где лагером стояли, на низъ маршировали по пудъ самими Караптами* (1725, ДМ1, 324).

Дистантний шлях руху в горизонтальній площині, що пролягає вздовж локативного орієнтира, визначає прийменниково-субстантивний комплекс моделі *понадъ* (*понад*, *по-над*)+S_{ins}, що поєднується з дієсловами руху *іти*, *їхати*, *бігти* та ін. До складу комплексу входять лексеми, що означають просторові об'єкти видовженої форми: *взялъ двоухъ молодиковъ <, > а третьего [!] Гарасима, пошолъ берегомъ понад Десною* (1719, ДНМР, 97).

Цього значення комплекс набуває також в описах кордонів і меж угідь: *от копца повювши понад ярм... до Довгое Кручи в лощину, а лощиною до дороги Сосницькой,... и понад ярм менованымъ до дуба* (1688, УМ, 72 — 73); *починается граница тыхъ кgrundовъ отъ рѣчки Вороныси лѣсомъ и ровомъ, рубяжами по дорогу Халимонковскую, з дороги певними рубяжами и копцами по-над Жоровнимъ болотомъ у Березовий мостъ* (1693, АС, 84). Прийменниково-субстантивні комплекси моделей *поподъ (по пудъ)+S_{ins}*, *понадъ (понад, по-над)+S_{ins}* використовуються і в сучасному східнополіському говорі із названими значеннями та з додатковою характеристикою вище або нижче локативного орієнтира: *прой|ти по|над |берегом, ли|тау по|над |ліссам, по|пуд зим|л'ойу |робит' |ходи* [4: 8 — 9].

Дистантний шлях руху, під час якого об'єкт минає локативний орієнтир на відстані, визначають прийменниково-субстантивні комплекси моделей *мимо+S_{gen}*, *мимо+S_{acc}*: *через дорогу мимо пен сухый дубовый, и мимо дубы* (1688, УМ, 72—73); *ехалем, мовитъ, з Рикова мимо Лизуненкови* (1693, АС, 31); *мимо ребра еи, под руку минувши, ножъ <, > ударился на полъ* (1723, ДНРМ, 140). Із цим значенням зафіксовано також прийменниково-субстантивні комплекси моделей *уз+S_{acc}*, *поузъ+S_{acc}*: *починается граница тыхъ кgrundовъ отъ рѣчки Вороныси лѣсомъ и ровомъ,.. з Березового мосту Сосновымъ болотомъ уз Великий лѣсъ* (1693, АС, 84); *маршировали поузъ двѣ деревнѣ большіе, зовеіе Гиле и Перавль* (1725, ДМ1, 324); *ишли поузъ деревню Капчудай* (1725, ДМ1, 328). Ці одиниці, за спостереженням І.Р. Вихованця, є виразниками лінійної динамічної локалізації близько локативного орієнтира [2: 133].

Дистантне переміщення об'єкта між локативними орієнтирами характеризує прийменниково-субстантивний комплекс моделі *межи (межы, меже, между)+S_{ins}*: *орды Бѣлгородскіе пришли подъ Кереберду, и тамъ совокупилися зъ Кримскими, и керовали бѣ сюда вѣ осередокъ межи городаи* (1696, УМ, 193); *ишли ущеллемъ между высокими горами* (1725, ДМ1, 323).

Зауважимо, що для позначення шляху руху можуть використовуватися не лише проаналізовані прийменниково-субстантивні комплекси, а й двоконпонентні структури, що мають синкретичну семантику шляху та напрямку руху від одного локативного орієнтира до іншого. Це двоконпонентні структури таких моделей:

— *отъ (от, ѿт, одъ, оды)+S_{gen}* + *до+S_{gen}*, яку використано на позначення контактного шляху руху або переміщення: *Того жъ и другого 1719, войска великороссійскіе и малороссійскіе робыли подъ Царициномъ перекопъ у степу, отъ реки Дону до реки Ольги* (1701, ЧЛ, 99); *Ходило комендерованныхъ козаковъ по указу, десять тысячъ, опрочъ кашеваровъ, вѣ Ладугу, на дѣло канала отъ Новой Ладогои до Слюсенбурха дѣлаючагося* (1721, ЧЛ, 100);

— *съ (с, зѣ, з, изъ, из, исъ, ис)+S_{gen}* + *къ (к, ку, икъ, ко)+S_{dat}*, що визначає дистантний (*взявши от речки Корита и къ Каневу понад Днепромъ по правой стороне по конецъ Корита* (1682 — 1687, УП, 572)) або контактний шлях руху: *ишолъ з комори ку домови* (1693, АС, 25); *Віехалемъ рано зѣ Луки къ Андрѣевицѣ* (1725, ДМ1, 184);

— *сѣ* (*с, зѣ, з, изѣ, из, исѣ, ис*)+ S_{gen} + *до*+ S_{gen} , що узагальнено характеризує рух від одного локативного орієнтира до іншого (який є кінцевою межею руху) з відтінком проникнення всередину нього, тобто вказує на контактний шлях руху: *а Чернецкий, набравши скарбовѣ и гарматѣ, вышолѣ сѣ Чигирина, для того же и самѣ Тетера, гетманѣ, сѣ Чигирина до Полици* *выражался* (1664, ЧЛ, 84); *А гди повернулемѣся з войска до господи <, > и оглядѣвшия вѣ дому, казал, реченнаго Юска и Ивана Проценка в домѣ свой пред себе привести* (1711, ДНРМ, 52);

— *сѣ* (*с, зѣ, з, изѣ, из, исѣ, ис*)+ S_{gen} + *у* (*вѣ, в, во*)+ S_{acc}), який використано переважно на позначення руху, переміщення з одного локативного орієнтира в межі іншого: *так я, у одну гусарку одягшия <, > пошѣла зѣ гурницѣ вѣ пекарню* (1717, ДМНР, 91); *Приехавши пнѣ полковникѣ чернѣговскій зѣ старшиною енералною зѣ Гамалѣевки вѣ Глуховѣ велѣли готовить во всѣ полки унѣверсали* (1722, ДГК, 92); *поволюк вон іс хати в сѣницѣ, надвор* (1726, ДНРМ, 179); *покойного п. Войцеховича тѣло припроважено зѣ Москви вѣ Березу, близѣ Глухова стоячое* (1723, ДМ1, 17); *Княз Шаховский в ночь против неделѣ виехал з Глухова в Почепѣ и в свою маетност Волуйки,* (1735, ДМ4, 4).

Найпоказовішою синтаксичною особливістю досліджених пам'яток XVII—XVIII ст. є накопичення цілої низки локативних синтаксем, виражених переважно прийменниково-субстантивними комплексами, що визначають шлях руху чи переміщення у просторі щодо кількох локативних орієнтирів: *я зѣ частю войска ишолѣ среднимѣ трактомѣ з Сѣвска на Калугу, на Можайскѣ, на Волокѣ Ламскій, и на Торжокѣ до Вишнего Волочка, и сюды кѣ Новогороду* (1721, УП, 395); *Рано поехалимѣ зѣ Мутина черезѣ Ворголѣ на Уздицѣ* (1723, ДМ1, 23); *Кочубей получилѣ вѣсть, что коней его 12, Сулиминихѣ 6, Раковичевихѣ 3, за Сулакомѣ отѣ города верстѣ у 5 вѣ полѣ ходившихѣ, татаре напавши, загорнули* (1726, ДМ2, 4); *И онде, взявши, волокли его черезѣ увесѣ двор ажѣ за ворота* (1728, ДНРМ, 181); *Сего дня рано з Тернов поехавши через Деркачовку и слободку графа Головинина, також Будки, до Пѣщаного Броду, всего верст якѣ бы верст около 20 уехавши, там обѣд кушалѣ* (1737, ДМ4, 111).

Поеднання трьох і більше локативних прийменниково-субстантивних комплексів спостерігаємо переважно в описах меж, кордонів певних угідь або територій. Незважаючи на те, що кордони й просторові межі належать до характеристики статичної локалізації, проте для їхнього опису часто використовують прийменниково-субстантивні комплекси із семантикою динамічної локалізації. Це, на переконання О.О. Потебні, зумовлено тим, що перебування у просторі не відрізняється від спрямованого руху, оскільки якщо рух відбувається не у просторі, то очі або думка рухаються по ньому [13: 263]: *почавши отѣ рѣчки Бистрицѣ яромѣ Выхолками, около яровѣ лѣснихѣ, дорогою Оболонскою, лежащою до Понурницѣ, и ажѣ до дороги перекрестной, идучи зѣ Сосницы до розныхѣ селѣ, и до монастыря поза тою засѣ дорогою идетѣ граница* (1669, УП, 511); *унѣверсаломѣ нашимѣ, потвердили, якихѣ то кгрунтовѣ ограничено, в розездном*

писмѣ, такъ єсть описано, почавши *от Михайловского кгрунѣту от рѣчки Бречици* узялася *Прорез, од Прорези до Лисиного Бугра, просто до Бродка Лисичного, лѣсомъ до Бродка Лиски, що од Чепеліова, а от Лиски Бродка* Моховатимъ болотомъ *просто в Догтярню до Трохъ Дубовъ з Крестами, а од Трохъ Дубовъ до рѣчки Бречици и до Крутого Ярку, а од Крутого Ярку через рѣчку Бречицу на Моховатие Болота...* (1691, УМ, 141); *межа лежить Зарѣцкихъ зъ Коробками, почавши ѿт улицы Коробковѣской до самого Григорєва по узгоркомъ* (1701, ДНРМ, 23).

Отже, у пам'ятках української мови XVII—XVIII ст. із території Східного Полісся широко використано локативні приєднаниково-субстантивні комплекси таких моделей: *по*+S_{loc}, *вѣ(ув)*+S_{acc}, *крузѣ*+S_{acc}, *черезъ (через, чрезъ, чрез, презъ, през)*+S_{acc}, *мимо*+S_{gen}, *мимо*+S_{acc}, *уз*+S_{acc}, *поузѣ*+S_{acc}, *противѣ (против, противу)*+S_{gen}, *за*+S_{ins}, *поподѣ (по пудѣ)*+S_{ins}, *понадѣ (понад, по-над)*+S_{ins}, *внутрѣ*+S_{gen}, *межи (межы, меже, между)*+S_{ins}, що є основними засобами вираження різних відтінків значення шляху руху. Ці комплекси можуть утворювати сталі двокомпонентні структури із локативною семантикою.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБ — Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612—1699 гг. / Предисл. А.В. Стороженка. — К. : Изданіе журнала «Кіевская Старина» ; Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская ул., домъ № 4, 1892. — 112 с.
- АС — Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевскаго. — Чернигов : Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. — 136 с.
- ДГК — Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 — 23 годы / А.М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1898. — Кн. 12. — Отд. 3. — С. 90 — 145.
- ДМ1 — Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717—1767 гг.) / Изданіе «Кіевской Старины», подъ ред. Ал.Лазаревскаго. — Кіевъ : Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., д. № 4, 1893. — Ч. I : 1717—1725 гг. — 329 с.
- ДМ2 — Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717 — 1767 гг.) / Изданіе «Кіевской Старины», подъ ред. Ал. Лазаревскаго. — Кіевъ : Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., д. № 4, 1895. — Ч. II : 1726—1729 гг. — 342 с.
- ДМ4 — Дневникъ Якова Марковича. Том IV. 1735 — 1740 роки. Видав Вадим Модзалевський // Джерела до історії України-Руси : [видає археографічна комісія наукового товариства імені Шевченка]. — К. — Львів, 1913. — Т. XXII. — 385 с.
- ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підг. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1976. — 416 с.
- ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко ; відпов. ред. М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1987. — 176 с.
- УМ — Універсали Івана Мазепи (1687 — 1709). Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. — К. — Львів : НТШ, 2006. — Ч. II. — 799 с.
- УП — Універсали Павла Полуботка (1722 — 1723). Універсали українських гетьманів : матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. В. Ринсевич. — К. : НТШ, 2008. — 721 с.

- ЧЛ — Черниговская летопись по новому списку (1587 — 1725) / [Предисл. Ал. Лазаревского] // Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России. — Киев : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская улица, дом № 4, 1890. — С. 70 — 110.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Агапкина Т. Нижня Припять на фоне полесского этнографического ландшафта (на материале весенней обрядности) / Татьяна Агапкина // Український діалектологічний збірник / Упоряд., ред. передм. П.Ю. Гриценко ; ред.-кол. : П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. — К. : Довіра, 1997. — Кн. 3 : Пам'яті Тетяни Назарової. — С. 322—324.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
3. Гумецька Л.Л. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV — XV ст. / Л.Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — Т. IV. — С. 42—52.
4. Железняк Н.Г. Предложные конструкции в украинских восточнополесских говорах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / Н.Г. Железняк. — К., 1989. — 20 с.
5. Железняк Н.Г. Предложные конструкции в украинских восточнополесских говорах : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 / Н.Г. Железняк. — К., 1989. — 182 с.
6. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції напрямку руху в сучасній українській мові : навчальний посібник / З.І. Іваненко. — Чернівці, 1975. — 56 с.
7. Колодяжний А.С. Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А.С. Колодяжний. — Харків : Вид-во Харків. держ. ун-ту імені О.М. Горького, 1960. — 168 с.
8. Костусяк Н. Засоби реалізації локативної семантики в поезії Лесі Українки / Наталія Костусяк // Типологія та функції мовних одиниць : науковий журнал. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. — № 2. — С. 138—149.
9. Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т.П. Ломтев. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1956. — 596 с.
10. Матвіяс І. Г. Взаємодія між українською літературною мовою і народними говорами на різних історичних етапах / І.Г. Матвіяс // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів : тези доп. та повід. — К. : Наук. думка, 1972. — С. 3—6.
11. Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О.С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. — 1961. — Т. III. — С. 124—194.
12. Мойсієнко В.М. Північне наріччя української мови в XVI—XVII ст. Фонетика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.М. Мойсієнко. — К., 2006. — 42 с.
13. Потебня А.А. Предлог // Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1941. — Т. IV : Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. — С. 252 — 285.
14. Степаненко М.І. Семантична і формально-граматична структура речень із просторовими поширювачами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.І. Степаненко. — К., 2004. — 40 с.
15. Тимченко Е.К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Е.К. Тимченко. — К., 1926. — 118 с.
16. Юсікова О. Синтаксичні особливості говірки як предмет дослідження (на матеріалі говірки села Денисовичі Поліського району Київської області) / Олена Юсікова // Волинь — Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2001. — № 6. — С. 47—53.

Статтю отримано 04.07.2017

Tetiana Syvokozova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv

VERBALIZATION OF THE CONCEPT «THE WAY OF MOVEMENT»
IN ANCIENT UKRAINIAN LANGUAGE OF 17—18TH CENTURIES

The article is devoted to the units, which represent the development of locative semantics and form the group of synonymic case-forms and prepositional substantival complexes with the semantic of dynamic localization. Investigation of the semantic-syntactic units of language is an actual problem of modern linguistics. Many linguists in Ukraine and abroad investigate the question of the theoretical underground and lingual specific of locative semantics. The complex study of locative category involves the analysis of all means of verbal expression of locative semantics in diachrony and synchrony, its influence on the grammatical structure of the language.

Historically non-prepositional noun case-forms which denote the way of movement were changed into prepositional forms, known as prepositional substantival complex.

Based on the idea of locative identification, the main types of prepositional substantival complexes with the meaning of way of movement are defined, each one of them is represented by the structural models. The main attention is focused on the detailed structural and semantic description of such models of prepositional substantival complex, as *по*+*S*_{loc}, *вз(у)в*+*S*_{acc}, *крузь*+*S*_{acc}, *черезь* (*через*, *чрезь*, *чрез*, *презь*, *през*)+*S*_{acc}, *мимо*+*S*_{gen}, *мимо*+*S*_{acc}, *уз*+*S*_{acc}, *поузь*+*S*_{acc}, *проти́в* (*против*, *противу*)+*S*_{gen}, *за*+*S*_{ins}, *поподь* (*по пудь*)+*S*_{ins}, *понадь* (*понад*, *по-над*)+*S*_{ins}, *внутрь*+*S*_{gen}, *межи* (*межы*, *меже*, *между*)+*S*_{ins}. These units denote the way of movement in the written records of the Ukrainian language of 17—18th centuries from Eastern Polissia.

Keywords: prepositional substantival complex, model of prepositional substantival complex, dynamic localization, way of movement.

Мовна мозаїка

СУПЕРМАРКЕТ **ІКОРНИЙ**, **ІКРЯНИЙ** чи **ІКРОВИЙ**?

Рекламні оголошення запрошують покупців до *ікорного супермаркету*, тобто до магазину, де торгують продуктами, одержаними (виготовленими) з різних видів риб'ячої ікри. Але супермаркет названо неправильно, бо *ікорний* — прикметник російської мови. У словниках української мови зафіксовано лише прикметник *ікраний* зі значенням 'який містить ікру, складається з ікри' (пор.: *ікрена риба*, *ікраний соус*, *ікраний екстракт*, *ікраний торт*), а в російсько-українських словниках подано його як єдиний відповідник до російського *ікорний*, що спричинило використання назв *ікраний бар*, *ікраний дім* і под. Зважаючи на традицію утворення назв магазинів залежно від назви товару (пор.: *книжка* — *книжковий*, *іграшка* — *іграшковий*), супермаркет, де торгують продуктами з ікри, логічно назвати *ікровим*. Цей прикметник поданий лише в «Російсько-українському словнику» (див.: Російсько-український словник: у 4 т. — Т. 2. **З — Н**. — Вип. 1. **З — К** / Головний редактор : акад. А. Кримський. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — Репринт з видання 1929. — С. 178).

Отже, супермаркет не *ікорний*, а *ікровий*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'282

Людмила Колеснік

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ВАРІАНТНІСТЬ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ АГЕНТИВІВ У ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті описано словотвірну варіантність агентивних назв у покутсько-буковинських говірках. Визначено найпродуктивніші афіксальні словотворчі засоби та моделі творення агентивів у досліджуваному ареалі. Схарактеризовано мотивацію та генезу таких лексем як додаткові чинники, що впливають на появу номінативних опозицій у цій лексико-семантичній групі.

Ключові слова: агентив, лексико-семантична група, словотвірна структура, варіантність, мотиваційна модель, покутсько-буковинські говірки.

Назви осіб за виконуваною дією (*nomina agentis*) становлять велику частину словника літературної і діалектної мови і є одним із найбагатших словотвірних розрядів за кількістю лексем та багатогранністю словотвірних типів [7: 26]. До агентивних назв належать номінативні одиниці різних ідеографічних сфер, зокрема таких лексико-семантичних груп: «назви діячів суспільного устрою», «назви ремісників», «назви рільників», «назви людей, які працюють у тваринництві», «назви осіб, причетних до медицини та лікувальної магії», «назви робітників», «назви працівників колективного господарства». Словотвірну синоніміку іменників української літературної мови описала Л.О. Родніна [14]. Особливості суфіксального творення назв осіб української літературної мови докладно представлено в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» [15]. Формування цієї лексико-семантичної групи відбувалося разом із розвитком мови й суспільства. В історичному аспекті на матеріалі пам'яток назви осіб за виконуваною дією вивчали П.І. Білоусенко [1], І.С. Олійник [11–12],

© Л.Я. КОЛЕСНИК, 2017

О.В. Кровицька [8]. Окремі розвідки присвячені словотвору агентивів в українських говірках: волинських [13], західноподільських [17], лемківських [16], закарпатських [10], буковинських [9], говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя [3]. Деякі типи агентивних назв були об'єктом докладного вивчення в спеціалізованих дослідженнях [18]. В ареальному аспекті словотвір агентивних назв представила Я.В. Закревська, узагальнивши спостереження над діалектним словотвором у своєму монографічному дослідженні [4].

І.І. Ковалик зазначав, що процес нормалізації і спеціалізації словотвірних типів в межах сучасних східнослов'янських агентивних і професійних назв в основному вже закінчений, і словотвірні дублети трапляються рідко [7: 62]. Однак таке твердження справедливе лише для літературної мови. Поширення агентивів, оформлених різними суфіксами, у діалектній мові зумовлює варіантність номінації в говірках, тому докладне вивчення цих явищ і досі є актуальним. Нашу розвідку виконано на матеріалі сучасних покутсько-буковинських говірок¹, що дає змогу з'ясувати реальне функціональне навантаження агентивної лексики, визначити, яка її частина відійшла до пасивного складу словника, які з назв стали історизмами. Важливим аспектом дослідження таких лексем є з'ясування генези, оскільки з огляду на специфіку досліджуваного діалектного ареалу тут досить поширена іншомовна лексика. Мета пропонованого дослідження — з'ясувати словотвірну структуру й походження агентивів та встановити їхнє функціональне навантаження в сучасних покутсько-буковинських говірках.

Агентивні назви семантично тяжіють до термінів, тому це насамперед однослівні номени, які мають різну словотвірну структуру та постали переважно суфіксальним способом.

Агентиви, утворені від питомих українських назв, оформлені здебільшого суфіксом **-ник** і є кількісно найбільшою групою назв діячів у покутсько-буковинських говірках. У її складі відіменникові похідні різної мотивації.

Назви діячів, мотивовані об'єктом дії: *д'в'ірни́к* заст. 'голова сільської ради', *сви́нарник* 'той, хто доглядає свиней', *пас'і́чник* (*пас'і́шник*) 'пасічник', *бдж'і́л'ник* (*бджил'ник*, *бджол'ник*) 'тс.', нове *стр'елочн'і́к* 'робітник, який переводить стрілки на залізничних коліях', *по'ромник* 'перевізник на поромі', *по'роничик* 'тс.', *р'і́л'ник* 'землероб', *но́рник* 'той, хто шукає місця, де є вода, для колодязів', *йаг'н'атник* 'пастух ягнят', *риб'́ник* 'рибалка', *цв'і́т'ник* 'садівник', *м'яс'́ник* (*мн'ас'́ник*, *мн'ес'́ник*) 'той, хто робить м'ясні вироби'. За такою ж моделлю утворені росіянізми *с'котник* 'тваринник', *ба'ришник* 'перекупник, перепродувач' ← *ба'риш* 'вигода'.

Назви, мотивовані результатом дії: *п'і́ч'ник* (*п'і́чник*, *п'і́ч'н'і́к*, *п'е́чник*) 'пічник', *кир'́ничник* (*кир'́нишник*) 'той, хто копає колодязі', *бо́чник* 'бод-

¹ Матеріал для дослідження зібрано у 82 говірках Буковини та Покуття впродовж 2008—2011 рр.

нар', *гор|шечник* (*гор|четник*) 'гончар', *са|пужник* (*са|пужн'ік*) 'швець', *плотник* 'столяр', *ку|жушник* 'кушнір', *коу|басник* 'тс.'.

Агенти́ви, мотивовані місцем праці, перебування: *до|рожники* 'робітники залізниці', *гу|рал'ник* 'працівник гуральні' ← *гуральня* 'спиртзавод', *кол'ейник* 'залізничник' ← *колія* 'залізниця', заст. *ог|родник* (*ого|родник*, *городник*) 'садівник' ← *о́город* 'парк, сад' (СБГ: 361), *кол'госпник* 'працівник колективного господарства', *зал'ізнодорожник* (*жил'ізнодорожник*) 'залізничник', *зал'із'ничник* 'тс.', *т'у|ремник* 'в'язень', заст. *крим'іналник* (*крим'інал'ник*) 'тс.' ← *криміна́л* 'в'язниця' (СБГ: 234).

Значно менше у покутсько-буковинських говірках віддієслівних похідних із суфіксом **-ник**: у загальних назвах діяча *ро|б'ітник*, *прац'іу|тник*; у лексемах, мотивованих назвою процесу: *пров'ідник* 'працівник залізничного транспорту, який супроводжує пасажирський вагон', *пере|в'ізник* 'перевізник на поромі', *обх'ідник* 'наглядач', *рах'іу|тник* 'бухгалтер', *буд'іу|тник* 'будівельник', *р'ізник* 'різник', *мел'і|ник* (*мел'н'ік*) 'мірошник', *мо|лотник* (*молотник*) 'той, хто молотить', *горшко|латник* 'гончар', *пом'ічник* 'той, хто допомагає', *уче|ник* 'учень', *варт'іу|тник* 'помічник шандарів', *в'ізник* 'той, хто керує кінним екіпажем', *праш'іу|тник* 'той, хто сапає' ← *прашу-ва́ти* 'сапати'. У двох застарілих назвах актуалізована мотивація способу дії: *нас'п'іу|тник* 'той, хто веде господарство спільно з кимось', *тре|тин:ик* 'той, хто працює за третину врожаю'. Спорадично фіксуємо цей формант у фонетичному оформленні **-нік**, переважно в росіянізмах: *плотн'ік* 'столяр', *ох'ран'ік* 'сторож'.

У покутсько-буковинських говірках у агенти́вах суфікс **-ар** послідовно вжитий у фонетичному варіанті **-арь**. Серед таких назв переважають відіменникові похідні, адже деривати від іменникових основ, оформлені суфіксом **-ар** (**-яр**), є характерною рисою українського словотвору порівняно з іншими слов'янськими мовами [15: 77]. Такі назви утворено за моделями:

„об'єкт → діяч”: *кв'ітн|кар* 'садівник', *ри|бар'* (*рибалка*), *сви|нар'* 'той, хто доглядає свиней', *ско|тар'* 'тваринник', *бджо|л'ар'* (*бджо|лар'*, *бджил'ар'*) 'пасічник';

„результат → діяч”: *п'іч|кар'* 'той, хто робить печі', *боднар'* (*бондар'*) 'бондар', *боч|кар'* 'тс.', *кожу|хар'* (*кожу|кар'*) 'кушнір', *чобо|тар'* 'швець', *перу|кар'* 'перукар'.

„знаряддя, засіб → діяч”: *скри|нар'* (*скрип|кар'*) (пор. літ. *скрипа́ль*), *гон|чар'* (*ган|чар*) 'гончар', *гли|н'ар* 'тс.', *драни|ч'ер* 'майстер, який покриває дах драницями' ← *драни́ця* 'дранка, вид покрівлі з невеликих дерев'яних дощок' (СБГ: 102) (< рум. *draniță* 'гонт'), *бл'е|хар'*, *лозб'іар* 'кошикар' ← *лоза*;

„місце → діяч”: *пош|тар'* 'листоноша', *школ'ар* 'школяр', *штри|кар* 'працівник залізниці' ← *штре́ка* 'залізничне полотно' (СБГ: 675), *скле|нар'* 'продавець' ← *склеп* 'крамниця' (СБГ: 494), *кухар'* 'кухар', *корш|мар'* (*корч|мар'*) 'шинкар', *шин|кар* 'тс.', *бро|вар* 'працівник спиртзаводу, який виробляв брагу'.

„процес → діяч”: *жнивар*^(?) ‘жнець’, *клакар* ‘той, хто працює на клаці’ ← *клака* ‘гуртова допомога, толока’ (СБГ: 206), *толокар* ‘тс.’ (дві останні назви вживаються переважно у множині щодо більшої кількості осіб);

„дія → виконувач дії” (менш продуктивна): *косар*^(?) ‘косар’, *жаткар* ‘жнець’, *молотар* ‘той, хто молотить зерно’, *лікар*^(?) ‘лікар’, *писар*^(?) заст. ‘секретар сільської ради’, *токар* ‘токар’, *гол’ар* ‘той хто, голить чоловіків’, *пачкар* ‘поганий майстер’ ← рос. *пачкать* ‘бруднити’, *генд’лар* ← *гендл’увати* зневажл. ‘торгувати’ (< нім. *Handel* ‘торгівля’), *гешефт’ар* зневажл. ‘торговець’ ← *гешефтувати* ‘торгувати’ (СБГ: 82).

Частина агентивів, оформлених суфіксом **-ар**, сягає іншомовних джерел. У такій формі вони поширилися з мови-джерела, переважно німецької та румунської: *секретар*^(?) (*сек’ретар*^(?), *с’ікретар*^(?)) ‘секретар’ < нім. *Sekretär* ‘тс.’, раніше *Sekretar* ‘діловод’ (ЕСУМ V: 206), *ком’ісар* ‘наглядач’ < нім. *Kommissar* ‘комісар’ (ЕСУМ II: 538); *надур’ар*^(?) ‘лісник’ < рум. *pădurar* ‘лісовий сторож’ (УРС: 429), *при’мар*^(?) (*пр’і’мар*^(?)) заст. ‘голова сільської ради’ < рум. *primar* ‘примар, бургомістр, мер’ (РУС: 372), *олар* ‘гончар’ < рум. *olar* ‘тс.’ (УРС: 184), *мари’нар* ‘моряк’ < рум. *marinar* ‘тс.’ (УРС: 456), *тимп’лар* ‘столяр’ < рум. *țimplărie* ‘тс.’ (УРС: 777), *мо’рар* ‘мельник’ < рум. *morar* ‘тс.’ (УРС: 451), *ва’кар*^{(?)2} ‘пастух корів’ < рум. *văcar* ‘чередник’ (ЕСУМ I: 321), *маче’лар* ‘м’ясник’ < рум. *măcelar* ‘тс.’ (УРС: 459). Імовірно, за аналогією до інших агентивних назв утворено номени *по’зар* ‘фотограф’ < рум. *poză* ‘фото’ (УРС: 833), *кару’цар* ‘чоловік, який робить вози’ < рум. *căruță* ‘віз’ (ЕСУМ II: 398). Загалом, як зазначає Я.В. Закревська, покутсько-буковинські говірки, у яких активніше від інших функціонують паралельні структури з обома суфіксами **-ар** і **-ник**, належать до перехідної смуги між говорами карпатського ареалу [2: 61].

Фіксуємо віддієслівні номени із суфіксом **-ільник** / **-альник** / **-ельник** на позначення виконувача дії: *буд’івел’ник* ‘будівельник’, *мас’т’іл’ник* (*ма’шч’іл’ник*) ‘штукатур’, *луп’іл’ник* (*лупил’ник*) ‘той, хто лупить кукурудзу’, *сапал’ник* (*са’пал’ник*^(?)) ‘той, хто сапає’, *моло’т’іл’ник* ‘той, хто молотить’, *данц’вал’ник* ‘танцюрист’ ← *данцювати* ‘танцювати’, *поши’вал’ник* (*по’шивал’ник*) ‘той, хто „пошивав” (крив) хату соломною’, *покр’івел’ник* ‘тс.’. У суфіксах деяких назв відбулася асимілятивна зміна *л’* > *н*: — *мас’т’ін’ик*, *ук’риван’ик*, *по’шиўн’ик* (*пош’іўн’ик*). Така видозміна призвела до метатеми в кореневих морфемах, пор. *луп’ін’ики* — *лупл’ін’ики*.

Суфікс **-ець** як показник агентивності в покутсько-буковинських говірках поширений переважно у фонетичному варіанті **-ец**: *швец*^(?) (*ше’вец*) ‘той, хто шиє взуття’, *кра’вец*^(?) ‘той, хто шиє одяг’, *торго’вец* ‘той, хто займається торгівлею’, заст. *куп’ец* ‘тс.’, *жнец*^(?) (*жн’ец*) ‘той, хто жне’,

² Суфікс **-ар** поширений у пастуших агентивах, пор. *стадарь* ‘пастух’ (СБГ: 517), *струнгарь* ‘помічник пастуха, який жене овець через струнгу’ (СБГ: 529). Такі назви відходять до пасивного словника діалектоносіїв, оскільки тваринництвом займаються значно менше і спростився сам процес випасання тварин.

вико¹навець ‘той, хто виконує доручення’, прода¹вець ‘продавець’, найма¹нець ‘найманий робітник’, кол¹йовець ‘залізничник’, обл¹йковець ‘той, хто веде облік’, кузн¹ець ‘коваль’, мис¹ливець(’) ‘мисливець’, пол¹у¹ванець ‘тс.’, заст. стр¹йлець ‘тс.’; п¹ісла¹нець ‘той, кого посилають з дорученням’.

Значно менша кількість агентивів у покутсько-буковинських говірках оформлена іншими словотворчими засобами. Спорадично фіксуємо номени на позначення діячів із суфіксом **-ач**: тру¹бач ‘той, хто грає на трубі’, скри¹пач ‘скрипаль’, ко¹вач ‘коваль’, заст. ог¹л¹адач ‘ветеринар’, ко¹пач ‘той, хто копає колодязі’, покри¹вач ‘той, хто накриває хати’, по¹шивач (поши¹вач) ‘тс.’, пар¹тач ‘поганий майстер’. В одній із говірок, яка належить до білінгвальних українсько-румунських, натрапляємо на агентив *фар¹мач* ‘аптекарь’, імовірно, утворений діалектоносієм спонтанно (оскільки рум. ‘аптекарь’ — *farmacist*) додованням агентивного суфікса **-ач** до рум. основи іменника *farmacie* ‘аптека’. За допомогою суфікса **-ак** утворені такі назви: вой¹ак ‘вояк, солдат’, сп¹й¹вак ‘той, хто гарно співає’, бур¹сак ‘студент’, пар¹так ‘поганий майстер’, бат¹рак ‘найманий робітник’, скри¹п¹лак ‘скрипаль’, кр¹й¹нак ‘кріпак’, ри¹бак ‘рибак’, мо¹р¹ак ‘моряк’. Менш поширеними є назви з агентивним суфісом **-ик** / **-ік**: кормо¹вик ‘заготовельник кормів’, ме¹хан¹ік ‘той, хто ремонтує машини’, сп¹йрто¹вик ‘працівник спиртзаводу’; це переважно неологізми. Натрапляємо лише на поодинокі назви із суфіксами **-аг-(а)**: заст. ва¹таг(а) ‘той, хто керував роботою наймитів’; **-аш**: тор¹гаш зневажл. ‘той, хто торгує’; **-айл-(о)**: по¹ши¹вайло ‘той, хто „пошиває” (покриває) хати’; **-ух**: пас¹тух ‘пастух’, кон¹ух ‘той, хто доглядає коней’; **-ук**: заст. сторо¹жук ‘сторож’; **-ан**: кла¹кан (кла¹чан) ‘той, хто працює на толоці’, штра¹кан ‘залізничник’; **-ал**: ко¹вал ‘коваль’, скри¹п¹ал ‘скрипаль’. Ці словотвірні типи належать до непродуктивних і в літературній мові [15: 63].

Сучасна словотвірна норма блокує творення іменників назв особи на **-чик** / **-щик** [6: 56], оскільки воно не властиве українській мові. У покутсько-буковинських говірках і досі натрапляємо на агентиви з такими словотворчими формантами, однак це переважно назви-залишки радянської доби: ка¹меничик ‘той, хто мурує’, му¹роушчик ‘тс.’, по¹роншчик ‘поромник’, пере¹вожчик ‘тс.’, бара¹банишчик ‘той, хто грає на барабані’, у¹ч¹отчик ‘той, хто веде облік’, ш¹чика¹туришчик ‘штукатур’, заст. при¹кажчик ‘наглядач’, у заст. словах: об¹йежчик ‘лісник’, із¹вошчик (вошчик, з¹вошчик) ‘візник’, мо¹ло¹т¹іл¹шчик ‘той, хто молотить’, чис¹т¹іл¹шчик ‘той, хто лупить кукурудзу’, за¹йомишчик ‘той, хто збирав податок’, зак¹рошчик ‘кравець’, по¹денишчик ‘найманий робітник на один день’, складоуш¹чик ‘комірник’, танцоуш¹чица ‘танцюристка’.

Значна частина агентивної лексики є запозиченою і оформлена суфіксами:

-ер: ма¹йстер ‘фахівець з якогось ремесла’ < нім. *Meister* (ЕСУМ III: 363), ш¹найдер ‘кравець’ < нім. *Schneider* ‘тс.’, йе¹гер ‘лісник’ < нім. *jäger* ‘мисливець, стрілець’ (ЕСУМ II: 178), ш¹никл¹ер ‘завскладом зерна’ (метонімічна назв діяча) ← ш¹ніхлір ‘комора, склад’ < нім. *Speicher* ‘комора,

склад' (ЕСУМ IV: 463), *гранич^лер* (*гран'іч^лер*, *гренич^лер*) 'прикордонник' < молд. *грэничер* 'тс.' (ЕСУМ I: 584);

-**ір**(^л): *кас'і^лр*, *кас'і^лйер* 'касир' < з нім. *Kassier* і пол. *Kasjer* 'тс.' (ЕСУМ II: 399), *куш'н'і^лр* 'той, хто шиє кожухи' < через польське посередництво запоз. з нім. *kürsenoere*, *kurs(e)ner* пов'язане з двн. *Kursinna* 'хутро, шуба' (ЕСУМ III: 170). Адаптація запозичень на діалектному ґрунті зумовила їх численні фонетичні модифікації, пор. варіанти лексеми *фр'і^лзер* (^л) (*ф^лризер* (^л), *ф^лриі^лзир*, *ф^лр'і^лзир* (^л)) 'перукар' < нім. *friseur*. Деякі запозичення потрапили в говірки з російської мови: *парих'махир* (*пар'іх'махир*, *парих'махер*, *пал'ік'махер*, *пал'іх'махер*, *пахер'махер*, *пелех'махер*) 'перукар' < нім. *Paruckenmacher* 'майстер, який виготовляє перуки' (ІЭСР II: 6), *бугалтер* (*бугалтор* (^л), похідне *бугалтор'ка*) 'рахівник, бухгалтер' < нім. *Buchhalter* (ЕСУМ I: 311—312), *бригади^лр* < нім. *Brigadier* (ЕСУМ I: 254), *м'іліці'ін'ер* 'міліціонер' ← *міліція* < лат. *militia* 'військо, військова служба; війна' (ЕСУМ III: 475), пор. літ. *міліціонер* 'тс.'.

Суфікс **-ор** поширений переважно в іншомовних словах, зокрема в давніх латинських запозиченнях: *дохтор* (^л) (*доктор* (^л)) 'лікар' < лат. *doctor* 'учитель' (ЕСУМ V: 407), *професор* (^л) 'вчитель' < лат. *profesor* 'викладач, учитель' (ЕСУМ IV: 612), *ди^лректор* (*ди^лрехтор*) 'директор (школи)' < лат. *dīrēctor* 'той, хто спрямовує' (ЕСУМ II: 75); у германізмах: *фештор* (*фештур*) 'лісник' < нім. *förster* 'тс.', *фел'шор* 'фельдшер' < нім. *Feldscher* спочатку 'військовий польовий хірург' (ЕСУМ IV: 85); у румунізмах: *анваці^лтор* 'вчитель' < рум. *învățător* 'тс.' (УРС: 166), *кройелтор* 'кравець' < рум. *croitor* 'тс.' (УРС: 407). Імовірно, аналогічно за допомогою суфікса **-ор** утворені агентиви *ко^лсатор* 'косар', пор. рум. *косар* — *cosaș* (УРС: 405), *кан^лтатор* 'співак', пор. рум. співак — *cantor* (УРС: 765).

Суфіксом **-ист/-іст** оформлені як відносно давні запозичення (*спе-ці'іа^ліст*, *г'імна'зист*, *сем'іна'рист*, *артил'ер'іст*), так і нові слова: *тракто^лрист*, *танц'у^лрист*, *райо^лн'іст* 'той, хто збирав поставку по району'. Цей суфікс є продуктивним для творення назв музикантів від лексем на позначення музичних інструментів: *байа^лн'іст* (*бойа^лн'іст*), *ба^лс'іст*, *гармо^лн'іст*, *гор^лн'іст*, *цимба^ліст*, *буб^лн'іст*, *банду^лрист*, *бараба^лн'іст* — хоч фіксуємо і *барабанишчик*, *акордео^лн'іст*, *кларне^лт'іст*. Дослідники зазначають, що серед усіх запозичень на **-іст** назви музикантів виокремилися вже в кінці XVIII ст. — на поч. XIX [1: 261].

Словотворчий засіб може свідчити про джерело запозичення лексеми, напр., німецьке походження агентивів маркують суфіксоїди **-ман**, **-мейстер** [5: 207]: заст. *ц'імерман* 'будівельник' < нім. *Zimmermann* 'тесляр', *ф'ірман* 'візник' < нім. *Fuhrmann* 'тс.', *файірман* 'пожежник' < нім. *Feuerwehrmann* 'тс.', *вах'маїстур* < нім. *Wachtmeister* (ЕСУМ I: 280), *ка^лн'іл'маїстур* 'старший музикант' < нім. *Kapellmeister* від слів *Kapelle* 'капела' і *Meister* 'майстер, керівник' (ЕСУМ II: 370).

Фіксуємо також агентиви, утворені від запозичень за допомогою малопродуктивних суфіксів, зокрема:

-**ай**: *пол'іцаї* (*пол'іцеї*) 'міліціонер' < нім. *Polizei* 'поліція' (ЕСУМ IV: 494) / **-ей**: *казначей* < *казна* 'державна скарбниця, гроші' < тюркської *hazine* (*hazne*) 'казна';

-**ант**: музи¹кант ‘музикант’, ареш¹тант ‘в’язень’, фабри¹кант ‘працівник фабрики’, комер¹цант ‘торговець’, пор. рум. *comerciant* (УРС: 801), м’іл’іц’і¹йант, пор. рум. *milițian* ‘тс.’ (УРС: 449), пол. *milicjant* ‘żołnierz z milicji, policjant, strażnik’ (SGP II: 982), пол’іц’і¹йан ‘тс.’, пор. пол. *policjant* ‘тс.’ (SGP II: 982);

-**тель**: у давніх словах: у¹чител’, зас’і¹дател’ ‘депутат’ та росіянізмах, залишках радянської доби: пр’едс’е¹дател’ ‘голова сільської ради’, зам’ес-¹т’іт’ел’ ‘заступник’, строл’і¹т’ел’ ‘будівельник’.

Окрему підгрупу агентивних назв становлять назви жінок за професією та виконуваною дією. На їхнє формування впливали позамовні чинники, зокрема уявлення про специфічно чоловічі й жіночі види робіт³ та участь жінок у суспільному житті громади, яка раніше була дуже обмежена.

Як і в літературній мові, назви жінок утворюють від назв чоловіків переважно за допомогою суфікса **-к-(а)**, причому як від питомих, так і запозичених номенів: швец — ш¹вачка, ‘кухар’ — ку¹хар’ка, пош¹тар^(ч) — пош¹тар^(ч)ка, у¹чител’ — у¹чител’ка, секре¹тар — секре¹тар’ка (спорадично фіксуємо росіянізм секре¹тарша), крой¹е¹тор — крой¹е¹тор’ка ‘кравчиня’; заст. про¹фесор^(ч) — про¹фесор^(ч)ка ‘вчителька’, ди¹ректор^(ч) — ди¹ректор’ка, кас’і¹йер ‘касир’ — кас’і¹йерка, ‘фершол’ ‘фельдшер’ — ‘фершалка, но¹тарус — но¹таруска ‘жінка-нотаріус’, но¹тарушка ‘тс.’. Чоловічим назвам із суфіксом **-ник** протиставлені фемінітиви із суфіксом **-иц’-(а)**: те¹л’атник — те¹л’атниц’^(ч)а (те¹л’етница). Імовірно, за аналогією утворено назву у¹боршница ‘прибиральниця’. Деякі назви жінок за професією не походять від назв чоловіків, напр., п¹рачка, поко¹йіука (поко¹йіука), ки¹ли¹марка, запозичене ма¹д’іска (мо¹д’істка) < нім. *Modistin* ‘модистка’.

Для творення назв жінок-діячок також використані словотворчі компоненти **-ин’-(а)**: кра¹у¹чин’а (кри¹у¹чин’а), ше¹у¹кин’а, ма¹іст’рин’а; **-их-(а)**: у¹ра¹чиха (у¹ра¹ч’іа), кри¹у¹чиха, ше¹у¹чиха, ва¹ри¹лиха ‘кухарка’. Первісно цей суфікс виражав значення ‘дружина ремісника’, пор. кова¹лиха ‘дружина коваля’, голо¹виха ‘дружина голови колгоспу або голови сільської ради’, однак зараз фіксуємо цей агентив і в значенні ‘жінка-голова сільської ради’, пор. також лексеми суди¹йіа ‘жінка-суддя’, зуб¹ниха ‘жінка-стоматолог’, вра¹ч’іа ‘лікарка’. У говірках із сильним румунським впливом поширені назви, у яких значення фемінітивності виражено за допомогою суфікса **-иц’-(а)**: пош¹та¹р’іца ‘листоноша’, кова¹л’іца ‘дружина коваля’.

У творенні жіночих назв від чоловічих помічено більшу варіантність словотворчих засобів тоді, коли заняття специфічно жіноче, пор: п¹овар ‘кухар’ — п¹овар’ка, пова¹риха (пова¹р’іа); слуга — сл¹ужни¹ца, сл¹ужанка; кра¹вец — кра¹у¹чин’а (кри¹у¹чин’а), кри¹у¹чиха; швец — ше¹у¹кин’а (ши¹у¹к’ін’а), ше¹у¹чиха, ш¹вал’а, ш¹вайа, ш¹вен’а, шве¹йа, ш¹вачка; ткач — т¹кал’а, тка-

³ Напр., у значенні ‘той, хто доглядає і доїть корів’ лише один раз фіксуємо назву |до-йар, тільки у жін. роді поширені назви ку¹р’атни¹ца ‘жінка, яка працює в курятнику’, п¹ташница ‘тс.’. Хоч серед неологізмів натрапляємо на назви, які первісно стосувалися лише чоловіків, напр.: брига¹д’ір-брига¹д’ірка.

¹чиха. Назви для позначення жінки, яка тче (*т¹кал'а, тка¹чиха*), фіксуємо дуже рідко, оскільки це заняття було частиною щоденної жіночої роботи, а не певною спеціалізацією, натомість в одній із говірок натрапляємо на номінацію *квал'іф'ікований ткач*, тобто той, хто отримав спеціальну освіту. Спостерігаємо й семантичне розходження в деяких назвах, напр., лексема *швець* лише 'той, хто шиє взуття', а похідні жіночого роду позначають особу, яка шиє будь-який одяг.

Для номінації осіб за виконуваною дією чи професією в покутсько-буковинських говірках, крім суфіксального словотворення, використовують субстантивовані прикметники, які є синонімами до частотніших у вживанні афіксальних назв, пор. *фотогра¹ф'істий* (*фотогра¹ф'істий*) 'фотограф', *буд'іу¹ничий* 'будівельник', *по¹жарний* 'пожежник', *стра¹жатий* 'тс.', *п'і¹дручний* 'помічник', *посто¹вий* 'сторож', *участ¹ковий* 'дільничний', *пат¹рол'ний* 'вартівник', *посил¹'ний* 'черговий', *роз¹сил'ний* 'тс.', *де¹журний* (*д'і-журний*, *ди¹журний*) 'тс.', заст. *при¹с'ажний* 'посильний', *ба¹с'істий* 'той, хто грає на басі', *поши¹у¹ний* 'той, хто криє хати', *пошта¹л'оний* 'листоноша', *лісо¹вий* 'лісник', *гайо¹вий* 'тс.', *пол'о¹вий* 'польовий сторож', *лано¹вий* 'тс.', *рахун¹ковий* 'збирач податків', *подат¹ковий* 'тс.', *гу¹мен:ий* 'наглядач від зерна', *токо¹вий* 'тс.', *упра¹у¹л'айуший* (*упра¹у¹л'айучий*) 'той, хто керує', заст. *соц¹кий* 'тс.', *ро¹бочий* 'робітник', *садо¹вий* 'садівник', *штат¹ний* 'робітник, який на постійній роботі', *фаб¹рицький* 'працівник фабрики', *заводо¹кий* 'той, хто працює на заводі', *стац¹'ійон:ий* 'працівник залізної дороги', *ста¹ц'ійний* 'тс.' ← *ста¹ція* 'станція' (СБГ: 520), *зал'із¹ничний* 'тс.', *кол'і¹йовий* 'тс.', *кол'і¹єний* 'тс.', *пут'о¹вий* 'тс.', *штан'товий* 'торговець', історизми *передо¹вий* 'той, хто відзначився великою продуктивністю праці в колгоспі', *п'і¹дмен:а* 'жінка, яка підміняє когось поза чергою', *ланко¹ва* 'головна в ланці', *дзвено¹ва* 'тс.'⁴.

Спільнокореневі назви з різними словотвірними засобами, утворюють словотвірні пари або ланцюги. Одному із компонентів таких утворень притаманна більша чи менша продуктивність у говірці (подаємо від поширенішого): *шко¹л'ар* — *ш¹кол'ник*, *п'і¹ч¹ник* — *п'і¹ч¹кар*; *бл'е¹хар'* — *бл'е¹харник*, *поши¹у¹ник* (*пош'іу¹ник*) — *поши¹вал'ник* (*пошивал'ник*) — *пошиван:ик* — *поши¹у¹ний* — *поши¹вач* (*поши¹вач*) — *поши¹вайло* (зафіксовано лише в одній говірці); *моло¹тар* — *моло¹тник* — *моло¹т'іл'ник* — *моло¹т'іл'шчик*; *бджо¹л'ар'* (*бджо¹лар'*), *бджил'ар'* 'пасічник' — *бдж'іл'ник*, *бджол'ник*, *бджил'ник* — *бджол'іу¹ник*.

Спостережено також словотвірну надлишковість у вираженні агентивності, пор., використання двох суфіксів, що вказують на діяча: *бл'е¹хар* — *бл'е¹харник*; *шчика¹тур* — *шчика¹туришчик*; *штел'мах* 'колісник' — *штел'машник*, *в'іу¹чар'* — *в'іу¹чарник* (*оу¹чарник*), *крима¹нар'* — *крим'інарник* (*кримінарник*), чи афіксоїда і суфікса: *рибо¹лоу* — *рибо¹лоу¹ник*, *рибо¹ловець*, *фотограф* — *фотогра¹ф'іст* (*фотигра¹ф'іст*, *фотигра¹ф'іст*). Іноді ця надлишковість зумовлює посилення оцінності назви, пор. *пар¹тач* — *пар¹тачник*.

Кількісно найбільшою групою агентивів у покутсько-буковинських говірках є номени, оформлені суфіксом **-ник**, що становлять 18 % від усіх

⁴ Останні три лексеми зафіксовано лише у формі жін. роду.

зафіксованих назв, у 14,5 % — показником агентивності є суфікс **-ар / -арь**, частка агентивів-субстантивованих прикметників становить 10,5 %.

Отже, лексико-семантична група агентивів у покутсько-буковинських говірках сформована давно. Основну її частину становлять похідні номени, оформлені за допомогою різних суфіксів на позначення особи-діяча, що зумовило появу словотвірних варіантів, які відрізняються функціональним навантаженням у говірках: у діалектній мові як системі вони є синонімами, в окремих говірках — один із варіантів домінує, а інші — уживані спорадично. Відіменникові утворення продуктивніші порівняно з віддієслівними похідними. Серед відіменникових переважають назви, утворені за мотиваційною моделлю „об’єкт дії → діяч”.

Адаптація запозичених номенів на діалектному ґрунті зумовила поширення іншомовних суфіксів, що нерідко є показником запозиченості та вказівкою на мову-джерело назви.

Агентивні ремісничі назви переходять до пасивного словника сучасних діалектоносіїв Буковини і Покуття з огляду на втрату практичної значущості традиційних ремесел.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. У семи томах. Т. I—VI. — К. : Наук. думка, 1985 — 2012.
- ИЭСР — Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов: Т. II. — М. : Русский язык, 1993. — 560 с.
- СБГ — Словник буковинських говірок / ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.
- УРС — Українсько-румунський словник. — Бухарест: Учбово-педагогічне видавництво, 1964. — 878 с.
- РУС — Румунсько-український словник. — Бухарест: Учбово-педагогічне видавництво, 1963. — 562 с.
- SGP — Karłowicz J. Słownik gwar polskich / Jan Karłowicz: T. II: F — K. — Kraków, 1901. — 552 s.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П.І. Білоусенко. — К. : КДПІ, 1993. — 214 с.
2. Воронцова В.Л. Наименования лиц по профессии / В.Л. Воронцова // Способы номинации в современном русском языке. — М. : Наука, 1982. — С. 254 — 271.
3. Дика Л.В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Дика. — К., 2003. — 20 с.
4. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я.В. Закревська. — К. : Наук. думка, 1976. — 164 с.
5. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є.А. Карпіловська. — К. : Інститут мовознавства О.О. Потебні, 1999. — 298 с.
6. Кислюк Л.П. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л.П. Кислюк // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52 — 66.
7. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. До IV Міжнародного з'їзду славістів / І.І. Ковалик. — Львів, 1958. — Ч. 1. — 154 с.

8. Кровицька О.В. Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст.: Семантика і словотвір / О.В. Кровицька — Львів. : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. — 213 с.
9. Лук'янюк К.М. Суфіксальний словотвір назв людей у буковинських говорах / К.М. Лук'янюк // Наук. зап. Чернів. держ. ун-ту. Зб. наук. робіт аспірантів. — Чернівці, 1958. — Вип. 4. — С. 42 — 51.
10. Німчук В.В. Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфіксація) / В.В. Німчук // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Діалектологічний збірник. — Ужгород: Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1955. — Т. XIV. — С. 175 — 182.
11. Олійник І.С. Іменники з суфіксом -ар (-яр) на позначення назв осіб / І.С. Олійник // Питання словотвору / за ред. І.І. Ковалика. — К. : Вища школа, 1979. — С. 59 — 68.
12. Олійник І.С. Іменники з суфіксом -ець на позначення назв осіб / І.С. Олійник // Дослідження з словотвору та лексикології. — К. : Вища школа, 1985. — С. 34 — 38.
13. Покальчук В.Ф. Спостереження над суфіксальним творенням іменників у надсарнських говірках на Волині / В.Ф. Покальчук // Українська діалектна морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 52 — 57.
14. Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 661 «Украинский язык» / Л.А. Роднина. — К., 1970. — 28 с.
15. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57 — 117.
16. Шумицька Г. Словотвір агентивних назв у північнолемківських говірках / Галина Шумицька // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзендзелівського. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 548 — 554.
17. Яропуд Л.Г. Ареальні особливості віддієслівних дериватів з суфіксом -ник (на матеріалі західноподільських говірок) / Л.Г. Яропуд // Граматичні аспекти української мови: зб. наук. праць. — К. : КДПІ, 1985. — С. 42 — 50.
18. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. — Львів, 2008. — 424 с.

Статтю отримано 20.07.2017

Liudmyla Koliesnik

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

VARIABILITY OF DERIVATIONAL STRUCTURE OF NOMINA AGENTIS IN POKUTTIA-BUKOVYNA DIALECTS

On the derivative variability of nomina agentis in the Pokuttia-Bukovyna dialects is described in the paper. This group of names is one of the richest word-formation unit concerning both the number of lexemes and the diversity of word-forming types. The most productive affixal word-forming means and models of nomina agentis forming in researched area are determined. Most of the nomina agentis in Pokuttia-Bukovyna dialects is formed by both the affixal method and substantivation. It is revealed two largest groups: names formed by the suffix *-ник* and names formed by the suffix *-ар*. Both verb derivatives and noun derivatives are formed by these suffixes. These derivatives predominate quantitatively; it confirms the tendency that is inherent to all Slavic language continuum. Particular attention is paid to the forming of women names by actions they do. Nomina agentis with the same semantics but different by word-forming means make sets of synonyms within dialect. The motivation and genesis of lexemes as additional factors that influence on the appearance of synonyms in this lexico-semantic group are characterized. The most productive motivational model of agent names forming in the Pokuttia-Bukovyna dialects is „object of action → subject of action”. The foreign names from German, Romanian and some West European languages are analyzed. Their adaptation in dialects causes the spreading of foreign language suffixes. Such word-forming formants are the markers of borrowing from other language and point on language-source. This lexico-semantic group is constantly fulfilling by new words but agent craft names pass into the passive vocabulary.

Keywords: *nomina agentis, lexico-semantic group, derivational structure, variability, model of motivation, Pokuttia-Bukovyna dialects.*

УДК 811.161.2'24:81'373.46

Сергій Омельчук

Херсонський державний університет, м. Херсон

ПОНЯТТЄВА СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ ЛІНГВОДИДАКТИЧНИХ ТЕРМІНІВ *РОБОТА З ТЕКСТОМ* І *РОБОТА НАД ТЕКСТОМ*

*У статті досліджено нормативне функціонування в лінгводидактичному дискурсі термінних словосполучень **робота з текстом** і **робота над текстом**. Визначено тенденції використання їх у сучасних наукових дослідженнях, а також у професійному мовленні вчителів-словесників. З'ясовано граматичні особливості іншомовних відповідників української прийменниково-іменникової форми з **текстом** в англійській, німецькій, польській, білоруській та російській мовах.*

Ключові слова: термінне словосполучення, прийменниково-іменникова словоформа, семантико-синтаксичні відношення.

У наукових і навчально-методичних працях з лінгводидактики спостерігаємо непослідовне використання термінних словосполучень *робота з текстом* і *робота над текстом*. Проілюструємо це на прикладах назв навчальних посібників і наукових статей: «**Робота над текстом** на уроках української мови в 4 — 6 класах» (Н. Грипас), «Лексична **робота над текстом** при вивченні української мови як іноземної» (Л. Шеремета), «Самостійна **робота над текстом** у навчальних посібниках для 3 класу» (Л. Шевчук), «**Робота над текстом** у процесі розвитку діалогічного мовлення учнів на уроках української мови» (С. Мунтян), «**Робота з текстами** на уроках української мови у процесі вивчення синтаксису й пунктуації у 8—9 класах» (Н. Голуб), «**Робота з текстом** на заняттях з української мови у площині розвитку креативної мовної особистості майбутнього вчителя» (К. Климова), «**Робота з текстом** на уроках української мови як засіб активізації когнітивно-дослідницької

© С.А. ОМЕЛЬЧУК, 2017

діяльності учнів: дидактичний матеріал» (М. Візінська), «Принципи та методи навчання у процесі **роботи з текстами** лінгвістичної спрямованості на уроках української мови» (Н. Мордовцева), «Прагматичний аспект **роботи з текстом** під час вивчення морфології української мови в основній школі» (С. Омельчук), «**Робота з текстом** на уроках вивчення синтаксису складного речення» (О. Божко) та ін.

Цю тенденцію помічено і в електронній реферативній базі даних авторефератів дисертацій Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, у якій зафіксовані такі теми дисертацій: «Засвоєння учнями старших класів комунікативних стратегій у процесі **роботи з** науково-навчальними **текстами** предметів гуманітарного циклу» (Ю. Романенко), «Розвиток творчих здібностей молодших школярів у **роботі над текстом** на уроках української мови» (Н. Будій), «Збагачення словникового запасу учнів 5 — 7 класів у процесі **роботи над текстом** художнього твору» (Т. Лановик).

Наведені приклади засвідчують порушення принципу системності як однієї з основних ознак терміна: у словосполученнях на позначення того самого методичного поняття вжито різні прийменники. А можливо, терміни *робота з текстом* і *робота над текстом* є взаємозамінними? Відповідь на це запитання могла б дати наукова праця І. Багмут «**Робота над текстом і робота з текстом** у процесі навчання мови» [1], проте й сам автор, на жаль, невмотивовано послуговується в ній різними прийменниково-іменниковими формами, пор.: «6. **Робота з текстом...** Це полегшує студенту **роботу над текстом**» [Там само: 179 — 180]; «8. Етапи **роботи над текстом...** Запропонована у мовній рамці Ради Європи модель передбачає три фази **роботи з текстом ...**» [Там само: 180].

У пропонованій статті ставимо за мету дослідити поняттєву співвіднесеність термінів *робота з текстом* і *робота над текстом* у сучасному лінгводидактичному дискурсі; окреслити основні тенденції використання прийменників з і *над* з іменником *текст* в українській лінгводидактичній науці кінця XX — початку XXI ст. та в сучасному професійному мовленні вчителів-словесників; з'ясувати граматичні особливості іншомовних відповідей українських прийменниково-іменникових словоформ, зафіксованих у наукових і навчально-методичних працях із методики навчання англійської, німецької, польської, білоруської та російської мов.

У лінгводидактиці лексему *текст* у складі термінного словосполучення *робота з текстом* уживають зі значеннями «літературний чи інший твір або його уривок для читання, аналізу тощо» [9: 57], «засіб навчання мови» [6: 241].

«Словник українських прийменників. Сучасна українська мова» зафіксував три семантичних відношення, які виражає прийменник *над* з орудним відмінком: 1) локативне (*явір над водою*); 2) об'єктне (*царюватиме над домом*); 3) темпоральне (*над світом*) [7: 206]. У термінному словосполученні *робота над текстом* на позначення методичного прийому, що передбачає здійснення мисленнєвих дій на певному дидактичному матеріалі, прийменник *над* не виражає жодне із зазначених семантичних

відношень. Саме тому нормативною граматичною моделлю оформлення терміна-словосполучення є «іменник *робота* + іменник на позначення засобу навчання у формі орудного відмінка в поєднанні з прийменником *з*». Наприклад: *робота з текстом, робота з орфограмою, робота зі словом, робота з омонімами, робота з підручником, робота з алгоритмом, робота зі схемою* тощо.

Проте в «Словникові української мови» в 11 томах [8: 59] зазначено, що прийменник *над*, указуючи на об'єктні відношення, може поєднуватися з орудним відмінком на позначення видів творчої роботи, жанрів, документів тощо, з якими пов'язана або на створення яких спрямована дія: *робота над оповіданням, робота над твором, робота над переказом, робота над сценарієм, робота над книжкою, робота над фільмом, робота над автобіографією* й под. У поданих прикладах ідеться про продуктивну творчу діяльність зі складання (написання чи створення) оповідання, твору, переказу, сценарію, книжки, фільму, автобіографії, а не про аналітичні дії на їхній основі. Наприклад: «Створення наукового тексту передбачає кілька етапів роботи. Починається **робота над текстом** з виділення отриманого автором знання» (12: 16)¹; «Корисні поради щодо **роботи над текстом** дисертації дає Б.О. Райзберг...» (Там само: 57).

З огляду на зазначене констатуємо, що в таких контекстах, як «**робота над текстом** підручника» (10: 101); «одним з основних прийомів **роботи над текстом** є редагування» (Там само: 114); «**робота над текстом** вправи та за сформульованими в підручнику завданнями» (Там само: 116); «**працюючи над текстом** підручника...» (Там само: 187), прийменник *над* ужито всупереч нормі. Відповідно до семантичної сутності названих методичних прийомів замість нього потрібно вживати прийменник *з*.

Термінні словосполучення *робота з текстом* і *робота над текстом*, хоч і тісно пов'язані між собою, проте в українській лінгводидактичній науці позначають різні методичні поняття: *робота з текстом* — це осмислення, аналіз його, а *робота над текстом* — створення власного мовленнєвого твору (таблиця). Тож уважати їх взаємозамінними безпідставно, оскільки вони не належать до тих словосполучень, головний компонент яких має паралельні форми синтаксичного керування, як-от:

адресувати (кому?) *колезі* — *адресувати* (до кого?) *до колеги* — *адресувати* (на кого?) *на колегу*;

розумітися (на чому?) *на лінгвопрагматиці* — *розумітися* (у чому?) *у лінгвопрагматиці*;

вітатися (до кого?) *до присутніх* — *вітатися* (з ким?) *з присутніми*.

У термінному словосполученні *робота (яка?) з текстом* атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, сформовані на основі підрядного зв'язку керування, залежно від типу словосполучення за належністю його опорного слова до частиномовного плану змінюються на субстанційні. Проілюструємо це на прикладах:

¹ У круглих дужках подано використані джерела.

іменникове слово- сполучення	<i>робота (яка?) з текстом</i>	} атрибутивні відношення субстанційні відношення
інфінітивне слово- сполучення	<i>працювати (із чим?) з текстом</i>	
дієприслівникове словосполучення	<i>працюючи (із чим?) з текстом</i>	

А в словосполученні *робота (над чим?) над текстом* субстанційні семантико-синтаксичні відношення незалежно від типу словосполучення за належністю його опорного слова до частиномовного класу не змінюються:

іменникове слово- сполучення	<i>робота (над чим?) над текстом</i>	} субстанційні відношення
інфінітивне слово- сполучення	<i>працювати (над чим?) над текстом</i>	
дієприслівникове словосполучення	<i>працюючи (над чим?) над текстом</i>	

У методиці навчання української мови в закладах загальної середньої освіти лінгводидакти традиційно виокремлюють такі види роботи з текстом: визначення теми й основної думки, способів зв'язку речень у тексті; характеристика цілісності тексту (сміслової, граматичної, структурної), композиційно-структурних особливостей тексту, засобів зв'язку речень у тексті; актуальне членування (дане й нове); редагування написаного [5: 239]. До основних видів робіт із текстами на етапі навчання риторики в закладах вищої освіти Н. Голуб зараховує: 1) удосконалення текстів; 2) роботу над партитурою тексту; 3) визначення структури тексту; 4) визначення комунікативної мети тексту; 5) визначення жанрових ознак тексту; 6) доповнення тексту цитатами, що підтверджують основну думку; 7) перебудування тексту відповідно до іншої комунікативної мети; 8) складання тез тексту виступу; 9) аналіз і редагування текстів; 10) вивчення текстів-зразків; 11) складання ескізу тексту; 12) порівняння текстів [3: 421]. Зазначені види роботи ґрунтуються на мисленнєвих прийомах аналітичного характеру і не передбачають створення власного мовленнєвого висловлення, зокрема переказу, твору, нарису, повідомлення, виступу тощо. З огляду на це досить химерним є термін *аналітична робота над текстом*, що фіксує один з освітніх українських онлайн-ресурсів (<https://studopedia.su>), замість *аналітична робота з текстом*. Яскраво ілюструє сутність поняття *робота з текстом* і доречне вживання прийменника з (замість *над*) приклад, на який ми натрапили в монографії І. Вихованця й К. Городенської «Теоретична морфологія української мови»: «Переписувачі [рукописних збірників] в більшості активно **працювали з текстом**. Вони переробляли його, скорочували, доповнювали, ... модернізували мову («Україна. Наука і культура»» [2: 231].

Сутність методичних понять *робота з текстом* і *робота над текстом*

Термін-словосполучення	Робота (яка?) з текстом	Робота (над чим?) над текстом
Семантика слова текст	літературний чи інший твір або його уривок для читання, аналізу тощо [9: 57]	відтворена письмово або в друкованому вигляді авторська праця, документ, пам'ятка тощо [9: 57]
Семантико-синтаксичні відношення	атрибутивні (опорний іменник називає опредметнену дію, а залежне слово — ознаку)	субстанційні (опорний іменник називає опредметнену дію, а залежне слово — об'єкт дії)
Синтаксична функція залежного компонента	означення	додаток
Значення методичного поняття	аналітичний вид діяльності	творчий вид діяльності
Сутність методичного прийому	передбачає виразне читання (або читання мовчки) тексту, визначення теми й основної думки, мікротексту, аналізування мовних одиниць у тексті, визначення ролі їх в оформленні тексту тощо	передбачає створення власного мовленнєвого твору (висловлювання)

Серед основних видів роботи над текстом виокремлено такі: відтворення сприйнятого тексту, побудова тексту певного стилю, типу мовлення й жанру, композиційне оформлення текстів різних типів мовлення тощо.

Проаналізуємо докладніше використання в сучасних наукових дослідженнях терміна-словосполучення на позначення методичного прийому, що передбачає здійснення мисленнєвих дій на текстовому матеріалі. Порівняймо цитати із цих досліджень:

«**Робота з науково-навчальними текстами** у старших класах з поглибленим вивченням української мови» (7: 2) — «Систематизація теоретичного і практичного досвіду для визначення наукових основ методики **роботи над текстами** міжпредметного змісту» (Там само: 3);

«Розроблено лінгводидактичну модель формування текстотвірних умінь учнів 5 — 9-х класів у процесі навчання синтаксису складного речення й експериментальну методику **роботи з текстом**» (4: 22) — «В основу шкільної методики **роботи над текстом** у зв'язку з навчанням синтаксису складного речення покладено лінгводидактичні ідеї О. Біляєва, Н. Бондаренко ...» (Там само: 2);

«Окрім комунікативних умінь, **робота з текстом** сприяє формуванню логічних і лінгвістичних умінь» (6: 72) — «У **роботі над текстом** за комунікативно-когнітивним підходом, аналіз тексту розпочинається з ознайомлення з ним у цілому» (Там само: 84).

Як бачимо, слово *текст* з іменником *робота* сполучають переважно механічно, ледь не навамання. Ще одним прикладом, що яскраво ілюструє інтуїтивне використання прийменників з *над* у складі відповідного

терміна-словосполучення, є уривок анотації однієї з дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: «...розроблено методичну систему **роботи над текстом** художнього твору, яка передбачає практичне ознайомлення учнів на рівні уявлень з окремими літературознавчими поняттями...; використання на уроках читання оптимальних методів і прийомів **роботи з текстом** художнього твору, спрямованих на розвиток та вдосконалення естетичних оцінних суджень молодших школярів...» (5: 19).

Така тенденція, на жаль, негативно поширюється й на інші термінні словосполучення. Наприклад:

«Лінгводидактичним підґрунтям методичної системи **роботи з формування** інтонаційних умінь і навичок старшокласників є принципи, методи, прийоми» (2: 9) — «Ефективність запропонованих методів, прийомів, форм **роботи над формуванням** інтонаційних умінь і навичок» (Там само: 11);

«Стимулюють до вдумливої **роботи з** мовним **матеріалом**» (4: 152) — «**Робота над матеріалом** із мови, результатом якої є формування мовленнєвих умінь, має бути послідовною» (Там само: 80).

Послуговування лінгводидактами різними прийменниково-іменниковими формами на позначення методичного прийому, в основі якого лежить аналіз тексту, спонукав нас з'ясувати, якому термінові віддають перевагу вчителі-словесники. Для цього протягом листопада 2017 р. — лютого 2018 р. ми провели опитування, зокрема й інтернетове опитування на персональному сайті www.omelchuk.ks.ua. Респондентам на запитання «Який термін відповідає методичному поняттю *аналіз тексту*?» було запропоновано вибрати одну з відповідей: 1) робота над текстом; 2) робота з текстом; 3) ці терміни є взаємозамінними. Узагальнивши відповіді 54 учителів, констатуємо, що 28 із них (52 %) вибрали відповідь «робота з текстом», 18 (33 %) — відповідь «робота над текстом», а 8 респондентів (15 %) вважають ці терміни взаємозамінними. Отже, ставлення вчителів-словесників до використання термінних словосполучень на позначення того самого методичного поняття також неоднозначне.

Подібна ситуація і в російській методичній науці: дослідники не розрізняють терміни *работа с текстом* і *работа над текстом*, уживають їх хаотично. Яскравим прикладом слугує стаття С. Ісупової «**Работа над текстом** при обучении русскому языку как неродному», у першому реченні анотації до якої зазначено: «Статья посвящена **работе с** художественным **текстом** на занятиях по русскому языку с иностранными студентами» (8). Водночас у лексикографічній праці М. Львова «Словник-довідник із методики російської мови» подано граматичні форми прийменником *с*, зокрема у словниковій статті, присвяченій текстовим вправам, зазначено: «**работа** учащихся **с** готовым **текстом**», «виды упражнений **с** готовым **текстом**», «выделение из текста сложных синтаксических целых и **работа с ними**» [4: 207].

Проте в англійськомовній науковій літературі лінгводидактичного спрямування зі значенням «аналіз тексту» переважно використовують словосполучення *work with text* (укр. *робота з текстом*). Наприклад, у статті американського дослідника П. Мікана «Text-Based Teaching: Theory and Practice» читаємо: «The next approach, language teaching, emphasized learning by using the language, which included communicative speaking in class and **working with** authentic **texts** such as, signs and menus»; «Prior experiences prepare learners for **working with texts** in many ways»; «**Working with texts** integrates the skills to take advantage of multisensory text experiences to enhance memorizing language» (20). У розвідці М. Кейна «Texts and the foreign language teacher: some reflections on aims» також ужито термінне словосполучення з прийменником *with*: «Through an examination of the notion of ‘truth’ in connection with **work with texts**, he outlines three different traditions within educational theory...» (16). Одна з польських монографій, присвячена проблемам викладання іноземних мов, має назву «**Working with Text** and Around Text in Foreign Language Environments» (24), у якій натрапляємо на статтю Я. Крайка «Language Teachers **Working with Text**: Increasing Target Language Awareness of Student Teachers with Do-It-Yourself Corpus Research» (Там само: 223).

Водночас в англійській мові є і словосполучення *work on text* (укр. *робота над текстом*) зі значенням «працювати над створенням (написанням) тексту». Зокрема, матеріали сайту <http://context.reverso.net> засвідчують такі приклади: «Thereafter, the experts would continue **working on the text**, taking into consideration, where appropriate, the comments received»; «The rapporteur **works on the text** taking into account comments from other delegations»; «Mr. Pekarchuk (Ukraine) said that he thought it necessary to continue consultations and **work on the text** of the Declaration».

Аналіз англійськомовних джерел дає підстави також констатувати, що в наукових працях словосполучення *work with text* і *work on text* обмежені в ужитку, бо їх заступає термінне словосполучення *text analysis* (укр. *аналіз тексту*).

У німецькій науковій мові поширено граматичну конструкцію *Arbeit mit Texten* (укр. *робота з текстом*), порівняймо назви німецьких навчальних видань: «Der **Umgang mit Texten** im Grundschulunterricht» (14), «Werkzeuge zur **Arbeit mit literarischen Texten**» (21), «**Arbeit mit literarischen Texten** im DaF Unterricht am Beispiel eines Textes von Christine Nöstlinger» (18).

У сучасній польській лінгводидактиці аналітичний вид діяльності на основі тексту номіновано терміном-словосполученням *praca z tekstem* (укр. *робота з текстом*). Зокрема, на одному з польських інтернетових порталів (<http://docplayer.pl>) у методичних рекомендаціях «**Praca z tekstem** w edukacji dzieci klas początkowych» читаємо: «Po dokonaniu analizy opracowań metodycznych dotyczących **pracy z tekstem** można zaproponować ogólny model postępowania metodycznego przy opracowywaniu różnych rodzajów tekstów»; на іншому порталі (<http://www.profesor.pl>) натрапляємо на методичні рекомендації «Proces czytania — różne formy **pracy z tekstem**».

literackim opracowała». Прикладом поширення такої нормативної граматичної конструкції в методиці навчання польської мови слугує низка навчально-методичних праць, присвячених реалізації текстоцентричного підходу, як-от: «Materiały do pracy z **tekstem** literackim w klasach początkowych» Я. Длугош, Е. Ожех (15), «**Praca z tekstem** w klasach początkowych» М. Яковицької (17), «**Praca z tekstem** w klasach 1 — 3» К. Ленартовської, В. Свіонтек (19), «**Praca z tekstem** literackim w klasach I — III» М. Щепаньської (22), «**Praca z tekstem** wierszowym» М. Войшвілло (23). Якщо ж ідеться про творчий вид діяльності — створення тексту, то в польській мові також уживають прийменниково-іменникову форму з прийменником *над*: «**Etapy pracy nad tekstem**. Jak stworzyć artykuł krok po kroku» (укр. *Етапи роботи над текстом. Як створити статтю покроково*) (<http://www.copywriting-blog.pl>); «**Praca nad tekstem** jest wartością» (укр. *Робота над текстом є цінністю*) (<http://www.gazetawroclawska.pl>); «**Praca nad tekstem** autorskim» (укр. *Робота над авторським текстом*) (<https://usosweb.uw.edu.pl>).

Прийменниково-іменникову словоформу з прийменником з зафіксовано і в сучасній білоруській мові, про що свідчать назви наукових розвідок із білоруської лінгвометодики, зокрема: «Комплексная **праца з тэкстам** на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў па словаўтварэнні» (13), «**Работа з тэкстам** як форма правядзення кантролю па беларускай мове» (11), «Беларуская мова і культура: **праца з тэкстам** на вучэбных занятках» (3). Хоч у сучасному навчальному виданні «Беларуская мова. Поўны школьны курс. Тэорыя» натрапляємо на термінні словосполучення з прийменником *над*: **праца над кампазіцыяй** выступлення, **праца над тэкстам** выступлення (9: 274). Як бачимо, уживання прийменника *над* у цих прикладах є вмотивованим, оскільки йдеться про створення (а не аналіз) певного мовленнєвого жанру. До того ж це значення яскраво виражене в контексті, узятому з білоруського інформаційного ресурсу «Хартыя'97»: «**Праца над «Псалтыром»** стала справай апошніх гадоў жыцця для беларускага сьвятара, які жыў у Лёндане» (<https://charter97.org/ru/news/2016/8/9/217527/>). Водночас у назві статті «Аспекты **працы над** прафесійным **тэкстам** са студэнтамі эканамічных ВНУ» (1) виділене словосполучення є ненормативним.

Отже, прийменник з потрібно вживати:

1. З іменниками у формі родового відмінка, що позначають розділи мови чи мовознавства (*робота з орфографії, робота з пунктуації, робота з риторики, робота зі стилістики, робота з морфології* або *робота з розділу «Орфографія», робота з розділу «Пунктуація», робота з розділу «Риторика», робота з розділу «Стилістика», робота з розділу «Морфологія»*).

2. З іменниками у формі орудного відмінка, що позначають:

2.1. Інформаційні й дидактичні засоби навчання (*робота з алгоритмом, робота з довідником, робота з інформаційними джерелами, робота з комп'ютером, робота з навчальним матеріалом, робота з наочністю, робота з підручником, робота з плакатом, робота з посібником, робота зі словником, робота з таблицею, робота з текстом, робота з теоретичним матеріалом*).

2.2. Мовні одиниці різного рівня (*робота з мовними одиницями, робота з орфограмами, робота з пунктограмами, робота з реченням, робота із синонімами (антонімами, паронімами, омонімами), робота зі словом, робота зі словосполученням, робота з терміном*).

2.3. Опредметнений процес (*робота з вивчення граматики, робота з розвитку мовлення, робота з удосконалення морфологічних умінь, робота з формування комунікативної компетентності*).

Із поданими в пп. 2.1 — 2.2 прийменниково-іменниковими словосполученнями можна поєднувати також дієслово *працювати* й дієприслівник *працюючи* (*працювати з текстом, працювати з алгоритмом, працюючи з орфограмами*).

Якщо ж потрібно назвати продуктивний вид діяльності — створення (складання, написання, моделювання тощо) чогось, граматично правильно й методично виправдано послуговуватися конструкціями з прийменником *над*: *робота над текстом, робота над алгоритмом, робота над підручником*. Так само у словосполученнях з головним компонентом дієсловом чи дієприслівником — *працювати над текстом, працюючи над текстом, працювати над алгоритмом, працювати над підручником*. Такі конструкції структурно й семантично конденсовані, у них лексично не виражений девербатив *створення* (*складання, написання, моделювання*), але семантичне навантаження припадає на семантично і структурно обов'язковий додаток зі значенням результату дії (*алгоритм, підручник, текст* тощо).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Агародніківа С.В. Аспекти працы над прафесійным тэкстам са студэнтамі эканамічных ВНУ [Електронний ресурс] : праграма курса беларускай мовы ў эканамічных ВНУ / С.В. Агародніківа, К.У. Петрыкевіч. — Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова. — 2015. — Режим доступу: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/6995/%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%D0%92.%2C%20%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%8B%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%87%20%D0%9A.%D0%A3..pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Бабенко О.А. Формування інтонаційних умінь і навичок старшокласників як засіб творення усних висловлювань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / О.А. Бабенко. — К., 2010. — 23 с.
3. Беларуская мова і культура: праца з тэкстам на вучэбных занятках / В.У. Барысенка [Електронний ресурс] // Мова. — 2016. — № 26. — С. 151 — 155. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mova_2016_26_30.
4. Божко О.П. Формування текстотвірних умінь учнів основної школи в процесі вивчення синтаксису складного речення : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О.П. Божко. — Херсон, 2017. — 283 с.
5. Гоголь Н.В. Формування у молодших школярів естетичної оцінки художнього твору на уроках читання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська література)» / Н.В. Гоголь. — К., 2004. — 20 с.
6. Грона Н.В. Система підготовки студентів педагогічного коледжу до формування у молодших школярів текстотвірних умінь : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Н.В. Грона. — К., 2018. — 491 с.
7. Заєць В.Г. Лінгвометодичні засади навчання української мови учнів 8 — 9 класів з поглибленим вивченням на текстовій основі міжпредметного змісту : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / В.Г. Заєць. — К., 2013. — 20 с.
8. *Исупова С.М.* Работа над текстом при обучении русскому языку как неродному / С.М. Исупова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — Тамбов : Грамота, 2013. — № 5. — Ч. 1. — С. 65 — 67.
9. *Красней В.* Беларуская мова. Поўны школьны курс. Тэорыя / Віктар Красней, Яўген Лаўрэль. — Мінск : Аверсэв, 2017. — 287 с.
10. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посібн. / За наук. ред. М.С. Вашуленка. — К. : Літера ЛТД, 2011. — 364 с.
11. *Саматія І.М.* Работа з тэкстам як форма правядзення кантролю па беларускай мове [Електронний ресурс] / І.М. Саматія // Метадлагічныя і метадычныя аспекты выкладання мовы і літаратуры ў школе і ВНУ : зб. навук. арт. ; пад рэд. І.У. Таяноўскай, Т.В. Мальцэвіч. — Мінск : БДУ, 2006. — Вып. 5. — С. 63 — 68. — Режим доступу: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/56650>.
12. *Сурмін Ю.П.* Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. / Ю.П. Сурмін. — К. : НАДУ, 2008. — 184 с.
13. *Якуба С.М.* Комплексная праца з тэкстам на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў па словаўтварэнні [Електронний ресурс] / С.М. Якуба. — Режим доступу: <https://www.bsu.by/Cache/pdf/184933.pdf>.
14. *Ahrens-Drath R.* Der Umgang mit Texten im Grundschulunterricht / R. Ahrens-Drath. — Wiesbaden, 2009. — Режим доступу : https://kultusministerium.hessen.de/sites/default/files/media/der_umgang_mit_texten_im_grundschulunterricht.pdf
15. *Długosz J.* Materiały do pracy z tekstem literackim w klasach początkowych / J. Długosz, E. Orzech ; pod red. nauk. A. Meissnera. — Rzeszów : Agencja Wydawnicza "Fraza", 1991. — 264 s.
16. *Cain M.* Texts and the foreign language teacher: some reflections on aims / M. Cain // Revue ATEE Journal. — 1980. — № 3.
17. *Jakowicka M.* Praca z tekstem w klasach początkowych / M. Jakowicka // Zbiórca Szkoła Gminna. — 1981. — № 5.
18. *Jašová M.* Arbeit mit literarischen Texten im DaF Unterricht am Beispiel eines Textes von Christine Nöstlinger / M. Jašová. — Diplomarbeit, Masaryk-Universität Brunn, 2009. — 100 s.
19. *Lenartowska K.* Praca z tekstem w klasach I — 3 / K. Lenartowska, W. Świętek. — Warszawa : WSiP, 1982. — 93 s.
20. *Mickan P.* Text-Based Teaching: Theory and Practice / P. Mickan. — 2015. — Режим доступу : https://www.researchgate.net/publication/265011929_Text-Based_Teaching_Theory_and_Practice.
21. *Rainer E.* Wicke, Werkzeuge zur Arbeit mit literarischen Texten / E. Rainer. — München : Hueber Verlag, 2014. — 31 p.
22. *Szczepańska M.* Praca z tekstem literackim w klasach I — III / M. Szczepańska // Życie Szkoły. — 1987. — № 4.
23. *Wojszwillo M.* Praca z tekstem wierszowym / M. Wojszwillo // Życie Szkoły. — 1987. — № 7—8.
24. *Working with Text and Around Text in Foreign Language Environments* / H. Chodkiewicz, M. Krzemińska-Adamek, P. Steinbrich, ed. — Springer, 2016. — 288 p.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Багмут І.В.* Робота над текстом і робота з текстом у процесі навчання мови / І.В. Багмут // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. — 2012. — Вип. 9. — С. 176 — 179.
2. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. — К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. — 400 с.
3. *Голуб Н.Б.* Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Ніна Борисівна Голуб. — К., 2009. — 505 с.
4. *Львов М.Р.* Словарь-справочник по методике русского языка : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / М.Р. Львов. — М. : Просвещение, 1988. — 240 с.

5. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посібник для студентів / Кол. авторів; за ред. М.І. Пентиліук. — К. : Ленвіт, 2011. — 366 с.
6. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / М. Пентиліук, О. Горшкіна, Н. Мордовцева, А. Нікітіна, Л. Попова ; за заг. ред. М. Пентиліук. — К. : Ленвіт, 2015. — 320 с.
7. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. — 416 с.
8. Словник української мови: в 11 т. [Електронний ресурс] — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 5. — Режим доступу: sum.in.ua.
9. Словник української мови: в 11 т. [Електронний ресурс]. — К. : Наук. думка, 1979. — Т. 10. — Режим доступу: sum.in.ua.

Статтю отримано 02.02.2018

Serhii Omelchuk

Kherson State University, Kherson

THE CONCEPTUAL CORRELATION OF LINGUISTIC DIDACTIC TERMS *WORK WITH TEXT* AND *WORK ON TEXT*

The article investigates the normative functioning of term phrases *work with text* and *work on text* in the linguistic didactic discourse.

Component analysis allowed us to determine a semantic organization of terms *work with text* and *work on text* on the basis of a complex analysis of scientific sources and lexicographic works. It is proved that terms *work with text* and *work on text* in Ukrainian linguistic didactic science denote different methodical concepts. *Work with text* in the meaning of a methodical technique involves the implementation of mental actions on a certain didactic material. It means comprehension and analysis of the text. *Work on the text* is a productive activity based on the creation (composition, writing, modeling, etc.) of a speech utterance. Such constructions are structurally incomplete, but they are complete semantically. In the absence of a lexically expressed deverbative, the semantic load falls on a semantically and structurally obligatory object with the meaning of the object of an action.

Using the method of generalization and quantitative calculations, it is determined that the Ukrainian linguistic didactic scientists, as well as language teachers, use various preposition and substantive forms to indicate a methodical technique based on text analysis. The grammatical peculiarities of the foreign correspondences of the Ukrainian preposition and substantive form ‘with text’ in English, German, Polish, Byelorussian and Russian languages are clarified.

In the English scientific linguistic didactic literature the phrase *work with text* is mainly used in the meaning of “text analysis”. At the same time, the phrase *work on text* in the meaning of “work on the creation (writing) of the text” also occurs in the English language. The grammatical construction *Arbeit mit Texten* is common in the German scientific language. Modern Polish linguistic didactics fixes the term-phrase *praca z tekstem* in the sense of an analytical kind of activity on the basis of the text. The preposition and substantive word form with the preposition *z* is also fixed in the modern Byelorussian language, as evidenced by the titles of scientific studies in the Byelorussian language methodology. Researchers do not distinguish between terms *работа с текстом* and *работа над текстом* in the Russian methodical science. They use these term phrases unsystematically.

Keywords: *term phrase, preposition and substantive word form, semantic and syntactic relations.*

УДК 811.161.2.06,373

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АНАЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІЄСЛІВНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

Статтю присвячено дослідженню впливу аналогії на творення okazіональ-них українських дієслів, дієприкметників та віддієслівних іменників. Підтверджено гіпотезу про те, що аналогію як мовну універсалію активно простежуємо в українському дієслівному словотворенні.

Ключові слова: аналогія, дієслово, дієприкметник, віддієслівний іменник, словотворення, формотворення, okazіоналізм.

Питання аналогії на всіх рівнях мови, зокрема на граматичному та словотвірному, досліджувало не одне покоління мовознавців. Ф. де Сосюр писав, що «тенденція до системності та впорядкованості ніколи не слабшає» [10: 200], маючи на увазі, що «прогалини» в мові рано чи пізно заповнюються завдяки тому, що утворюються номінації на позначення певних процесів чи явищ за зразком тих, які вже функціонують у мові.

Українські мовознавці також не оминали своєю увагою явище аналогії в словотворенні. Відома українська дослідниця Ф.О. Нікітіна у праці «Вплив аналогії на словотворення» (в оригіналі — «Влияние аналогии на словообразование»), зазначає, що аналогія — це не лише знаряддя системності, а й вияв здатності людини до мовного моделювання. Аналогію можна розглядати як ланку, що зв'язує мову і мовлення, сприяє перетворенню okazіонального на узуальне. Дослідження аналогії в мові демонструє, наскільки важливим є узус для становлення мови як системи [9: 3]. Аналізуючи словотвір, вона пише, що аналогія найтісніше пов'язана із семантикою — цілого слова і формантів так, що важко визначити, де пролягають

© Ю.В. РОМАНЮК, 2017

межі одного й другого. Високо оцінюючи роль аналогії, Ф.О. Нікітіна робить висновок: «аналогія — це універсалія, точніше, існування перетворень за аналогією є універсалією для людської мови» [9: 15]. Н.Ф. Клименко досліджувала дію аналогії в метамові перекладних словників, а також у реалізації словотвірного потенціалу української мови [5; 6]. Зокрема, у праці «Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників» ідеться саме про словотвірну аналогію та доречність її застосування в різних випадках, про узуальні обмеження на творення слів за допомогою певних продуктивних словотворчих формантів. В енциклопедії «Українська мова» подано також статтю Н.Ф. Клименко «Потенційне слово», де наголошено, що потенційні слова утворюють за певним словотвірним типом, і вони є джерелом поповнення мовної системи [4: 473–474]. Нові слова утворюються за аналогією до наявних, а потенційні слова постають з уже наявних завдяки аналогії, пор. ланцюжок *сніг* — *снігування* і потенційне **снігувати* за аналогією з *дощ* — *дощувати* — *дощування* («зрошування»).

Черезступеневе словотворення за аналогією вивчала також Є.А. Карпіловська, яка зверталася і до незузального, okazіонального словотворення [3].

Ф.О. Нікітіна характеризувала українську мову як таку, у якій превалює суфіксальна синонімія (на морфологічному рівні), маючи на увазі взагалі фінальні частини слів [9: 86–87]. Морфологічну синонімію вона кваліфікувала саме як словотвірну аналогію — наявність формантів, що виражають синонімічні словотвірні значення.

У пропонованій статті ми проаналізуємо словотвірну синонімію, а саме: творення okazіональних слів за допомогою наявних афіксів і моделей словотворення. І.І. Ковалик визначав словотвірну синонімію як явище, де похідні мають однакову словотворчу основу, лексичну однозначність і те саме словотвірне значення, виражене за допомогою різних формантів, зокрема суфіксів [7: 307–308]. Уточнимо, що словотвірну синонімію витлумачуємо в широкому сенсі: як синонімію за спільним словотвірним значенням формантів не спільнокоренових слів. Дієслова мають граматикалізоване значення роду дії, виражене формантами, і саме це значення покладемо в основу поняття словотвірного синоніма. Додамо, що це і є виявом аналогії, яка завжди пов'язана із семантикою, тут — граматичною.

Залежно від участі певних словотворчих афіксів у формуванні словотвірних синонімів виділяємо три їх види: 1. Словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних суфіксів; 2. Словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних префіксів; 3. Мішані словотвірні синоніми, утворені за допомогою наявних префіксів і суфіксів або префіксів, суфіксів та постфіксів.

Матеріалом нашого дослідження послуговували дієслова, дієприкметники, віддієслівні іменники та прикметники, дібрані з творів П.Г. Тичини, М.О. Драй-Хмари (авторські okazіоналізми), мови сучасних ЗМІ та з

«Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (2011 р.).

До словотвірної парадигми, крім самих дієслів, уходять усі віддієслівні похідні: іменники та прикметники. Обов'язково до розгляду потрапляють дієслівні форми — дієприкметники, тобто аналізуватимемо і процес творення похідних слів з новим лексичним значенням за допомогою словотворчих засобів, і творення граматичних форм дієслова.

Дієслова як база для творення інших розрядів слів специфічні, бо є авторськими неологізмами, але вони утворені за законами словотвірної підсистеми української мови — за аналогією до наявних у мові дієслів та за допомогою вживаних питомих дієслівних суфіксів.

У П.Г. Тичини читаємо: «Хмари **хмарять** хвилі — сумно, сам я, світлий сон» [11: 59]. **Хмарити** — відіменникове дієслово, утворене за допомогою дієслівного тематичного суфікса **-и-** (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу), тобто за аналогією до таких дієслів, як *зорити (зорять)*, *туманити (туманять)* тощо.

Той самий суфікс використовує поет і для утворення дієслова **збутонити**, напр.: «Рояль обсипле торкнеться стін спаде на тепле **збутонить** стан» [11: 87] (тут ужите у формі 3 ос. одн. майб. часу). Проте це дієслово належить до третього виду словотвірної синонімії, у якому використовують одночасно суфікси і префікси, тобто конфікси, що надає дієслову значення доконаного виду і результативного роду дії. Дієслово **збутонити** утворене префіксом **з-** і суфіксом **-и-**, за аналогією до *збурити (збурять)*.

До першого виду словотвірної синонімії (за афіксальними формантами) належить дієслово **акордитись**, напр.: «І стежив я, і я веснів: **акордилились** планети» [11: 63] (тут ужите у формі 3 ос. мн., мин. часу). Але воно представляє іншу аналогію, оскільки має не лише тематичний суфікс **-и-**, а й постфікс **-ся** зі значенням загально-зворотного стану, що характеризує безоб'єктний стан суб'єкта [1: 242], пор.: *хвилюватися*. Так само утворені дієслова **титанитись**, напр.: «Тінь **титаниться** на схід...» [11: 93] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу); **аулитись**, напр.: «Дах над дахом **аулиться**...» [11: 111] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу); **паралелитись**, напр.: «Туди, де рельси **паралеляться** без краю...» [11: 92] (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу) (словотворчі основи іменникові: *титан*, *аул*, *паралель*).

Мішаний, третій тип словотвірної синонімії репрезентують дієслова, що, подібно до вже проаналізованих, утворені за допомогою префікса, суфікса та постфікса **-ся**: **одглибинитись**, напр.: «І ряснозорна **бризь одглибинилась** скрізь без руху...» [11: 122] (тут ужите у формі мин. часу). Для його утворення використано тематичний суфікс **-и-**, постфікс **-ся** та застарілий префікс **од-**. У наведеному реченні є ще іменник **бризь**, утворений безафіксним способом від дієслівної основи **бризкати** за аналогією до *прорізь*. Дієслово-оказіоналізм **розпрозоритись**, що належить також до мішаного виду словотвірної синонімії, ужите в реченні: «Десять кліють та й райські птиці вино-зелено. **Розпрозорились** озера!.. Тінь. Давно» [11: 61].

Тематичний суфікс **-і-** використали у своїх творах П.Г. Тичина та М.О. Драй-Хмара для утворення дієслів **взоріти**, напр.: «**Взоріли** бяху зорі» [11: 85] (тут ужите у формі 3 ос. мн., мин. часу); **колосіти**, напр.: «Ростуть дерева, **колосіють** зорі...» [2: 66] (тут ужите у формі 3 ос. мн. теп. часу). Проте перше дієслово утворене ще й за допомогою префікса **в-**, тому представляє другий вид словотвірної синонімії. Цей префікс надає йому граматичного значення доконаного виду. Воно постало за аналогією до дієслів *вгоріти*, *вмліти* та ін. Подібно до дієслів *ясніти*, *золотіти*, *червоніти* тощо утворене дієслово-оказіоналізм **колосіти** в М.О. Драй-Хмари. Як суфіксальний дериват, воно входить до першого виду словотвірної синонімії.

Обидва поети для творення нових дієслів використовують один з найпоширеніших слов'янських дієслівних суфіксів **-ува-** (**-юва-**), пор.: **перегулюватися**, напр.: «День біжить, дзвенить-сміється, **перегулюється!**» [11: 61] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу), **перезорювати**, напр.: «**Перезорюють** зорі. Переночують ніч» [11: 75] (тут ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу); **розкрилювати**, напр.: «Вітер **розкрилює** крила...» [2: 62] (тут ужите у формі 3 ос. одн. теп. часу). Усі ці дієслова репрезентують третій вид словотвірної синонімії, бо для їх утворення використано префікси **пере-**, **роз-**, суфікс **-юва-**, а в дієслові **перегулюватися** — ще й постфікс **-ся**, за аналогією до дієслова *перехвилюватися*. Оказіональний дериват доконаного виду **перезорювати** постав зразком *перегорювати*, а оказіональний дериват недоконаного виду **розкрилювати** — за аналогією до дієслів *розселювати*, *розвалювати*. Спирання на аналогію спостерігаємо не лише у словотворчому форманті, а й у словотвірній будові загалом. Дієслівна лексема *розкрилювати* утворена за допомогою суфікса **-юва-** (вторинний імперфект від *розкрилити*), але вона містить префікс **роз-**.

В авторських оказіональних дієсловах використано також словотвірний суфікс **-ну-**, пор.: **грошнути**, напр.: «**Грошнем** свободоньку за гріш» [11: 135] (тут ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу). Цей суфікс у своєму варіанті **-н-** надає дієслову значення однократності дії на зразок *копнем*, *труснем* тощо. Воно належить до першого виду словотвірної синонімії.

Третій вид словотвірної синонімії представляє оказіоналізм **вдолотнути**, напр.: «От-ось **вдолотнем**, **переновим!**» [11: 112]. Воно утворене від іменника основи *долото* за допомогою конфікса **в-... -ну-**, подібне до дієслів *вкольтнути*, *вштрикнути*. Друге дієслово із цієї цитати — **переновим** (також ужите у формі 3 ос. мн. майб. часу) — належить до проаналізованого вище виду словотвірної синонімії з конфіксом **пере-... -и-**.

Поети утворювали і віддієслівні похідні — дієприкметники та віддієслівні прикметники за аналогією до наявних у мові, тобто без дієслова, способом черезступеневого словотворення [1: 146]. У М.О. Драй-Хмари натрапляємо на дієприкметник **очервонений**, напр.: «І співає підо мною **очервонена** земля» [2: 15]. У сучасній мовній практиці маємо дієслово *очервонити* (напр.: «очервонити український націоналізм» (інтернет, соціальна мережа «Facebook»), але ні словники кінця XIX — початку XX сто-

ліття, ні академічний тлумачний словник в 11 томах (К., 1970—1980), ні найновіші словники його не фіксують. *Очервонений* утворено за аналогією до *озеленений*, *очорнений*.

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» та інші сучасні нормативні словники подають ряд іменників, утворених черезступеневим способом, без посередництва дієслів, від яких вони мали б утворитися, напр.: *снігування*, *штангування*, *адмінінування*, *анодування*, *зчудування*, *астазування*, *заїкування*, *пупкування*, *тузлукування* [8]. Усі наведені іменники демонструють перший вид словотвірної синонімії — творення за допомогою питомих словотворчих формантів: на основі суфікса **-ува-** твірної дієслівної основи і словотворчого суфікса **-нн-(я)** сформувався складений суфікс **-уванн-(я)**.

Отже, на підставі аналізу явищ аналогії в українському дієслівному словотворенні (переважно суфіксальної) констатуємо, що словотвірна підсистема української мови має ресурси, які в разі потреби мовна практика використовує для утворення нових номінацій. Ці номінації проходять випробування часом та закріплюються в мові або залишаються на рівні потенційних чи okazіональних слів. Аналогія в українському дієслівному словотворенні підтверджує тезу, що такі перетворення є універсалією для людської мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К. : Пульсари, 2004. — 400 с.
2. Драй-Хмара М.О. Вибране. — К. : Рад. письменник, 1969. — 301 с.
3. Карпіловська Є.А. Неузале словотворення: правила «гри без правил» // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
4. Клименко Н.Ф. Потенційне слово // Українська мова: енциклопедія. — 3-є вид. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 473—474.
5. Клименко Н.Ф. Потенціальні і реалізовані слова // Вибрані праці. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — С. 503—516.
6. Клименко Н.Ф. Словотворна аналогія в метамові перекладних словників // Вибрані праці. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — С. 348—357.
7. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Вчення про слововір: вибрані праці. — Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. — Ч. I. — С. 288—313.
8. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 757 с.
9. Никитина Ф.А. Влияние аналогии на словообразование: на материале родственных языков. — К. : Изд-во Киевского ун-та, 1973. — 198 с.
10. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К. : Основи, 1998. — 324 с.
11. Тичина П.Г. Вибрані твори. — К. : Дніпро, 1973. — Т. I. — 393 с.

Статтю отримано 28.02.2018

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ANALOGY IN UKRAINIAN VERB WORD FORMATION

The article deals with the influence of analogy on the formation of Ukrainian verbs, participles and verbal nouns, including the occasionalisms. Confirmed that the analogy as a language universal is actively functioning in the Ukrainian verbal word formation.

The analyzed phenomenon of the analogy in the Ukrainian verbological word-formation (mostly suffixal) proves that the word-building subsystem of the Ukrainian language system has resources that, if necessary, use language practice for the creation of new nominations. These nominations pass time tests and are fixed in the language or remain at the level of potential or occasional words. An analogy in the verb verbal translation of Ukraine confirms the thesis that the existence of such transformations is a universal for human language.

Keywords: verb, word formation, analogy, occasionalism.

Мовна мозаїка

ВІДВІДАТИ **ДУБАЙ** чи **ДУБАЇ**?

У сучасному українському вжитку спостерігаємо різний правопис назви одного з найулюбленіших міст туристів, що розташоване в Об'єднаних Арабських Еміратах, — *Дубай* і *Дубаї*, пор.: *Дубай* — це місто рекордів, технологій і суворих правил (Телеканал «1 + 1»); *Влада щось і далі невтомньо жибоніла про ...Абу-Дабі чи Дубай...* (О. Забужко); *Дубай* домогся гарних результатів у формуванні позитивного іміджу (бренду) для залучення іноземних інвестицій і робочої сили (Телеканал «112 Україна»); *Дубаї* очима українки (Сайт «Волинські новини»); *Дубаї* назвали найкращим містом із сучасною архітектурою (Телеканал «Zik»). Яка із цих двох назв міста правильна та як її потрібно відмінювати?

У називному відмінкові правильно писати *Дубай* (див.: Український орфографічний словник. — Вид. 9-те, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 240), тому цю назву треба відмінювати як іменник II відміни чоловічого роду м'якої групи: Р. в.: *Дубая*, Д. в.: *Дубаю* (*Дубаєві*), Зн. в.: *Дубай*, Ор. в.: *Дубаєм*, М. в.: у (*в*) *Дубаї*, по *Дубаю* (*Дубаєві*), напр.: *Дубай* забезпечить детективів окулярами Google Glass, які допоможуть їм боротися зі злочинністю завдяки технології розпізнавання осіб (Дзеркало тижня, 02.10.2014); *За даними офісу цивільної оборони Дубая*, люди, які перебували в будівлі, були евакуйовані (Україна молода, 04.08.2017); *Цікаві факти про Дубай (ОАЕ)* (Сайт «Цікавий світ»); *«З вівторка, 6 червня 2017 року, всі рейси між Дубаєм і Дохою будуть припинені», — ідеться в заяві* (Сайт «Деро.ua»); *Перша ракетка України Еліна Світоліна вишила у фінал турніру в Дубаї* (Високий Замок, 24.02.2018).

Отже, українською мовою правильно писати місто *Дубай*, міста *Дубая*, місту (містові) *Дубаю* (*Дубаєві*), місто *Дубай*, над містом *Дубаєм*, у (*в*) місті *Дубаї*, по місту (містові) *Дубаю* (*Дубаєві*).

Валентина Фурса

УДК 811.161.2.06.373

Лариса Кислюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОТВІРНІ КАТЕГОРІЇ В КОГНІТИВНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано оновлення категорійної структури сучасної української мови на матеріалі нової похідної лексики. Схарактеризовано процеси оновлення форми, семантики й динаміки словотвірної норми у словотвірних категоріях особи, ознаки та дії. З'ясовано особливості реалізації названих словотвірних категорій у словотвірних гніздах, залежно від походження базового слова гнізда.

Ключові слова: словотвірна категорія, словотвірний тип, словотвірна модель, похідне слово.

Когнітивний простір, або концептосфера, — це світ у свідомості людини, представлений як певні концепти відношення між ними, концептуалізована й категоризована навколишня дійсність. Людина пізнає категоризацію явищ дійсності через вияв їх у рідній мові та культурі. Реалізацію мовної картини світу у словотвірній системі репрезентує словотвірна категорія, що об'єднує сукупність словотвірних рядів, які так само об'єднують сукупність словотвірних типів, і реалізуються в окремих словах [3: 269—270]. Словотвірну категорію кваліфікуємо як «сукупність похідних слів, що мають твірні, належні до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення», тобто як «об'єднання словотвірних типів із різними словотворчими формантами» [2: 641—642]. Словотвірні категорії реалізуються через словотвірні моделі в конкретних словах.

У когнітивному просторі української мови з'являються нові концептуальні сфери (*інтернет*), розвиваються й виявляють переорганізацію вже наявні, активізовані в су-

© Л.П. КИСЛЮК, 2017

спільстві (*держава, бізнес, медії*). Нові та оновлювані сфери виявляють спільність у творенні похідних на означення категорій особи, неособи, ознаки та дії, стрижневих для концептуалізації дійсності. У кожній із них відбуваються процеси оновлення форми, семантики й динаміки словотвірної норми.

Для аналізу функціонування словотвірних категорій у мовній діяльності сучасного українського суспільства використовуємо матеріал Комп'ютерного фонду інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики, тексти ЗМІ й інтернет-ресурсів, авторську публіцистику, сучасні неологічні словники; для вияву інноваційних явищ — академічні словники, видані до 1991 р.; для кваліфікації лексичної одиниці як «нової», «поверненої» чи «активізованої» — словники, видані до 1934 р.

1. В оновленні категорійної структури української мови показовою є категорія особи, яку реалізовано у відіменникових, віддієслівних, рідше відприкметникових словотвірних типах із суфіксами **-ець / -івець / -овець** (*гадюкінець, піарівець*), **-ист / -іст** (*візажист, глобаліст*), **-ник / -ик / -льник** (*комп'ютерник, комунальник, мітингувальник*). Суфікс за своєю природою є словотвірним категоризатором, тому суфіксальні моделі показові в оновленні словотвірних категорій. Моделі префіксального творення не змінюють категорійну належність похідного слова, а лише модифікують вихідне словотвірне значення. Моделі творення складних слів спеціалізують та уточнюють поняття. Оновлення твірних основ відбувається 1) за рахунок власних назв: імен, прізвищ, назв партій, часто у формі аббревіатур (більшість новотворів є ефемеризмами: *вітренківець, морозівець*); 2) за рахунок основ іншомовного походження: *корупціонер* (корупція). Оновлення семантики відбувається через 1) появу прагматичного забарвлення, пор. *кучмівець* (нейтральна характеристика «послідовник, прихильник» + позитивна «вірний») та *кучміст* (негативна); 2) повторне використання словотвірної моделі, пор. *валютник* у текстах — це «особа, яка заробляє на різниці курсу при продажу-купівлі валюти», і *розм.* «спекулянт чужоземною валютою, що одержує прибутки, здійснюючи протизаконні валютні операції» [11 I: 286]; 3) омонімію внаслідок множинності мотивації за різними моделями: *бюджетник* як N+-ник — «особа, працю якої оплачують з державного бюджету» та A+-ик — «депутат, який працює в Бюджетному комітеті Верховної Ради»; 4) поєднання множинності мотивації та повторного використання словотвірної моделі, пор. *аварійник* — «людина, яка мешкає в аварійному житлі» (A+-ик), «людина, яка навмисне створює аварії, аварійні ситуації на дорозі» (N+-ник), «той, хто несе аварійну службу, усуває аварії» [11 I: 8]. Динаміка словотвірної норми виражена через блокування сучасною словотвірною нормою субстантивованих активних дієприкметників та іменників на **-щик / -чик** (*мітингувальник, мітинговець, мітингар* ≠ *мітингуучий; пайовик* ≠ *пайщик*).

2. У словотвірній категорії ознаки відбувається оновлення твірних основ за рахунок аббревіатур (*бютівський, сотівський*), зокрема неадаптованих (*БЮТівський*). Семантика оновлюється через повторне викорис-

тання словотвірної моделі, пор. у текстах і словниках: *вірусна* атака комп'ютера і медичний термін [11 I: 682], *ефірний* час і «леткий», «легкий» [10: 262], *мобільний* телефон і «рухливий» [11 IV: 767—768], *профільний* комітет і «профільний портрет / переріз» [11 VIII: 334], *резонансний* скандал і фізичний термін [11 VIII: 488]. Динаміка словотвірної норми виявляється в конкуруванні прикметникових суфіксів: *бізнесовий* : *бізнесний*, *інтернетний* : *інтернетовий* (першим у парі подано активніший суфікс); усуненні кальок (*категорійний* ≠ *категоріальний*), розрізненні паронімів (*концептний* — *концептуальний*).

3. У словотвірній категорії дії оновлюються твірні основи за рахунок іменників іншомовного походження: *дефолтувати*, *дизайнувати*, *іміджувати*, *інтернетувати*. Нові відіменникові дієслова з питомими твірними основами мають переважно оказіональне забарвлення: *зіркувати*, *юнакувати*. Відбувається оновлення семантики дієслова в текстах, пор.: *недалювати* «наполягати, наголошувати на чомусь» і *недалізувати* «використовувати педаль» [11 VI: 108] (заблоковане сучасною словотвірною нормою); *пресувати* «тиснути на когось різними жорсткими методами впливу» й «ущільнювати, стискати пресом; виготовляти щось за допомогою пресу» [11 VII: 544].

4. Оновлення словотвірних категорій у словотвірних гніздах питомої лексики. Прикладом оновлення семантики **категорії особи** є дериват *державник*, який реалізує семантику «прибічник державності» [8], [9], у пізніших словниках радянського періоду відсутній і з'являється в сучасних словниках як «політик, який працює на зміцнення держави, утвердження її суверенітету, міжнародного авторитету» [4], «прибічник державності, державного ладу» [1]; у текстах як «особа (політик), яка обстоює незалежну українську державу», поєднуючи його зі значенням «прибічник державності»; як «державний службовець»; у мовленні студентів як неосемантизм-універб «студент, який вчиться за державний кошт, на противагу контрактнику». Особливістю питомих гнізд є також активізація фемінітивів (*творкиня*, *творчиня*, *творителька*).

Реалізація **дієслівної категорії** в питомих гніздах виявляє функціонально-стильове обмеження, наприклад, відійшло в пасив *державувати* [8], а *державити* функціонує лише в художніх текстах: *За тобою правда — державити треба міцно!* (Р. Іванченко, ukrlit.kiev.ua); *бо ти в цей світ державити прийшла* (В. Стус, stus.kiev.ua); *переливати епос порожнього в модерн пустого, обпиватися кавою, державити* (Є. Пашковський). Дієслівні оказіональні новотвори виконують прагматичну функцію: надають позитивного (*україннішати*) або негативного (*розукраїнювати*) заряду.

5. Гнізда іншомовного походження засвідчують явища 1) конкурування словотвірних варіантів; 2) стилістичної та семантичної їх диференціації, спеціалізації (у складних похідних) та 3) появу оцінно-прагматичних конотацій у дериватах. Наприклад, запозичення *Інтернет* конкурує з питомою основою **мереж**- у реалізації категорії особи: *інтернетівець*, *інтернетник* || *мережник*, *мережєвик*, *мережанин*, та категорії ознаки: *інтернетівський*,

інтернетний || мережний, інтернетовий || мережевий. У гібридах походження основи причинює різну прагматику: з *інтернет* це метафоричні номінації з оцінною семантикою: *інтернет-сміття*, *інтернет-помийниця*; тоді як питома основа засвідчує тенденцію до термінологізації: *інтернет-мережа*, *веб-мережа*, *онлайн-мережа*.

Отже, у когнітивному просторі сучасної української мови спостерігаємо появу нових концептуальних сфер (*інтернет*), розвиток та переорганізацію вже наявних, активізованих (*держава*, *бізнес*). Нові та оновлювані сфери засвідчують спільність у творенні похідних на означення категорій особи, ознаки та дії, стрижневих для концептуалізації дійсності. Серед особливостей їхньої реалізації — оновлення твірної бази; конкуренція та стилістична диференціація словотвірних варіантів; поява прагматичного заряду та оцінних конотацій у новотворах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел, К. ; Ірпінь : Перун, 2007. — 3-є вид. — 1140 с.
2. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія // Українська мова : енциклопедія. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 3-є вид., зі змінами і доп. — С. 641—642.
3. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору // Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. — Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. — С. 261—287.
4. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: словник-довідник. — Львів : Світ, 2002. — 130 с.
5. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983—2003). — Х., 2004. — 136 с.
6. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014) : словник. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. — 220 с.
7. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002—2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.
8. Російсько-український словник: у 4 томах. — Т. 1. А—Ж / Ред. : В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова. Голов. ред. : академік А. Кримський. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 12, XIV, 290 с. — Репринт з вид. 1924 р. (Серія «Словникова спадщина України»).
9. Словник української мови: у 3 томах — Т. 1 А—Г / Ред. : акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упоряд. : Б. Грінченко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — 8, XLIV, 428 с. — Репринт з вид. 1927 р. (Серія «Словникова спадщина України»).
10. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К. : Наук. думка, 1974. — 776 с.
11. Словник української мови: в 11 томах. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
12. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. За ред. О. Бадана-Яворенка. — К.; Х. : УРЕ, 1932. — 532 с.
13. Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
14. Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2006. — 789 с.

Статтю отримано 28.02.2018

Larysa Kysliuk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

WORD-FORMATION CATEGORIES IN COGNITIVE SPACE OF MODERN UKRAINIAN

The article analyzes the updating of the categorical structure of the Modern Ukrainian on the basis of new derivatives that function in media texts.

The following word-formation categories are considered: category of person, category of characteristic, action category. It is analyzed how in each of these categories there are processes of updating the form, semantics and dynamics of the word-formation norms.

The peculiarities of the implementation of these word-formation categories in word-formation nests are determined, depending on the origin of the base word of the nest. In word-formation nests of specific origin there is an update of the semantics of the derivative names of the person (*державник*), new coinages of action category discover pragmatic charge (*українішати*, *розукраїнювати*). In word-formation nests of foreign origin, there are phenomena of competition and differentiation of derivatives — word-formation variants (*інтернетівець*, *інтернетник* || *мережник*, *мережевик*, *мережанин*). Neo-semanticisms, as a result of re-borrowing with other meanings, forms new spheres of a cognitive space or reorganizes already existing ones (*драйверний* functions as a term in the computer field and psychology; *драйверський* as a motor vehicle term).

Consequently, in the cognitive space of modern Ukrainian, we observe the emergence of new conceptual spheres (*інтернет*), as well as the development and reorganization of already existing, activated (*держава*, *бізнес*).

Keywords: word-formation category, word-formation type, word-formation model, derivat.

Мовна мозаїка

НЕ ПРОГОВОРЮЙТЕ ПИТАНЬ...

Складається враження, що багато хто забув дієслова *обговорювати* / *обговорити*, бо замінив їх дієсловами *проговорювати* / *проговорити*, пор.: **Проблеми** треба **проговорювати**, **осмислювати** й **намагатися розв'язати**... (Українська правда, 13.07.2015); У Житомирі **проговорили** практичні **аспекти** реєстрації місця проживання (Офіц. сайт Житомирської облдержадміністрації, 27.05.2016); Також фахівці відділу енергоменеджменту Хмельницької міської ради... **проговорили** нові **підходи** співпраці у напрямку підвищення енергоефективності будинків міста Хмельницького (Офіц. сайт Хмельницької міськради, 02.02.2018); Учасники заходу домовилися про зустріч з керівництвом області 27 листопада, щоб **проговорити шляхи** розв'язання проблеми (Укрінформ, 26.11.2016); ...наступного тижня буде можливість ще раз **проговорити** технічні **умови** [тендеру] (Офіц. сайт Держ. служби України з безпеки на транспорті). Проте для дієслів *проговорювати* / *проговорити* основними є значення 'передавати голосом, вимовляти які-небудь слова, фрази' (напр.: **Проговорити текст** низьким голосом (Ж. Борисевич); **Спочатку учні повинні проговорити слова** великий, малий, потім вчитися вживати їх у реченнях (Л. Мозгова) та 'говорити якийсь час' (напр.: **Скільки прекрасних вечорів проговорили вони зі мною** (Ю. Яновський). А значення 'попередньо щось обмірковувати, обговорювати', як засвідчують тлумачні словники української мови, для цих дієслів периферійне, неосновне, що внеможливорює заміну ними основних дієслів *обговорювати* / *обговорити*, *обмірковувати* / *обміркувати* (див., зокрема: Словник української мови. — К., 1977. — Т. VII. — С. 153).

Так само автори надуживають дієсловом *проговорюватися* в пасивних конструкціях на зразок **Питання проговорюються експертами**; **Умови співпраці попередньо проговорюються сторонами**. Для української мови органічні активні конструкції **Експерти обговорюють питання**; **Сторони попередньо обговорюють умови співпраці**.

Отже, **питання (проблеми, підходи, умови, шляхи, способи і т. ін.)** потрібно **обговорювати** / **обговорити**, а не **проговорювати** / **проговорити**.

Катерина Городенська

УДК 81(477.42)

Тетяна Черненко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛІСУ В ГОВІРКАХ ЖИТОМИРЩИНИ

У статті проаналізовано назви на позначення лексико-семантичної групи 'ліс (у загальному значенні)' в говірках Житомирської області у зіставленні з українською літературною мовою, діалектною та іншими слов'янськими мовами.

Ключові слова: *апелятив, географічний термін, лексема, номен.*

Географічна термінологія — це архаїчний шар лексики, який був і є об'єктом дослідження мовознавців-славістів: І.Я. Яшкіна, П. Нітче (Nitsche), Й. Шютца (Schütz), Р.Н. Малько (Малько), М.І. Толстого, М.В. Никончука, М.Й. Онишкевича, Т.О. Марусенко, П.С. Лисенка та ін. За останні десятиліття активізувалося вивчення географічної термінології окремих регіонів України. Здійснено ряд дисертаційних досліджень з географічної термінології: Є.О. Черепанова, О.К. Данилюк, Т.В. Громко, С.В. Шийка. На їхній основі укладено лексико-графічні праці з географічної термінології Чернігівщини та Сумщини (Є.О. Черепанова), Волині (О.К. Данилюк), Кіровоградщини (Т.В. Громко), Ровенщини (С.В. Шийка). Географічні терміни Житомирщини привертали увагу М.В. Никончука (Никончук 1979, Никончук 1994), Т.О. Марусенко (Марусенко), П.С. Лисенка (Лисенко 1961, Лисенко 1974) та ін., проте системний опис географічної термінології регіону досі відсутній.

У колі вивчення слов'янської архаїки дослідження з української географічної термінології деревлян займає важливе місце в межах інших тематичних і лексико-семантичних груп. Географічні терміни, сформовані на старожитніх

© Т.Ю. ЧЕРНЕНКО, 2017

українських діалектах, успадкували мовну спадщину (традиції) своїх попередників — праслов'ян і продовжували розвиватися завдяки розширенню лексичних значень уже існуючих мовних одиниць відповідно до нових історичних і культурних вимог місцевої людності [1: 15].

Житомирська область — єдина область України, територія якої розташована на стику трьох наріч: північного, південно-західного та південно-східного. На сучасній території північного наріччя знаходилися давні поселення деревлян, які займалися мисливством і бджільництвом, а на території південно-східного та південно-західного наріччя проживали поляни, які займалися землеробством і скотарством. Історичне протиставлення цих поселень за основними видами діяльності відобразилося також у сучасному мовленні: північне наріччя протиставляється двом південним. Говіркове протиставлення позначилося на формуванні географічної термінології, яка ввібрала в себе давній шар лексики і зберегла його до наших днів.

Житомирщина — це край лісів (які займають 33,6 % загальної площі області), тому поняття лісу, виду лісу, його ознак та характеристик диференційоване й представлене значною кількістю лексем, які передають найтонші відтінки значень. Один із найпоширеніших географічних термінів на досліджуваній території — *ліс*, який здавна властивий для Житомирщини.

Поняття 'ліс (у заг. значенні)' на досліджуваній території реалізується в таких географічних термінах: *л'ес*, *л'є'с*, *ліс*, *лі'с*, *лі"с*, *бір*, *бор*, *гай*, *дереви́няк*, *пу́ща*. *Ліс* — одна з основних лексем цієї лексико-семантичної групи, яка походить від псл. **lěsz* 'простір, порослий деревами; дерево як будівельний матеріал' (ЕСУМ 3: 265—266). З другої пол. XX ст. номен *ліс* позначає 'велику площу землі, зарослу деревами і кущами' (СУМ IV: 522—523). На обстеженій території слово побутує з аналогічним значенням.

Письмові фіксації вживання номена *ліс* на території Житомирщини засвідчують з XVI ст.: з *лєсы* и (з) *заросльми*, з *реками*, з *ставы* и (з) *ставищами*, *ре(ч)ками* и (з) *болотами*, з *ловы пташими* и (з) *вери(н)ны(ми)*, з *бо(б)ровыми гоны* и *зо всими* и(х) *пожи(т)ками*, 1577 р. (ВГ: 204), *неподалеко отъ того села Ше(р)инєви(ч), в лѣсє*, *бы(д)ла шохъ* [!] *его власного, которє, де(и), былъ єсми в то(м) лѣсє на наши мѣ(л)*, 1583 р. (АКЖМУ: 67). У XVII ст.: *до мєтєчка Вчораишого, села Лебединецъ и инъшихъ належачихъ праву своему непо^длеглихъ тєжъ кгрунтивъ, луки, сєножати и лєси*, 1635 р. (АЖГУ: 150).

Функціонування терміна *ліс* у значенні 'лісу як заг. назви' охоплює весь обстежений говірковий масив, проте в окремих районах він побутує в інших формах: *л'ес*, *л'є'с*, *лі'с*, *лі"с* (див. також ЗЛА: *l'is* (с. Велика П'ятигірка Бер; с. Кам'янка Жт; с. Гульськ Н-В; с. Борщів Рд), *l'i_es* (с. Хочине Ол; с. Гладковичі Ов), *l'es* (с. Підлуби Єм; с. Норинськ Ов) (ЗЛА: карта №11). Майже в усіх центральних, південних, західних та східних районах області побутує лексема *ліс* на позначення поняття 'ліс (у заг. значенні)'. У північних районах переважає вживання лексеми *л'ес* для репрезентації семи 'ліс (у заг. значенні)'. У Єм, К-1, Ол та Нр паралельно фіксуються

лексеми *ліс* та *л'ес*, оскільки вони знаходяться на межі між говірками північного та південних наріч. Поширення форм *л'е'с*, *лі'с* та *ліс* обмежується кількома нп. Номен *л'е'с* засвідчений у північних районах: Ов (сс. Білка, Бондарі, Мощаниця, Норинськ, Папірня, Підвелідники, Сорокопень, Черевки), Єм (сс. Велика Глумча, Лука, Мала Глумча, Малоглумчанка) та Ол (с. Зубковичі). Лексему *ліс* відзначено в Ов (сс. Велика Фосня, Заріччя, Нові Велідники, Острів, Прибитки, Старі Велідники), К-1 (сс. Броди, Гулянка, Першотравневе, Ушиця), Єм (сс. Михайлівка, Підлуби) та поодинокі у Н-В (с. Гульськ) і К-2 (с. Слобідка). Форма *ліс* трапляється лише в чотирьох нп Нр (сmt Народиці, сс. Селець, Снитище, Старий Дорогинь).

На обстеженій території України побутує форма *ліс*, тільки у центральній Україні (Кіровоградщина) сему 'ліс (у заг. значенні)', окрім лексеми *ліс*, репрезентують ще й такі номени: *гурé*, *зелénка* та *левада* (Громко: 66, 85, 109—110). Номен *ліс* у значенні географічного терміна побутує й у інших слов'янських мовах: рос. діал. *лес* (СРНГ 16: 368), блр. діал. *лес* (Яшкін: 105), чес. діал. *les* (Малько: 6), слв. *les* (SSJ II: 33), с.-х. *lijes* (Schütz: 59—60).

За даними анкетування та експедиційними матеріалами, зібраними на території Житомирської області протягом 2012—2015 рр., у низці нп Житомирщини паралельно з лексемою *ліс* як синонім уживається термін *бір* (*бор*) на позначення 'лісу як заг. назви'. Для західнополіських та середньополіських говорів характерне вживання номена *бір* у значенні 'хвойний ліс' [1: 61] або інше значення, яке маніфестує сему 'сосна', напр.: 'сосновий ліс', 'сама сосна', 'будь-який ліс, але більше — сосновий і на підвищенні' (Никончук 1979: 55). Лексема *бір* (*бор*) має праслов'янське походження < **borъ* 'сосна; сосновий ліс' (ЕСУМ 1: 200—201). У XVI — першій пол. XVII ст. номен *боръ* (*буръ*) на території України побутовував на позначення '(хвойного лісу) бору' (СУМ XVI—I пол. XVII 3: 38—39). У сучасній українській літературній мові лексема *бір* уживається в значенні 'сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни // взагалі будь-який ліс' (СУМ I: 188).

Найраніша писемна згадка слова *бір* (*бор*) у значенні 'ліс' на території Житомирської області за відомими історичними джерелами фіксується з XVI ст.: *зо(в)сими кгру(н)ты, з селищами, с по(л)ми и сеножа(т)ми, з дерево(м) бо(р)тны(мъ), з боры и ду(б)ровами, пашны(ми) и непашны(ми)*, 1577 р. (ВГ: 204), пор. XVII ст.: *мы по(д)даныє его мѣ(с)ти князя Романа Ружи(н)ско(з)[о] (з) Зарубич и (з) Волицы, и тоє дерево в бору и (в) дуброве в лесо(х) мы порубали за ро(с)казанємъ его мѣ(с)ти князя пѣна нашего*, 1605 р. (Ділова мова: 77); *з бо(р)тниками и (з) возами, вехавъши в бо(р) тыхъ же протѣ(с)тующихъ*, 1649—1650 рр. (Там само: 208). Діючим залишається цей термін на території області й у XIX ст.: *тѣ выше прописанные имѣнія и всѣ части съ полями... сѣнокосами, борами, лѣсами корчмами, арендами*, 1858 р. (ДАЖО ф.13, оп. 1, спр. 129, арк. 325 зв.); *въ срединѣ окружной межи земель вольныхъ людей въ уроч. Кривая рѣчка, боръ (около барсучины)*, 1888 р.

(ДАЖО ф. 135, оп. 1, од. зб. 1, арк. 167 зв.). Староукраїнський географічний термін *борь* у ХІХ ст. засвідчується як назва урочища: *они знають урочища: Борь, Замощье и Чертовецъ*, 1888 р. (ДАЖО ф. 135, оп. 1, од. зб. 1, арк. 234 зв.—235), хоч саме урочище під такою назвою, можливо, існувало значно раніше. У вищезасвідчених прикладах ХVІ—ХVІІ ст. привертає увагу, що в історичних матеріалах простежується протиставлення термінів *бор* — *дуброва*, а в ХІХ ст. *бор* — *ліс* як ‘хвойний ліс’ — ‘листяний ліс’.

М.В. Никончук у «Лексичному атласі Правобережного Полісся» окреслив територію поширення фонетичних варіантів лексеми *бір*: *бѣр* (сс. Степанівка, Старосілля, Путиловичі Лг; смт Народичі, сс. В’язівка, Селець Нр; с. Жужель Єм; сс. Жадьки, Очеретянка Чрн), *б’ір* (с. Лісівщина К-1; с. Дідовичі Н-В; с. Курне Пл; с. Кмитів К-2 та сс. Лука, Піски Жт), *бѣр* (с. Іванівка Мл), словосполучень *бор соснѡви* (с. Біла Криниця Рд), *соснѡвий бор* (с. Велика Горбаша Чрн), *соснѡвий б’ір* (сс. Миролюбівка, Великі Лісівці Пп), *соснѡв’і бѣр* (с. Ласки Нр; с. Білокоровичі Ол) на позначення ‘назви для соснового лісу’ (Никончук 1994: карта № 29). Уживання поданих лексем в інших значеннях дослідник не зафіксував. У результаті обстеження території українського й білоруського Полісся, Прикарпаття та Росії, значну увагу семантиці досліджуваної лексеми приділив М.І. Толстой [Докладніше див.: 5: 48; 6: 22—42].

За нашими експедиційними дослідженнями 2012—2015 рр., на Житомирщині паралельно до лексеми *ліс* на позначення ‘лісу як заг. назви’ вживається термін *бір* у таких нп: сс. Журбинці, Іванківці, Осикове Бер; сс. Минійки, Старосільці К-2; смт Іванопіль, сс. Дібрівка, Медведиха, Троща Чд. Номен *бор* функціонує паралельно з *л’ес* на позначення ‘лісу (в заг. значенні)’ у смт Лугини, сс. Крупчатка, Лугинки Лг; сс. Бондарі, Папірня Ов. Уживання лексеми *бір* (*бор*) в обстежуваному регіоні на позначення ‘лісу’ охоплює незначну кількість нп. Для південних районів області характерне використання лексем *бір* та *ліс*, а для північних — *бор* і *л’ес*.

Нині у говірках Житомирщини лексема *бір* (*бор*) має широку амплітуду семантичних коливань, але всі ці значення об’єднує те, що вони стосуються поняття ‘лісу’. Апетитив *бір* (*бор*) ілюструє такі значення: 1) *бір* (Бер, К-2, Н-В, Чд), *бор* (Лг, Ов) ‘ліс (у заг. значенні)’ (пор.: сибірське *бор* називає ‘ліс взагалі; великий ліс’ (СРНГ 3: 96), ‘ліс взагалі’ (Мурзаєв 1: 98—99); 2) *бір* (Бар, Жт, К-2, Лб, Пп, Рж, Чрн), *бор* (К-1, Ол, Пл, Рж, Чрн) ‘сосновий ліс’ (пор.: в інших говірках України та Росії номен трапляється на позначення ‘соснового лісу’ з уточненням місця розташування, віку, розміру лісу та виду ґрунту, на якому росте ліс; укр. діал. *бир*, *бір*, *бор* та *бур* ‘сосновий ліс на підвищенні’, ‘сосновий ліс на піщаній землі’ (Черепанова: 30); *бир* ‘старий сосновий ліс’ (Данилюк 1997: 10—11; Данилюк 2013: 14—15); *бир* ‘великий сосновий ліс’ (Шийка 2016: 91); рос. діал. *бор* ‘сосновий ліс на сухому піщаному місці’ (СРНГ 3: 96), ‘сосновий ліс на піщаних підвищених місцях’ (СВК: 36); 3) *бір* (с. Забара Бар) ‘густий ліс’ (пор.: у говірках Кіровоградщини та східнополіському говорі при трактуванні значень аналізованої лексеми вживаються додаткові

прикметники *дрімучий* і *темний*: *бир*, *бір*, *бор* та *бур* ‘густий дрімучий ліс’ (Черепанова: 29, 30, 34, 37); *бір* ‘дрімучий густий темний ліс’ (Громко: 25); у новгородських говірках РФ *бор* називає густий ліс з уточненням виду лісу та місця розташування: ‘густий, високий листяний ліс, що росте на підвищеному і сухому місці’ (СРНГ 3: 96); 4) *бір* (м. Коростишів, сс. Мамрин, Стрижівка К-2) ‘дубовий ліс’; 5) *бір* (с. Бараші Єм) ‘невеликий (малий) ліс’; 6) *бор* (с. Бродник Нр, сс. Верпа, Левковичі Ов) ‘ліс на болоті’ (пор.: у РФ (Мезенський район Архангельської області) номен *бор* позначає ‘висохле болото, поросле дрібним березняком’ (СРНГ 3: 96). М.І. Толстой у південних районах польського діалектного континууму, зокрема Орави, засвідчив уживання лексеми *bór* як терміна гідрорельєфу в значенні ‘болото’ [6: 27], без вказівки на його розташування (зокрема в лісі). У середньополіських говірках Житомирщини засвідчується значення ‘лісу’, але саме ‘лісу на болоті’, з уточненням місця знаходження. Практично поодиноким виявилось 7) значення *бор* (сс. Заріччя, Коренівка Ов) ‘хороший (добротний) ліс’. Уживання лексеми *бір* (*бор*) на території області не масове, вона побутує в різних районах із різним семантичним наповненням. Найчастіше лексема трапляється у значенні ‘сосновий ліс’, зокрема в центральній частині області (Жт, К-2, Пл та Чрн), поодиноким вживається у Рж, Пп, Лб, Бар, К-1 та Ол.

Сучасні українські дослідники географічної термінології також фіксують уживання аналізованого номена *бір* (*бор*) у близькому лексичному значенні: лексеми *бир*, *бір*, *бор* та *бур* ‘хвойний ліс’, ‘мішаний ліс на сухому місці’, ‘старий ліс з чистими стовбурами’ у східнополіських говірках (Черепанова: 30); *бир* ‘великий ліс’ та *бір* ‘великий ліс’, ‘мішаний ліс, де переважає сосна’, ‘старий ліс’ у західнополіських говірках (Данилюк 1997: 10—11; Данилюк 2013: 14—15); *бір* ‘бір’ у бойківських говірках (Онишкевич І: 57); *бір* ‘старий ліс’, ‘мокре місце між двома узгір’ями’ у говірках Кіровоградщини (Громко: 25); *бір* ‘високий старий ліс’, ‘хвойний ліс’, ‘мішаний ліс’, *бор* ‘бір’ у говірках Ровенщини (Шийка: 91). У говірках РФ номен *бор* фіксується в таких значеннях: ‘піщане місце, покрите густим лісом чи кущами, а інколи і без лісу’, ‘простір між річками, порослий лісом’, ‘незаселений лісовий простір’, ‘верес, кущі, які ростуть у сосновому лісі на високому місці’, ‘підвищене місце’, ‘суша, суходіл’, ‘частина паші з піщаною або глинистою землею’, ‘підводна мілина на озерах’ (СРНГ 3: 96), у Воронежському краї *бор* позначає ‘великий ліс’ та характеризує гідрорельєф ‘сире торфове місце’ (СВК: 36), у Сибіру — ‘сосновий ліс на пісках, сухий ліс на добре дренованих ґрунтах’ (Мурзаєв І: 98—99).

Отже, порівнюючи вживання географічного терміна *бір* (*бор*) зі східнослов’янськими мовами, варто відзначити розширення значеннєвого наповнення лексеми *бір* (*бор*) від ‘сосна; сосновий ліс’ до ‘ліс (у заг. значенні)’ в говірках Житомирщини та в сибірських говірках РФ (можливо, це пов’язано з тим, що в кінці ХІХ — поч. ХХ ст. з території України відбувалися масові еміграції та засилання людей до Сибіру). Уперше нами

зафіксовано вживання слова *бор* у значенні ‘хороший (добротний) ліс’. Аналізований номен засвідчується іншими дослідниками на позначення виду лісу, якості та розміру, розташування відповідно до рельєфу чи виду ґрунту, на позначення болота, але не спостерігаємо вживання лексеми *бор* у значенні ‘хороший (добротний) ліс’.

У Рм (сс. Мала Козара, Олександрівка) та Бр (сmt Брусилів, сс. Нові Озеряни, Привороття) слово *бір* (*бор*) уживається з прикметником *сосновий* на позначення ‘соснового лісу’. Означення фактично зайве, оскільки стрижнева лексема *бір* позначає ‘сосновий ліс’. Спостерігається тавтологія (*бір* = *сосновий ліс*, *сосновий бір* = *сосновий сосновий ліс*).

У Мл (с. Федорівка) зафіксовано, похідний від лексеми *бір* (*бор*), дериват *борок*, який утворився шляхом додавання суф. -ок на означення здрібнілості й уживається на позначення ‘хвойного лісу’. Перші письмові згадки терміна *борок* на території України фіксуємо в XVI—перший пол. XVII ст. із семантикою ‘малий бір, борок’ (СУМ XVI—I пол. XVII 3: 33). М.В. Никончук також зафіксував уживання деривата *борок* та словосполучення *ч’їсти борок* на позначення ‘назви для невеликої рівнини серед лісу, вільної від дерев’ у Ол (сс. Майдан та Лопатичі) (Никончук 1994: карта № 27), номінація яких неочевидна, затемнена. Можемо припустити, що певні ділянки лісу, де росли хвойні дерева, вирубали, термін же *борок* залишився на позначення не частини лісу з хвойними деревами, а для називання місця, де раніше росли дерева, тобто ‘штучної’ галявини, ‘штучної’ рівнини серед лісу’. Для позначення відсутності чогось, у конкретному випадку дерев, до іменника *борок* додали прикметник *ч’їсти* > *ч’їсти борок*. З часом ця номінація стерлася й ці місця вирубки стали сприйматися як ‘рівнина серед лісу, вільна від дерев’.

Якщо порівняти функціонування лексеми *борок* на досліджуваній території з іншими регіонами східних слов’ян, зокрема, у говірках Сумщини номен *борок* вживається у значеннях ‘невеликий сосновий ліс’ та ‘невеликий ліс, гай’ (Черепанова: 24); у західнополіському говорі — ‘молодий сосняк’ (Данилюк 2013: 16); у говірках Ровенщини — ‘невеликий ліс’ (Шийка: 14); рос. діал. апелятив *борок* передає поняття ‘хвойний гай на пагорбі’, ‘пагорб, порослий лісом або без лісу’, ‘дрібні кущі’, ‘кладовище’ (СРНГ 3: 114), ‘невеликий сосновий ліс’ (СВК: 36).

За результатами обстежень, у деяких районах Житомирської області лексема *бір* (*бор*) невідома (Рд, Бр, Ан, Рм, Хр). У К-2 побутує географічний термін *бір* і зафіксовано онімизований дериват *борок* → ойконім *Борок*. В Ан номен *бір* (*бор*) не трапляється, проте в основі ойконіма *Борок* засвідчується (похідний від *бор*) дериват *борок*, що свідчить про його колишнє побутування на цій території. Можливо, зникнення лексеми *бір* (*бор*) пов’язано з тим, що в історичному плані на позначення понять ‘лісу’, ‘соснового лісу’ деякий час паралельно функціонували різні терміни та словосполучення (*ліс*, *бір* (*бор*), *сосновий ліс*) і один із них, зокрема *ліс* на позначення ‘лісу (в заг. значенні)’ поступово заступив термін *бір* (*бор*), а для називання ‘соснового лісу’ мовці надали перевагу слово-

сполученню *сосновий ліс*. За даними наших досліджень, обмежене вживання лексеми *бір* (*бор*) у говірках Житомирщини, зникнення її в окремих районах дає підстави говорити, що вона архаїзується, відходить до пасивного складу лексики, маркується як діалектна. Номен *бір* (*бор*) трапляється рідко, його місце заступають інші лексеми та словосполучення: *ліс, сосновий ліс*.

Зупинимося ще на одному загальновідомому терміні *гай* — давнє спільнослов'янське слово, яке утворилося ще на праслов'янському ґрунті: *гай* < псл. **gajь* (ЕСУМ I: 451). Перші фіксації лексеми *гай* в Україні засвідчено вже у XIII ст. на Волинській землі, можливо, на позначення поселення біля м. Луцька, яке нині ототожнюється із с. Підгайці (Луцький р-н Волинська обл.): *близь города. нѣкоемъ мѣстѣ. именемъ в Гаї* (ЕСЛН: 40—41). З XIV ст. спостерігається активне вживання лексеми *гай* у різних значеннях: у XIV—XV ст. 'гай' (ССУМ I: 237); у XIV—XVIII ст. 'лісок, діброва' (Тимченко ІСУЯ I/I: 500—501); у XVI—першій пол. XVII ст. 'гай, ліс' (СУМ XVI—I пол. XVII 6: 181—182). На початку XX ст. номен *гай* позначав 'гай, невеликий ліс' (Грінченко I: 265), а з другої пол. XX ст. має значення 'невеликий, переважно листяний ліс' (СУМ II: 15).

На Житомирщині вживання іменника *гай* в історичних джерелах зафіксовано з XVII ст.: з *кґрунты, пу(л)ми оґремыми <:> // и неоґремыми, сеножатми, лесами, гаями, дубровами, зарос(с)лями, садами и древо(м) бортым*, 1611 р. (АКЖГУ: 334—335); *кони поменены" урядникъ менилъ бы" по"маные в гаю, на кґру"те Скоморо"кимъ має"но"ти е"о м" пана Пото"кого, пана его при покоше"ю и рибаню гаєв" року те"перешне"*, 1635 р. (АЖГУ: 113). У Житомирських актових книгах слово *гай* використовується лише шість разів, що свідчить про його рідке вживання у XVII ст. на обстеженій території. У державному архіві Житомирської області в опрацьованих справах XIX—XX ст. (1858—1917 рр.) жодного разу не зафіксовано вживання слова *гай* у ділових документах, замість нього використовується синонім *лѣсокъ* або словосполучення *мелкій лѣсъ: а также мелкій лѣсъ на крестьянскихъ сѣнокосахъ*, 1882 р. (ДАЖО ф. 710, оп. 1, од. зб. 1, арк. 11 зв.); *рядомъ съ этой землей расположенъ его лѣсокъ*, 1888 р. (ДАЖО ф. 135, оп. 1, од. зб. 1, арк. 169). М.В. Никончук засвідчив спорадичне вживання географічного терміна *гай* у значенні 'ліс між полянами, перелісок' у К-1 (Немирівка), Нр (с. Ласки), Ол (с. Жубровичі), Пп (с. Сокільча), та Чрн (с. Жадьки) (Никончук 1979: 96). Т.О. Марусенко (див. Марусенко) та П.С. Лисенко (див. Лисенко 1961, Лисенко 1974) не простежують уживання лексеми *гай* на теренах Житомирщини.

Разом із тим зібраний нами матеріал під час експедицій до населених пунктів Житомирської області свідчить, що лексема *гай* у говірках Житомирщини має широку амплітуду семантичних коливань. Номен *гай* зафіксований у таких значеннях: позначення лісу за породою дерев — 1) 'березовий ліс' (Бар, Бер, Жт, К-1, Лг, Лб, Пп) (пор. укр. діал. 'невеликий березовий ліс' (Черепанова: 55); 2) 'дубовий ліс' (с. Топорище Хр; с. Мовчанівка Рж); 3) 'листяний ліс' (сmt Нова Борова, сс. Старий Бобрік

Хр; сс. Городище, Киянка, Колодянка, Лідівка, Майстрів Н-В) (пор. ще укр. діал. 'листяний ліс' (Черепанова: 55); рос. діал. 'листяний ліс, дубрава', 'чистий молодий листяний ліс, кущові зарослі' (СРНГ 6: 95); 4) 'лісовий масив з дерев одного виду' (сс. Давидівка, Іванівка Жт); 5) 'ліс (у заг. значенні)' (сс. Наталівка, Орепи Н-В) (пор. рос. діал. 'ліс' (СРНГ 6: 95); позначення якості лісу — 6) 'красивий, незарослий ліс' (смт Хорошів, сс. Березівка, Дворище Хр; сс. Зелена Поляна, Пулино-Гута, Ясенівка Пл) (пор. рос. діал. 'дрімучий ліс; чаща в лісі' (СРНГ 6: 95); позначення віку або розміру лісу — 7) 'молодий листяний ліс' (м. Коростишів, сс. Кмитів, Мамрин, Стрижівка, Студениця К-2); 8) 'невеликий (малий) ліс' (м. Бердичів, с. Скрагівка Бер) (пор. укр. діал. 'невеликий ліс', 'невеликий рідкий ліс' (Черепанова: 55); 'великий ліс', 'малий ліс', 'невеликий, переважно листяний ліс' (Данилюк 2013: 31); 'невеликий ліс', 'невеликий сосновий ліс' (Громко: 54); 'невеликий ліс' (Шийка: 28); рос. діал. 'невеликий, але густий листяний ліс' (СРНГ 6: 95); позначення відсутності дерев у лісі — 9) 'галявина в лісі' (с. Вишевичі Рд). Таким чином, при дослідженні терміна *гай*, нами уперше зафіксовано його вживання у значеннях: 'красивий, незарослий ліс', 'лісовий масив із дерев одного виду', 'молодий листяний ліс'.

У Бр поширене сполучення іменника *гай* з прикметниками на позначення виду лісу за породою дерев чи переважаючого виду рослин: *березовий гай* (смт Брусилів, сс. Нові Озеряни та Привороття), *малиновий гай* (с. Нові Озеряни), *дубовий гай*, *сосновий гай*, *вільховий гай* (смт Брусилів, сс. Нові Озеряни та Привороття). Словосполучення *гайок соснови* в значенні 'сосновий ліс, гай' записано М.І. Толстим на території Білорусі (с. Сваринь Брестська обл.) [6: 48].

Словосполучення *гайовий ліс* трапляється в Ан (с. Зарубинці) у значенні 'ліс, у якому ростуть берези і сосни' та Жт (с. Вертокиївка) на позначення 'місця, де росте багато беріз'. Здавалося б, що лексеми не повинні поєднуватися між собою, оскільки і прикметнику, й іменнику власне поняття 'лісу' ('лісовий ліс'), але прикметник *гайовий* у свідомості мовців сприймається в значенні 'березовий' або 'сосновий', тобто на позначення місця скупчення певного виду дерев (беріз, сосен); спостерігається трансформація семантики.

Дослідники географічної термінології в інших областях України зафіксували вживання лексеми *гай* у таких значеннях, які не побутують на інших територіях, відсутні вони й у говірках Житомирщини: у значенні 'ліс серед поля' у східнополіському говорі (Черепанова: 55); 'рідкий ліс' у західнополіському говорі (Данилюк 2013: 31); 'липовий ліс', 'низьке місце, вербняк', 'необроблене поле', 'ділянка поля, дуже поросла бур'яном', 'берег' у говірках Кіровоградщини (Громко: 54); 'ліс між полянами, перелісок', 'мала ділянка соснового лісу серед поля', 'невеликий ліс серед болота', 'луг, який заріс лозою', 'болото', 'багніста ділянка на лузі', 'густе й велике пустозілля' у говірках Ровенщини (Шийка: 28).

Термін *гай* властивий не лише для української мови, але й для інших слов'янських мов. У РФ зафіксовано багато цікавих значень, які не трапляються на інших територіях: 'гай; лісок', 'ліс, що стоїть окремо від основного лісового масиву або в оточенні більш дрібного лісу', 'невеликий, стоячий окремо листяний ліс, особливо в низинних місцях', 'ліс, який виступає кутом із основного масиву', 'ліс, що росте на луговому місці', 'низьке, сире місце, заросле травою чи кущами', 'заливний луг', 'заливний луг або ділянка лісу', 'луг', 'великий луг', 'топке або висушене, але незручне для косіння трави місце', 'частина, ділянка в полі, в лісі, на лузі і т. п.', 'ділянка поля', 'невелика ділянка поля, лісу', 'невеликий острівцець очерету, дерев і т. п.' (СРНГ 6: 95—96); 'листяний ліс, гай', 'луг, сінний покіс', 'призаплавна низина, поросла рідким лісом і кущами' (СВК: 67). Лексема **gaļь* у польській, чеській, словацькій, верхньо- та нижньолужицькій, сербохорватській і словенській літературних мовах позначає 'гай, лісок'. У тому ж значенні *goj* фіксується в полабській мові [6: 55—56].

Форма *гайок* утворена за допомогою суф. -ок від географічного терміна *гай*, який позначає 'невеликий ліс' (СУМ II: 15). Дериват *гайокъ*, що відомий у значенні 'маленький лісок', зафіксовано в XIV, XVI та XVIII ст. (Тимченко ІСУЯ I/I: 502). У XIV—XV ст. лексемі *гаиокъ* засвідчено у складеній назві на позначення місцевості у Львівській землі — *деречинь гаиокъ* (ССУМ 1: 237). У XVI—першій пол. XVII ст. номен *гайокъ* (*гаекъ*) позначав 'гайок' (СУМ XVI—I пол. XVII 6: 183). У XX ст. з'являється словоформа *гайóчок* (СУМ II: 17). М.В. Никончук у XX ст. зафіксував уживання іменника *гайóк* на теренах Житомирщини у значенні 'ліс між полянами, перелісок' у Жт, Ём, К-1, К-2, Лг, Мл, Нр, Н-В, Ов, Ол, Пп, Пл, Рд, Рж, Хр, Чрн, Чд. Нині у говірках Житомирщини лексема *гайок* передає ті самі поняття, що й *гай*: 'березовий ліс' (сmt Брусилів, сс. Карабачин, Лазарівка, Морозівка Бр; сс. Білка, Сушки К-1), 'красивий, незарослий ліс' (сс. Зелена Поляна, Пулино-Гута, Ясенівка Пл), 'молодий листяний ліс' (м. Коростишів, с. Стрижівка К-2), лише в одному з нп Пп (с. Турбівка) лексема позначає ліс із додатковою ознакою рельєфу 'ліс у низині' (пор. рос. діал. *гаёк* 'призаплавна низина, заросла рідким лісом і кущами' (СВК: 67). Під час експедиції вживання лексеми *гай*, її дериватів та словосполучень нами не записано у Ём, Мл, Нр, Ов, Ол, Рм, Чрн та Чд.

Українські дослідники географічної термінології фіксують уживання деривата *гайок* переважно для називання 'невеликого (малого) лісу' (Данилюк 2013: 31; Громко 1999: 54; 4: 252; Шийка 2016: 28) та 'невеликого листяного лісу' (Черепанова 1984: 55; (Данилюк 2013: 31), інші значення трапляються зрідка в окремих регіонах. Так, на Волині термін позначає 'клин лісу' (Данилюк 1997: 23), 'великий ліс', 'рідкий ліс' (Данилюк 2013: 31); на Ровенщині — 'місце, де був ліс', 'ліс між полянами, перелісок' (Шийка: 28).

У м. Коростені було записано слово *деревняк* на позначення 'лісу (в заг. значенні)'. За походженням — це дериват від ад'єктива *деревний* <

* *dervynъ(jb)* (ЕССЯ 4: 213—214). Є.К. Тимченко зафіксував прикметник *деревный* у 1545 р. і 1864 р. у значеннях ‘деревний’, ‘дерев’яний’, ‘дров’яний’ та субстантив *деревня* у значенні ‘дерево, ліс’ (Тимченко 1: 205). У всіх наведених значеннях апелятив *деревня* маніфестує сему ‘дерево’: рос. діал. *дерёвня, дерёвня* збір. ‘дерева’ (урал.) (СРНГ 8: 13); укр. *дерёвня* ‘ліс, дерева’, ‘зрубані дерева, ліс для побудови’, ‘дерев’яний будинок’, ‘дерев’яна частина в плузі’ (Грінченко I: 369); укр. діал. *дерёвня* ‘будівельний ліс’ (Лисенко 1961: 27). Прикметник *деревні* у значенні ‘зроблений з дерева, дерев’яний’ досі функціонує на Поліссі (Лисенко 1974: 65). Уживання аналізованого номена в значенні ‘ліс’ не зафіксовано в пам’ятках, у інших слов’янських народів та на інших територіях України. Лексемі *деревняк* засвідчено лише в іншій термінологічній сфері (с/г лексика): *деревняк* ‘дерев’яний плуг’ (Курило: 69).

На позначення ‘лісу (в заг. значенні)’ вживається і лексема *пуща*, коріння якої сягає ще псл. періоду **pustĭa* від **pustъ* ‘дикий, пустий’ (ЕСУМ 4: 646). У XIV—XV ст. слово *пуща* вживалося на території Волині в значенні ‘густий ліс, лісові зарості’ (ССУМ 2: 278). У сучасній мові номен позначає ‘великий, густий, дрімучий ліс; хаші’ // перен. ‘глушину, відлюдне місце’ (СУМ VIII: 412—413).

На Житомирщині перші письмові згадки аналізованої лексеми в значенні ‘густого лісу’ знаходимо в актових книгах кінця XVI ст.: *непооднократъ нае(з)джаючи на кгрунтъ нишъ и(л)яшо(в)ски(и), дуброву и пушу нашу пустошатъ и сече(т) границу вольне(ц)кую*, 1583 р. (АКЖМУ: 54). У XVII ст. лексема *пуща* продовжує вживатися в ділових документах Житомирщини: *пя(т)дєся(т) лаштовъ сма(л)цованого берєсто(в)ского дєрева, добре виробленого в пущи ере(м)ко(в)ско(и)*, 1611 р. (АКЖГУ: 135); *тамъ дня учорашого быгъши и тыхъ и шкодъ в порибанью пущи дєрева з чожого такъ на бидованье яко и ишого ушєлякого*, 1635 р. (АЖГУ: 169); *те(ж) и дєрева бо(р)тного дубового немало в пусчи Житомерску(и) чере(з) тыхъ же по(д)даныхъ черньныхо(в)скихъ постинаного и вниве(ч) попсованого*, 1649—1650 рр. (Ділова мова: 192). В актових книгах подається декілька словоформ: *в пущи, в пу(ш)чи, в пушъчи, пу(с)чами, в пусъчи, в пусчи*. Втім, в опрацьованих справах 1858—1917 рр. державного архіву Житомирської області жодного разу не трапляється слово *пуща*. Ймовірно, що на цей час лексема перестала вживатися в офіційно-діловому стилі, а залишилася лише у розмовно-побутовому. В.М. Мойсієнко в 1995 р. зафіксував уживання лексеми *пуща* в Ан (с. Гордіївка), але не в повсякденному вжитку, а при записі замовлянь: *Я ж тебе вимовляю, кочергою вимітаю, на пуці, на нетрі ссилаю* [3: 43], що свідчить про її значно давніше існування.

Нині в говірках Житомирщини досліджувана лексема *пуща* представлена такими значеннєвими варіантами: 1) ‘ліс (у заг. значенні)’ (с. Троковичі Чрн; смт Великі Коровинці та с. Рачки Чд); 2) ‘зарослий ліс’ (сс. Турчинівка, Тютюнники Чд) (пор. укр. діал. ‘густий, важко прохідний ліс’ (Черепанова: 189); ‘густий ліс’, ‘зарості кущів’ (Данилюк 1997: 80; Данилюк 2013: 113); ‘густий ліс’ (Громко: 168; 4: 296); блр. діал.

пу́ща позначає ‘великий, густий, непрохідний, віковий ліс’, ‘віковичний неторканий густий ліс; незаселені, дикі місця’, ‘гущу, зарослі’ (Яшкін 2005: 561—562); 3) ‘невеликий (малий) ліс’ (сс. Печанівка, Химрич Рм) (пор. волин. діал. ‘малий ліс’ (Данилюк 1997: 80; Данилюк 2013: 113); 4) ‘темний ліс’ (м. Бердичів, с. Скragлівка Бер); 5) ‘місце, де нічого не росте’ (м. Коростень, с. Жабче К-1; сс. Кмитів, Студениця К-2; с. Заможне Жт та сс. Зелена Поляна, Пулино-Гута, Ясенівка Пл) (пор. укр. діал. ‘частина поля, де нічого не росте’ (Громко: 168). Останнє записане значення не стосується лісу, а взагалі вказує на відсутність рослинності. Зафіксований термін *пу́ща* з семантикою ‘місце, де нічого не росте’ не функціонує на інших територіях України та в інших слов’ян.

Разом із тим українські дослідники в інших регіонах фіксують уживання лексеми *пу́ща* в значеннях, які нами не засвідчено — ‘старий ліс’, ‘великий ліс’ (Данилюк 1997: 80; Данилюк 2013: 113), ‘необроблене поле’ (Данилюк 2013: 113); ‘випалене місце на полі’ (Громко: 168); ‘забур’янене, необроблене поле’, ‘пустий сосновий ліс, який росте переважно на низинному мокрому місці’ (Шийка: 94), лексема *пу́ща* позначає ‘сосновий ліс, який росте переважно на низинному мокрому місці’ (Никончук 1979: 56).

Отже, географічна термінологія Житомирщини містить цінну інформацію про історію цієї території, особливості ландшафту, розвитку мови та культуру місцевого населення. На Житомирщині виникла значна кількість нових географічних термінів та словосполучень, які не побутують на інших територіях України та в інших слов’янських мовах: *деревняк*, *ялинівка*, *дуплістий лес* та ін. Проаналізовану сему ‘ліс (у заг. значенні)’ репрезентують полісемантичні терміни, які мають широку амплітуду значеннєвих коливань. Деякі географічні терміни зафіксовано в таких значеннях, які не трапляються на інших територіях України та поза її межами. Уперше записано вживання лексеми *бор* у значенні ‘хороший (добротний) ліс’; лексеми *борок* на позначення ‘хвойного лісу’; терміна *гай* у значеннях ‘красивий, незарослий ліс’, ‘лісовий масив з дерев одного виду’ та ‘молодий листяний ліс’, номена *пу́ща* у значенні ‘місце, де нічого не росте’.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЖГУ — Акти Житомирського гродського уряду: 1635 р. Серія актових документів і грамот / Підг. до вид. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — С. 90—197.
- АКЖГУ — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. Серія актових документів і грамот / Підг. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2002. — 390 с.
- АКЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.). Пам’ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот / Підг. до вид. М.К. Бойчук. — К. : Наук. думка, 1965. — 191 с.
- ВГ — Волинські грамоти XVI ст. Пам’ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко — К. : Наук. думка, 1995. — С. 202—205.
- Грінченко — Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1907—1909. — Т. I—IV.

- Громко — Громко Т.В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т.В. Громко, В.В. Лучик, Т.І. Поляруш. — К.—Кіровоград: РВЦ КДПУ, 1999. — 224 с.
- ДАЖО — Державний архів Житомирської області (фонди).
- Данилюк 1997 — Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині / О.К. Данилюк. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 108 с.
- Данилюк 2013 — Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині / О.К. Данилюк. — Вид. друге, доповн. і виправл. — Луцьк: Вежа-Друк, 2013. — 148 с.
- Ділова мова — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. XVII ст. (36. актових документів) / Підп. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. — К., 1981. — 316 с.
- ЕСЛН — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — 253 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. У семи томах. Т. 1—6. — К.: Наук. думка, 1982—2012.
- ЗЛА — Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. — Вып 3: Растительный мир. — Минск, 2000. — 162 с.
- Курило — Курило О.Б. Матеріали до української діалектології та фольклористики / О.Б. Курило. — К., 1928. — 135 с.
- Лисенко 1961 — Лисенко П.С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П.С. Лисенко / Відп. ред. І.О. Варченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 71 с.
- Лисенко 1974 — Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. — К.: Наук. думка, 1974. — 260 с.
- Марусенко — Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лингвистика, Археология, Топонимика / Отв. ред.: В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. — М.: Наука, 1968. — С. 206—255.
- Мурзаев — Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. — Издание 2-е, перераб. и доп. — М.: Картгеоцентр — Геодезиздат, 1999. — Т. 1—2.
- Никончук 1979 — Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) / М.В. Никончук. / Відп. ред. А.М. Залеський. — К.: Наук. думка, 1979. — 313 с.
- Никончук 1994 — Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся / М.В. Никончук / Упор. О.М. Никончук. — Київ—Житомир, 1994 р. — 418 с.
- Онишкевич — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич / Відп. ред. І.Г. Матвіяс. — К.: Наук. думка, 1984. — Ч. I—II.
- СВК — Дьякова В.И. Словарь географической лексики Воронежского края (с историческими комментариями) / В.И. Дьякова, В.И. Хитрова. — Воронеж: Воронежский гос. университет, 2009. — 344 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров. / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. — М.; Л.; С.—Петербург: Наука, 1966—2010. — Вып. 1—47.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2 т. — К.: Наук. думка, 1977—1978 рр. — Т. 1—2.
- СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980. — Т. I—XI.
- СУМ XVI—I пол. XVII — Словник української мови XVI—першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. / Відп. ред. Д. Гринчишин. — Львів, 1996, 1999. — Вип. 3, 6.

- Тимченко — *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI — XVIII ст. Пам'ятки української мови. Серія словників / Підг. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. — К. — Нью-Йорк, 2003. — Кн. 1—2.
- Тимченко ІСУЯ — *Тимченко Е.* Історичний словник українського язика / Під ред. Е. Тимченка. — Т. I, Зошит I (А—Ж). — Харків — К. : Вид-во «Українська радянська енциклопедія», 1930. — 528 с.
- Черепанова — *Черепанова Е.А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Словарь / Е.А. Черепанова. — Сумы, 1984. — 274 с.
- Шийка — *Шийка С.В.* Словник народних географічних термінів Ровенщини / С.В. Шийка / Відп. ред. О.П. Карпенко. — Тернопіль: Астон, 2016. — 118 с.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков. Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева.* — М. : Наука, 1977. — Вип. 4. — 235 с.
- Яшкін — *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін. — Мінск: Навука і тэхніка, 1971. — 256 с.
- Яшкін 2005 — *Яшкін І.Я.* Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін. — Мінск: Беларуская навука, 2005. — 808 с.
- Nitsche — *Nitsche P.* Die Geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. — Köln—Graz, 1964. — 339 s.
- Schütz — *Schütz J.* Die geographische Terminologie des Serbokroatischen / J. Schütz. — Berlin: Akademie—Verlag, 1957. — 113 s.
- SSJ — *Slovník slovenského jazyka / Ved. red. dr. Št. Peciar.* — Bratislava: Vyd. Slovenskej Akademie Vied, 1960. — D. II. — 648 s.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Карпенко О.П.* Гідронімікон Центрального Полісся / О.П. Карпенко. — К. : Кий, 2003. — 317 с.
2. *Малько Р.Н.* Названия рельефа в чешском и словацком языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: / Р.Н. Малько. — Минск, 1970. — 17 с.
3. Поліські замовляння / Зібрав та уклав В. Мойсієнко; Ред. В. Врублевський. — Житомир: «Авжеж!», 1995. — 70 с.
4. *Потапчук І.М.* Народна географічна термінологія в західноподільських говірках / І.М. Потапчук. Дис. ... канд. філол. наук. — Кам'янець-Подільський, 2012. — 356 с.
5. *Толстой Н.И.* К проблеме изучения славянских местных географических терминов / Н.И. Толстой // Местные географические термины / Отв. ред. Е.М. Поспелов и Н.И. Толстой. — М. : Мысль, 1970. — С. 46—53.
6. *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н.И. Толстой. — М. : Наука, 1969. — 262 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ:

Ан — Андрушівський р-н, Бар — Баранівський р-н, Бер — Бердичівський р-н, Бр — Брусилівський р-н, Єм — Ємільчинський р-н, Жт — Житомирський р-н, К-1 — Коростенський р-н, К-2 — Коростишівський р-н, Лг — Лугинський р-н, Лб — Любарський р-н, Мл — Малинський р-н, Нр — Народицький р-н, Н-В — Новоград-Волинський р-н, Ов — Овруцький р-н, Ол — Олевський р-н, Пп — Попільнянський р-н, Пл — Пулинський р-н, Рд — Радомишльський р-н, Рм — Романівський р-н, Рж — Ружинський р-н, Хр — Хорошівський р-н, Чрн — Черняхівський р-н, Чд — Чуднівський р-н.

Статтю отримано 07.11.2017

Tetyana Chernenko

Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr

GEOGRAPHICAL TERMS FOR DETERMINATION OF FORESTS IN THE STORIES OF ZHYTOMYR REGION

The article analyzes the names on the designation of the lexical-semantic group ‘forest (in the general sense)’ in the dialects of the Zhytomyr region in comparison with the Ukrainian literary language, dialectal and other Slavic languages. The geographic terms of Zhytomyr region attracted the attention of linguists: M. V. Nikonchuk, T. A. Marusenko, P. S. Lysenko, etc., but the system description of the geographical terminology of the region is still absent.

The concept of ‘forest (in the general sense)’ on the investigated territory is represented by polysemantic geographical terms: лес, ле́с, ліс, лі́с, лі́с, бір, бор, гай, деревняк, пуща. The earliest written mentions of the use of words of ліс (лес), бір (бор), пуща on the territory of Zhytomyr region are certified with the XVI century, nominae гай — from the XVII century. The commonly used form of ліс covers almost the entire surveyed array of heavens (central, southern, western, eastern regions of the region). In northern areas, the use of forms prevails лес. In the central regions of the region the lexemes are fixed simultaneously ліс and лес, since they are on the verge between the dialects of the northern and southern dialects. The spread of forms ле́с, лі́с and лі́с limited to several populated areas. Use of lexemes бір (бор) on the territory of Zhytomyr region is not widely spread, it lives in different regions with different semantic content. Often, lexeme occurs in the sense of ‘pine forest’ in the central part of the area. According to the results of surveys, in some areas of lexemes бір (бор) is unknown. It is certified that lexemes tokens of гай and пуща in the territory of Zhytomyr region have a wide amplitude of semantic oscillations. The word for the first time was written in Korosten town, деревняк in the meaning of ‘forest’, which is not recorded in the monuments, in other Slavic peoples and in other territories of Ukraine. Lexeme деревняк is certified only in another terminology field.

We first recorded the use of tokens бор in the sense of ‘good forest’, words борок on the designation of ‘coniferous forest’, the term рай in the meaning of ‘beautiful, not grown forest’, ‘forest array of trees of the same species’, ‘young deciduous forest’, the nominae пуща for the designation of ‘a place where nothing grows’.

Keywords: *appellative, geographical term, lexeme, nominae.*

Мовна мозаїка

ВАНТАЖІВКА чи ВАНТА́ЖІВКА?

Вантажі́вка — порівняно нове слово, утворене на основі словосполучення *вантажний автомобіль*, яким замінили розмовне слово *грузовик*, що було пов’язане з російським *грузовая машина*. В усному вжитку його наголошують *вантажі́вка*, очевидно, під впливом багатьох інших слів, так само наголошуваних, але різних за способом утворення, пор.: *візиті́вка*, *залікі́вка*, *гвинті́вка*, *мандрі́вка*, *брукі́вка* і под. У словниках це слово зафіксоване переважно з наголосом *вантажі́вка*, тобто в ньому збережено наголос спільнокореневого іменника *ванта́ж* і прикметника *ванта́жний*. Однаковий наголос сприяє підтримувannya тісних словотвірних зв’язків між цими спільнокореновими словами. Саме тому правильно наголошувати *ванта́жі́вка*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2

Олександр Пономарів

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

**СУЧАСНЕ «ОБЛИЧЧЯ» УКРАЇНСЬКОЇ
СЛОВОТВІРНОЇ НОМІНАЦІЇ****Лариса Кислюк. Сучасна українська словотвірна
номінація: ресурси та тенденції розвитку:
монографія. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго,
2017. — 424 с.**

Монографія Л.П. Кислюк, яка нещодавно побачила світ, цікава як фахівцям-мовознавцям, так і всім освіченим українцям, оскільки в ній досліджено мовну діяльність сучасного українського суспільства та відображено реальний стан живого українського слова в усьому його функціонально-стильовому й стилістичному розмаїтті. У ній змодельовано українськомовну картину світу, де словотворення досі є провідним способом називання нових або відомих понять у відповідь на суспільні потреби. Рецензована праця засвідчує тяглість традицій української дериватологічної школи, започаткованої дослідженнями професора І.І. Ковалика, 110-річний ювілей якого цього року відзначала українська наукова громадськість. Її гідно продовжує київська школа, яку представляють відомі в Україні та слов'янському світі дериватологи Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловська, а тепер і їхня учениця Л.П. Кислюк.

Українська мова сьогодні є маркером ідентичності громадянина, невіддільним складником національної безпеки нашої держави. Тому дослідження, у яких шукають відповіді на питання, як в умовах глобалізованого світу мова окремої національної спільноти зберігає свої типологічні ознаки, тяглість культурної традиції нації, особливо на часі.

© О.Д. ПОНОМАРІВ, 2017

Монографія Л.П. Кислюк продовжує дослідження українських мовознавців, які вивчають динаміку українського лексикону (Д.В. Мазурик, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.В. Струганець, О.А. Стишов, Г.М. Вокальчук, Ж.В. Колоїз, А.М. Нелюба, М.І. Навальна), проблеми внормування сучасної української літературної мови (М.М. Пилинський, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, С.П. Бирик, Т.А. Коць), і водночас показує особливості динамічних процесів в українській номінації на загальнослов'янському тлі (праці О.А. Земської, О.П. Єрмакової, Ц. Аврамової, Ю. Балтової, К. Вашакової, К. Клещової, В. Радевої, І. Страмлич-Брезник, І.Г. Милославського, А. Нагурко, І. Онхайзер та ін.). Урахування широкого слов'янського контексту та використання поняття «тенденція мовного розвитку» в рецензованому дослідженні посприяло увиразненню явищ в оновленні сучасного лексикону, спільних з іншими слов'янськими мовами (наприклад, освоєння нової чужомовної лексики як вияв тенденції інтернаціоналізації) та специфічно українських, що впливають передусім на норми літературної мови, усталенню національних, питомих варіантів замість зросійщених кальок і є виявом тенденції націоналізації.

В основу дослідження покладено різностильові тексти, але головним джерелом вивчення стану словотвірної номінації сучасної української мови обрано тексти публіцистичного стилю, який нині є найяскравішим виразником живомовної стихії, колективної мовної практики. Такі показові й авторитетні видання, як газети «День», «Дзеркало тижня», «Україна молода», часопис «Критика» та ін., увійшли в дослідницький корпус нової лексики відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України — комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій з мікроконтекстами та паспортизацією, що є основною джерельною базою монографії Л.П. Кислюк (загалом використано понад 200 джерел). Авторка залучила й сучасні неологічні словники української мови, а для зіставлення й вияву новотворів — академічні словники радянського періоду (передусім «Словник української мови» в 11 томах), а також словники періоду «коренізації», «Розстріляного Відродження» та словники кінця XIX — поч. XX ст. Такий широкий спектр джерел дав змогу з певністю кваліфікувати статус тієї чи тієї лексеми як нової, активізованої чи оновленої за змістом, формою або стилістичним потенціалом. Наприклад, слово *державник* вона визначила як активізоване, оскільки його засвідчив ще «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка. У радянський час це слово вилучили зі словників, а повернули до лексикографічних праць лише на початку XXI ст., до того ж в оновленому вигляді. Сучасні тексти засвідчують не лише його активність, а й розширення семантики порівняно зі словниками початку XX ст. Це слово нині вживають у значеннях «прибічник ідеї державності», «політик, який працює на зміцнення держави», «державний службовець» і «студент, який вчиться за державний кошт».

Аналіз показової нової української лексики виявив, які питомі й запозичені словотвірні ресурси нині активно залучено до їх творення.

У першому розділі монографії Л.П. Кислюк схарактеризувала сучасний стан вивчення словотвірної номінації, засадничі питання словотвору в новітньому їх науковому трактуванні. У другому розділі авторка виділила стабільно активні ділянки системи українського словотвору, що засвідчують стійкість типологічних ознак української номінації. Для цього застосовано формантоцентричний підхід до аналізу новотворів, виявлений насамперед у методиці зіставлення стабільно активних словотвірних моделей різних часових зрізів функціонування української мови (від кінця ХІХ до початку ХХІ ст.), яку употужнено кількісними показниками продуктивності певної моделі чи засобу словотворення. Зокрема, на матеріалі 2275 новотворів встановлено, що одними зі стабільно активних є суфіксальні моделі творення іменників на позначення категорії назв осіб — 261 новотвір з різними суфіксами: *-ець (-івець)*, *-ист (-іст)*, *-ник (-льник)* та ін. на зразок *піарівець*, *глобаліст*, *комп'ютерник*, *паркувальник* та ін. Сучасні тексти свідчать не лише про стабільність, а й про зростання активності словотвірних моделей, що донедавна мали обмежену реалізацію, як, наприклад, модель **N+-пад**. У словотвірній нормі вона позначає атмосферні явища (*зорепад*, *снігопад*), а нині її, за спостереженням Л.П. Кислюк, реалізовано в 30 новотворах, серед яких багато розмовних, okazіональних найменувань з експресивно-оцінним забарвленням на зразок *грошопад*, *депутатопад*, *доларопад*, *подарункопад*, *регіонопад*, *ректоропад*, *чиновникопад*. Саме через свою яскраву оцінність такі новотвори навряд чи потраплять до нормативних словників, проте деякі з них, наприклад, *цінопад* у рекламних текстах чи *ленінопад*, *комунопад* у текстах ЗМІ, є характеристикою подій нашого часу, реакцією на них українців, а отже, важливим явищем сьогочасної живої мовної практики.

У третьому розділі монографії проаналізовано ті ділянки системи українського словотвору, де тривають певні динамічні процеси: помічено зміну активності словотворчих ресурсів, зокрема появу нових твірних основ. Для дослідження динаміки словотвору авторка використовує основоцентричний підхід до аналізу новотворів. Вона подала зміни в ньому через моделювання сучасного українського лексикону як сукупності гнізд, що охоплюють різну за походженням лексику: словотвірних, кореневих (зі спільнокореновими запозиченнями) та мішаних — коренево-словотвірних. У взаємодії вони унаслідують динаміку наповнення як окремих гнізд, так і тенденції розвитку українського лексикону загалом. Очікувано найактивніше виявили зміни ті фрагменти мовної картини світу українця, що стосуються важливих сфер діяльності сучасного суспільства. Л.П. Кислюк показала їх на матеріалі таких значущих понять, як *держава*, *засоби масової інформації*, *мистецтво*, а також порівняно нових сфер *бізнесу*, *Інтернету*, новітніх інформаційних технологій та стосунків із громадськістю (*піару*).

У четвертому розділі монографії з'ясовано роль індивідуальної мовної практики в словотвірній номінації сучасної української мови. Авторська словотвірна номінація в новітніх художніх текстах є тим стрижнем, що підтримує типологічні особливості українського словотворення, на-

віль в оказіональній мовотворчості письменників. На переконливому матеріалі Л.П. Кислюк довела, що в текстах художнього й сакрального стилів переважає використання питомих словотворчих ресурсів, тоді як в авторській публіцистиці на актуальні теми однаково активно вживають як питомі, так і запозичені ресурси словотворення.

Для сучасного стану української мови властива тимчасова правописна невідповідність, спричинена відставанням нормативної бази від живомовної практики. Це закономірно, бо потрібен час для впровадження і кодифікації нової лексики, а також дослідження на вірогідному матеріалі, які підтвердять доцільність такої лексики, стійкість її функціонування в мовній діяльності спільноти. Саме до таких важливих і актуальних досліджень, безперечно, належить рецензована монографія. Дискусії довкола питання, яким має бути новий літературний взірць української мови, яким його бачить національно свідомий загал, тривають у колі фахівців-мовознавців; над проблемою вироблення критеріїв кодифікації нових номінацій, унормування української мови в новій редакції правопису працюють нині Українська національна правописна комісія та її робоча група. На оновлення мовних норм з урахуванням їхньої динаміки, зокрема на подолання мовних деформацій, спричинених тривалим зросійщенням української мови, нав'язаними кальками з російських зразків, спрямовано висновки й рекомендації п'ятого розділу монографії Л.П. Кислюк, присвяченого динаміці словотвірної норми сучасної української мови. Важливо, що для об'єктивної кваліфікації новітніх мовних явищ використано словникові матеріали початку ХХ ст., поверненої лексикографічної спадщини, що вможливорює кваліфікувати процеси оновлення словотворення періоду незалежності, ураховуючи попередні процеси асиміляції. Авторка аналізує їх, наприклад, у зв'язку з блокуванням у сучасній прескриптивній нормі невласливих українській мові словотвірних кальок із російських зразків: *виставковий* замість *виставочний*, *емоційний* замість *емоціональний*, *знеболити* замість *обезболити*, *блокувальник*, *блокувальний* замість *блокуючий*, *лідерка*, *продавчиня* на позначення жінок (а не *лідер*, *продавець*) та ін. Матеріали, які ілюструють різні способи взаємодії питомих і запозичених словотворчих ресурсів у нових сферах функціонування української мови: конкурування (*інтернет* і *мережа*, *підприємництво* і *бізнес*), розмежування за семантикою (*видовище* і *шоу*, *голова* і *модератор*) чи стилістикою (*клонмейкер* і *клонороб*) або витіснення одного з варіантів — стануть корисними рекомендаціями для працівників медійної сфери, редакторів і журналістів. Хоч авторка, на жаль, не ставила за мету подавати чіткі нормативні рекомендації, яке ж слово доцільніше вживати: *інтернетний*, *інтернетник* чи *мережний*, *мережник*, а лише констатувала наявність таких паралельних номінацій у текстах.

Цінним у рецензованій монографії Л.П. Кислюк є встановлення тих фрагментів мовної картини світу сучасного українця, у називанні яких словотворчі ресурси мови використовують найактивніше; дослідження тих позамовних чинників, що впливають на вибір і реалізацію ресурсів

сучасної української номінації. Запропоноване моделювання сучасного українського лексикону не лише дає відповідь на важливе питання, як словотвірна система української літературної мови реагує на нові виклики й запити суспільства, як діють механізми захисту самобутності української номінації в умовах глобалізації, а й допомагає прогнозувати тенденції змін у номінації засобами словотворення і загалом тенденції подальшого розвитку словникового фонду української мови.

Рецензію отримано 04.01.2018

Oleksandr Ponomariv

Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv

MODERN “FACE” OF UKRAINIAN WORD-FORMATION NOMINATION

Larysa Kysliuk. Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends : Monograph. — К. : Publishing House Dmitry Burago, 2017. — 424 p.

The review shows importance of the published book for national studies of modern Ukrainian lexicon and dynamics of word-formation nomination. The author presents important theoretical conclusions about the ways of development of the Ukrainian word-building nomination, made on a rich factual material. Also useful are the recommendations concerning the dynamics of the word-formation norm.

Keywords: word-formation nomination, word-formation norm.

Мовна мозаїка

ЧИТАБЕЛЬНИЙ: А ЯК СКАЗАТИ ЗРОЗУМІЛІШЕ?

Журналіст Українського радіо розмовляє з письменницею про книжки, які сьогодні активно читають. Він називає їх *читомими*, а письменниці — *читабельними*. З обома прикметниками не можна погодитися. *Читомий* — це витвір журналіста, очевидно, за зразком віддієслівних прикметників *відомий*, *знайомий* і под. Прикметник *читабельний* зафіксований у словниках української мови зі значенням ‘який легко читається, має великий попит серед читачів; ходовий’ (див.: Словник української мови. К., 1980. — Т. XI. — С. 337). Він особливий тим, що в ньому суфікс *-н-* приєднаний до основи дієслова *читати* разом із чужомовним компонентом *-бель* (із франц. мови — *ble*), що збережений у небагатьох безпосередніх запозиченнях з європейських мов, пор.: *комфортабельний*, *респектабельний*, *рентабельний* та ін.

У 30-х роках ХХ ст. дехто з мовознавців уважав, що прикметник *читабельний* з’явився в українській мові під впливом російської, і пропонував замінити його на *читний*, проте він не ввійшов до вжитку. За своєю будовою *читабельний* не органічний для української мови. Вона має прозоріші й зрозуміліші відповідники до двох відтінків його значення, зафіксованих у словниках. Якщо йдеться про легкість читання тексту, шрифту, то доречний призабутий прикметник *читкий*, пор.: *читкий шрифт* (див.: Голоскевич Г. Правописний словник. — Вид-ня дванадцяте. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994. — С. 436). Він утворений подібно до активно вживаних в українській мові віддієслівних прикметників із суфіксом *-к-* на позначення виразної якості, пор.: *в’язкий*, *липкий*, *ковзкий*, *плавкий* та ін. Коли ж треба означити книжку, що має попит у читачів, то її можна назвати *читкою*, *популярною*, *улюбленою*, а в розмовному вжитку — *ходовою*. Ці відповідники подано в новітніх російсько-українських словниках (див., зокрема: Російсько-український словник / За ред. В.В. Жайворонка. — К. : Абрис, 2006. — С. 1353).

Отже, легкий для читання текст, шрифт — *читкий*, а книжки, що здобули визнання, схвалення читачів, книжки, якими захоплюються, — *читкі*, *популярні*, *улюблені*, *ходові* (розм.). Ці прикметники органічні для української мови і зрозумілі всім.

Катерина Городенська

УДК 81'38

Світлана Єрмоленко, Світлана Бирик
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДОМІНАНТНІ ВИЯВИ ІДІОЛЕКТУ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

**Бойко Н.І. Експресивний потенціал ідіолекту
Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні
складники / Н.І. Бойко, Л.І. Коткова. — Ніжин :
НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — 284 с.**

Українська лінгвостилістика розширює поле пізнання мовотворчості Володимира Винниченка — вийшла друком зазначена монографія Надії Іванівни Бойко та Людмили Іванівни Коткової. А ще раніше В.М. Русанівський звернувся до творів письменника, щоб визначити місце мовотворчості В. Винниченка в історії української літературної мови. Дослідник наголосив на високому інтелектуалізмі мови, своєрідності художньої манери прозаїка, на стилістичній ролі абстрактної лексики, що передає всі відтінки діяльності людської душі. Про ономастикон письменника писала Г.П. Лукаш, мову його ранніх оповідань аналізувала Л.О. Науменко, а мову драматичних творів — В.Б. Білоус.

Рецензована праця засвідчила антропоцентричний підхід до вивчення складників тексту, акцент на способі мовомислення письменника, вербалізаторах його мовної естетики та філософії творчої практики. Показове, наприклад, таке міркування дослідників: «Особливо актуальними стали проблеми, пов'язані з місцем і статусом людини не лише в соціумі, а й у її мові. «Людина в мові» (за Е. Бенвеністом) об'єктивується насамперед на лексичному та фразеологічному рівнях, що сприяє виникненню антропоцентричної лексикології, антропоцентричної фразеології..» (С. 12).

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, С.П. БИРИК, 2017

А втім, антропоцентризм у лінгвостилістиці актуалізував і далі стимулює інтеграцію понять гуманітаристики — насамперед соціолінгвістики, діалектології, а також суміжних дисциплін — філософії, когнітивістики, культурології, політології, психології, медієвістики. Це зумовлює й застосування різних інтерпретативних методик. Отож, «мова письменника N» — це нині система, якою «диригує» мовна особистість. Тому й інтерпретація історії мови як її часово-просторової динаміки, світоглядних та лінгвокультурологічних орієнтирів — це новітня концепція історичної лінгвостилістики. У зв'язку з цим мовний матеріал прозового, драматургічного доробку та щоденникових записів В. Винниченка виявляє домінанти й константи мовної картини світу митця, а також функціонально-стилістичні особливості ментально-лінгвального комплексу письменника та експресивного потенціалу його мовомислення.

Співавтори обґрунтовано послуговуються поняттями «ідіостиль» — «ідіолект», «ідіосвіт», «мовна особистість» — «індивідуально-авторська картина світу». Найзагальніше результати копіткої узагальнювально-теоретичної роботи відбивають твердження: «Художній твір письменника є моделлю двох складників — ідіосвіту (концептосфери, системи явищ дійсності, осмислених, оцінених і відтворених інтелектом автора) й ідіолекту (системи мовних знаків, насамперед лексико-семантичного та фразеологічного рівнів, уживаних з узуальними чи okazіональними значеннями, що репрезентують зв'язки з мовою епохи й належать до вербалізаторів концептуальних сфер, розкривають особливості менталітету письменника, сформованого під впливом певних соціальних, культурно-історичних умов розвитку суспільства» (С. 39); «Ідіолект одночасно представляє внутрішній аспект психічної діяльності людини, її ментальність, специфіку свідомості, сукупність уявлень про світ усередині конкретної традиції і свідчить про внесок письменника в літературну мову, розмаїття експресивних засобів мови художньої літератури, способи, прийоми й шляхи вербалізації естетичної функції мови, аспекти її декодування в конкретному тексті» (С. 43).

Експресивний потенціал ідіолекту В. Винниченка показано через аналіз лексико-фразеологічних засобів вербалізації концептосфери письменника, в якій ці засоби виконують художньообразні функції епітетів, порівнянь, метафор, синекдох. В основі методології аналізу — розуміння концепту як ментальної сутності, яку репрезентують мовні одиниці, елементи інформаційної структури свідомості, елементи, що їх оцінює, переживає індивідум і в яких діалектично взаємодіють особистісний і колективний мовнокультурний досвід. Такий підхід забезпечив цілком об'єктивне віднесення до ключових таких концептів: *краса, сила, Дніпро, Україна, хата, людина, жінка, чоловік, природа, земля, степ, пам'ять, ностальгія, духовність, душа, кохання* та ін. Функціонально-семантичне навантаження деяких із них подано в психологічно-оцінних опозиційних парах *добро — зло, життя — смерть, свій — чужий, воля — неволя, красиве — огидне, чорне — біле* тощо. Як домінанту досліджуваного ідіолекту слух-

но кваліфіковано концептуальну опозицію *життя* — *смерть*, пов'язану з нею афористику письменника. Ось деякі, з нашого погляду, варті уваги художні узагальнення: *Служіння красі, любов до краси — це... висока ціль життя; Бо життя — справжнє, реальне життя — є в красі, через красу і для краси. Поза красою нема нічого, то все — нереальне, несправжнє. Вічне — тільки краса; Життя ж немає. Нема душі його — краси; Жити треба, вміючи! — Не склавши руки на порожніх грудях [...] плисти за життям, а самому гребти [...] треба твердо й завжди пам'ятати, що ти живеш*. Такі висловлювання тяжіють до фразеологізмів у широкому розумінні.

Лексичні (переважно) та спорадично вживані фразеологічні одиниці мови, пов'язані з названими концептами, згруповано та проаналізовано за моделлю структурування концептуального (асоціативно-образного) поля. Тому в другому розділі монографії максимальну увагу приділено семантичним (значенневим) характеристикам. Таку скрупульозність та орієнтацію на вичерпність семантичного аналізу відбивають фрагменти, де виділено 11 семантичних мікропарадигм концепту *сила*, 14 — концепту *зло* тощо. Аналіз засвідчує, що концепти не ізольовані, концептосфери перетинаються: складники концептуальних полів *краса* і *сила* взаємодіють як вербалізатор концептосфери *людина*, встановлено асоціативні зв'язки дихотомії *добро* — *зло* в концептуальній сфері «природа» та ін. Безперечно, такі висновки потребували звертання до широких контекстів. Тобто функціоналізм, про який заявлено як про методологічний стрижень роботи, — це не гасло, а фіксація реального значеннєвого плану досліджуваних об'єктів. Саме цим підтверджено тезу про неспівмірність понять «слово у словнику» і «слово в тексті».

Окрім експресивізованих макроскладників ідіолекту В. Винниченка, співавторки рецензованої монографії спрямували дослідження на виявлення та аналіз домінантних експресивних мікроскладників: самобутніх та індивідуально маркованих епітетів-кольоративів, художніх порівнянь, метафор, синекдох, стійких словесних комплексів (близьких до фразеологізмів метафоричних структур, перифраз). Наголосимо, що увага до епітетів у мовистилі В. Винниченка не випадкова, адже він — не лише політик, поет у широкому розумінні цього слова, але й художник-пейзажист, який словесним образам кольорового світу надає зображальних, емотивно-оцінних та експресивних функцій. Дослідники встановили концептуальний зміст експресивів на позначення червоної кольорової гами, контрастів *світло* — *тінь*. Не менш важливе й те, що В. Винниченко актуалізує знаковий для художньої мови періоду 20 — 30-х рр. XX ст. епітет *золотий* і похідні. Спостережено символізацію деяких назв кольорів, зроблено переконливий висновок про те, що «кольороназви в ідіолекті автора належать до одного з найефективніших засобів передавання внутрішніх почувань персонажів...» (С. 160).

У зазначеній частині роботи здійснено всебічний аналіз епітетів та відповідних дистрибутивів, які увиразнюють портретні характеристики персонажів. Індивідуальність авторського словесного зображення виявлено в

моделюванні контрастних контекстів портретування персонажів. Серед констант ідіолекту В. Винниченка названо функції соматизмів, означуваних різнооцінними епітетами.

Досліджуючи стилістичні функції порівняльних конструкцій в ідіолекті В. Винниченка, автори наголосили, що найпродуктивнішими виявилися лексико-семантичні моделі як репрезентанти позитивних чи негативних характеристик осіб.

Детальний аналіз звукових, зорових, психологічних метафор виявив, що мовомислення В. Винниченка далеке від автоматизму, стереотипності, узуальності. Письменник збагачує мову, прозову насамперед, метафорами-експресивами, які надають його ідіостилю психологізму та інтелектуалізму. Простежено скерованість ідіолекту письменника не лише на «незвичне» вживання слова, а й на індивідуально-авторський, творчий підхід до використання стійких словосполук, серед яких варто визнати самотність таких, як *забралась у чужу солом, та шелестить; що правда, то не гріх*. У складі стійких словесних комплексів розглянуто книжні перифрази, вторинні образно-оцінні номінації *бацила чуми, добродій людства, сіячок нової ери*.

Висновки враховують історичне та соціокультурне тло мовної діяльності письменника, його світоглядні та лінгвокультурологічні орієнтири.

Отже, монографія Н.І. Бойко та Л.І. Коткової — це нове досягнення лінгвокреативної постаті Володимира Винниченка, яке стимулюватиме дослідження ідіостилів українських письменників, зіставне вивчення індивідуально-авторських картин світу.

Рецензію отримано 23.11.2017

Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DOMINANTS IN THE IDIOLECT OF VOLODYMYR VYNNYCHENKO

Book review on: *Boyko N.I.* Expressive potential of Volodymyr Vynnychenko: lexical and phraseological components / N.I. Boyko, L.I. Kotkova. — Nizhyn: NDU them M. Gogol, 2017. — 284 p.

УДК 821.161.2.09:81'72(049.32)

Сергій Дорошенко

Харківський національний педагогічний університет

ім. Г.С. Сковороди, м. Харків

ПРО ВЕЛИКОГО ПОЕТА У ДВА ГОЛОСИ

Анна Горнятко-Шумилович, Тетяна Космеда.
Феномен креативності Василя Симоненка:
літературознавчий та лінгвістичний аспекти /
[А. Горнятко-Шумилович, Т. Космеда]; за ред.
Т. Космеди. — Познань: Видавництво Університету
ім. Адама Міцкевича, 2016. — 266 с.

Монографія «Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти» приваблює вже обкладинкою. Фотографія молодого В. Симоненка прикрашена білим вишневим цвітом з по-весняному зеленим листям. Любителям Симоненкової поезії одразу спадають на думку два його вірші — хрестоматійні «Лебеді материнства»: *Будуть тебе кликати у сади зелені, / Хлопців чорночубих диво-наречені й рання поезія Буду тебе ждати там, де вишня біла / Виглядає з саду тихо і несміло.*

Привертає увагу вишивана сорочка, в якій сфотографований поет, що на початку шістдесятих років ХХ ст. не було повсюдним й однозначно свідчило про національну свідомість молодого черкасця.

Проф. Тетяна Космеда і проф. Анна Горнятко-Шумилович не випадково підібрали цю фотографію та її художнє оформлення на обкладинку своєї спільної монографії. Це провісник двоавторського задуму: показати «феномен креативності» В. Симоненка в поєднанні зі зорієнтованістю на традицію й водночас його оригінальність, яку влучно визначив Василь Стус: «Не новатор Симоненко «обійшов» на фініші багатьох новаторів: він був мужнішим за них».

© С.І. ДОРОШЕНКО, 2017

Особливість видання в тому, що до розкриття новаторства В. Симоненка залучено два взаємопов'язані дослідницькі апарати: літературознавчий і лінгвістичний. Це дало змогу в єдиному філологічному освітленні виявити творчу неординарність поета.

У вступному слові авторства Т. Космеди накреслена постать Василя Симоненка, його особлива значущість не лише на тлі руху шістдесятників, але й сьогодишньої невтішної ситуації в Україні. Лінгвокреативність поета, сформована на засадах засвоєної В. Симоненком культурної і фольклорно-літературної спадщини українського народу, помітно впливала і впливає на сьогодишню українську культуру. Т. Космеда справедливо наголошує услід за Євгеном Сверстюком, що В. Симоненко належить до тих людей, чиї біографії треба вивчати як частку історії України.

Розділ перший *«Шістдесятництво — елітарне явище культурного буття України»* уводить читача в контекст епохи. Дослідниці вміло зобразили пекучі проблеми й злободенні питання бурхливої доби, в якій зростає і реалізував себе В. Симоненко і в якій розправила (хоча велінням долі ненадовго) крила ця унікальна творча особистість.

Однодумність авторок, попри згадану вище й озвучену вже в заголовку двоаспектність дослідження, чітко визначається вже в цьому розділі. А. Горнятко-Шумилович докладно аналізує низку базових для цього періоду понять, що, за її словами, досі «остаточно нез'ясовані», а саме: питання диференціації понять «шістдесятництво» і «шістдесятники»; часові рамки шістдесятництва; багатогранність явища шістдесятництва, тобто співбуття окремих його граней; обсяг шістдесятницького руху (питання реальної належності і фікційної дотичності до шістдесятників); визначальні риси шістдесятницького руху; основні його здобутки; винятковість українського шістдесятництва порівняно зі світовим паралельним явищем і, зокрема, російським; питання вітчизняної та зарубіжної рецепції шістдесятництва і, врешті, живучість шістдесятництва, його сприйняття й дослідження сучасними вченими. Розглянуте, поза сумнівом, приверне увагу літературознавців, авторів підручників із новітньої української літератури.

Т. Космеда всебічно проаналізувала світоглядні та естетичні засади мовної свідомості українських шістдесятників, доказово визначила ті риси шістдесятницького світогляду й стилістичних пошуків, які засвідчили про їхню окремішність як ознаки творчого покоління: базування на постулатах християнської моралі й духовності, на ідеології протесту з провідними для неї лібералізмом, гуманізмом, антропоцентризмом, духовним демократизмом й аристократизмом, моралізмом та естетичним максималізмом. Окресливши основні риси творчої манери шістдесятників, дослідниця виокремила найважливішу заслугу аналізованого покоління як стилетворців, яка полягала в оновленні українського поетичного слова, актуалізації його потужного поетичного потенціалу.

Другий розділ *«Літературознавчі аспекти дослідження творчості Василя Симоненка»* належить перу А. Горнятко-Шумилович. У ньому пояснено таїну неповторного Симоненкового слова крізь призму літературознавчих аспектів і концептів, таких, як: а) багатолікість любовної лірики відомого

поета, б) мотив старості, що червоною ниткою тягнеться крізь усю творчість завжди молодого поета, в) порівняння поета з Тарасом Шевченком. Прикладами переконливо доведена унікальність поета завдяки його багатогранності, що виявилася не лише в славнозвісній поезії, а й у несправедливо недооцінюваній і призабутій «малій прозі» «народного поета».

Третій розділ «*Василь Симоненко — «інтимний поет»: ідіостильові засоби моделювання категорії інтимізації*», автором якого є Т. Космеда, присвячений лінгвістичним аспектам творчості поета, зокрема реалізації в його ліричних творах мовних засобів інтимізації, що «моделюють ефективну комунікацію автора з читачем, [...] роблять читача співучасником подій, репрезентованих у тексті, створюють доброзичливу, відверту атмосферу». Т. Космеда, прослідковуючи в підрозділах третьої частини монографії категорію інтимізації в лінгвістичній науці і, відповідно, в художніх текстах поета, блискуче показала В. Симоненка як «інтимного поета», підтверджуючи думку Івана Дзюби, який назвав мову його творів «мовою серця».

Працю завершує написана Т. Космедою післямова, в якій поєднано аналітичну точність, що дала змогу підбити підсумки досліджень, і широту прогностичних, мисленнєво-ментальних і дослідницьких горизонтів авторок.

Монографію суттєво збагачують резюме польською та англійською мовами, список використаної літератури й покажчик імен, які вказують на її статус поважного наукового видання.

Копітка праця, дослідницька допитливість, непідробна любов і шана до спадщини феномена 60-их років минулого століття Василя Симоненка помітні в рецензованій монографії неозброєним оком.

А. Горнятко-Шумилович і Т. Космеда — не лише серйозні науковці, які намагалися якомога ретельніше дослідити «феномен креативності» поета, але й справжні поціновувачі його художнього слова. Це стало запорукою високого наукового рівня рецензованої монографії, що написана і глибоким розумом, і чуйним серцем.

Праця буде корисна широкому колу читачів: учням старших класів, студентам-філологам, учителям, науковцям та всім, хто цікавиться українською культурою.

Рецензію отримано 10.10.2017

Serhiy Doroshenko

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv

ABOUT THE GREAT POET IN TWO VOICES

Anna Horniatko-Szumilowich, Tetyana Kosmeda. Phenomenon of Vasyl Symonenko's Creativity: Literature Studies and Linguistic Aspects / [Anna Horniatko-Szumilowich, Tetyana Kosmeda]: edited by Tetyana Kosmeda. — Poznan: Adam Mickiewicz University in Poznan, 2016. — 266 p.

The review notes that, examining the literary heritage of one of the spiritual leaders of the Ukrainian cultural revival in the so-called 'thaw' period, the authors succeeded in providing an integral description of V.Symonenko's outlook, his poetic and linguistic creativity from a perspective of present-day literary and linguistic studies.

Keywords: *Vasyl Symonenko, Ukrainian writers of 1960s, linguistic analysis, literary analysis, idio-style, poetic discourse.*

УДК 047.31 + 811.6

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДОВКОЛА
ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВИХ СИСТЕМ
І СЛОВОТВОРЕННЯ» (ВАРШАВА, ПОЛЬЩА)**

8 вересня 2017 року в Інституті славістики Польської Академії наук, у Палаці Сташица, відбулася Міжнародна наукова конференція «Довкола інформаційно-пошукових систем і словотворення» з нагоди подвійного ювілею — поважної дати в житті відомого польського вченого-славіста, голови Комісії лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів д-ра *З.Е. Рудник-Карватової* та 10-річчя удоступнення в мережі Інтернет Бази світового славістичного мовознавства iSybislaw, автором концепції якої й незмінним керівником колективу, що її розбудовує, є Ювілярка. Організаторами конференції виступили Інститут славістики ПАН та Комісія лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів. Це наукове зібрання відбувалося також у рамках спільних дослідницьких проєктів Інституту української мови НАН України та Інституту славістики Польської Академії наук «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» та «Лексичні, словотвірні і фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах».

Назву конференції визначило коло наукових інтересів п. З.Е. Рудник-Карватової: проблеми створення й розбудови інформаційно-пошукових систем та словотворення як провідний спосіб слов'янської номінації. Відкрила конференцію зворушливим словом про Ювілярку директор Інституту славістики ПАН — д-р габ. *А. Зелінська*.

© Ю.В. РОМАНЮК, 2017

Перше засідання (сесія) об'єднало доповіді з питань інформаційно-пошукових систем. Наскрізно у всіх виступах стала проблема вибору й опрацювання ключових слів для роботи з такими системами, зокрема їхньої внутрішньо- і міжмовної еквівалентності, взаємодії з термінами у такій спеціалізованій мовознавчій системі, як iSybislaw. У доповіді **В. Бабіка** (Краків) «Теорія ментальних просторів та інтеграції понять як натхнення до досліджень над ключовими словами» було запропоновано зіставлення ключових слів з тегами як певних ментальних сутностей у межах наукової парадигми сучасної когнітивістики. Колеги пані професорки **П. Ковальський**, **М. Фастин** та **Я. Банасяк** (Варшава) у спільній доповіді «Внутрішньо- та міжмозна еквівалентність: довкола проблем пошуку інформації у багатомовній базі даних світового славистичного мовознавства iSybislaw» висвітлили проблему інтерпретації записів у багатомовній базі даних iSybislaw за допомогою мови ключових слів, також явища багатозначності, синонімії, варіантності термінів у її складі. **Є. Волкова** (Мінськ) доповідь «Спосіб презентації ключових слів як частина комунікаційної системи бібліографічної бази iSybislaw» присвятила можливостям використання ключових слів як засобу зв'язку між розробником системи iSybislaw, її користувачем та вмістом у системі текстом. Проблему авторських ключових слів, тобто тегів, які ще перебувають у стадії опрацювання, а поки що створюють «шум», у спільній доповіді «Авторські ключові слова та ключові слова й тегування в iSybislaw (на вибраних прикладах)» представили **З. Мікос** та **М. Пиастек-Самокова** (Варшава).

У спільній доповіді «Про формування оригінальної бібліографічної стратегії в школі Зоф'ї Рудник-Карватової» **В.Г. Кульпіної** та **В.А. Татарінова** (Москва), які продовжили засідання, долучившись до участі в конференції за допомогою Skype, було висвітлено об'єднавчу роль співпраці над системою iSybislaw для дослідників з різних країн, школи славистичної лінгвістичної бібліографії д-ра З.Е. Рудник-Карватової.

Ю. Бегілова (Братислава) у доповіді «Словацька лінгвістика у міжнародних базах даних» розповіла про те, як працю словацьких мовознавців представлено в наукометричних базах даних, зокрема які критерії прийнято для відбору часописів до цих баз. Про стан ознайомлення з iSybislaw польського студентства у доповіді «iSybislaw й університетська дидактика» повідомив **Б. Осовський** (Познань). Він також порушив важливу проблему залучення бібліографічних баз до навчального процесу й забезпечення бібліографією студентської аудиторії.

Завершила це засідання спільна доповідь **Д. Рошко** та **Р. Рошка** (Варшава) «Будова та застосування багатомовної перекладацької пам'яті, що містить найновішу слов'янську (польська, українська, болгарська, російська мови) та балтійську лексику (литовська мова)».

Другий блок (сесія) доповідей конференції був присвячений проблемам словотворення. Його склали виступи представників наукових та освітніх закладів України, у тім числі й виконавців спільних з Інститутом славистики міжнародних проектів. **Є.А. Карпіловська** (Київ) у доповіді

«Роль словотворення в розширенні когнітивного простору мови» наголосила на значенні словотворення для збереження самобутності українськомовної категоризації та аспектуалізації дійсності. **А.А. Таран** (Черкаси) у доповіді «Словотвірний потенціал неосемантизмів-інтернаціоналізмів (на матеріалі української і польської мов)» зосередила увагу на тенденціях формування сучасного інтернаціонального фонду слов'янської лексики. Активізацію самобутніх українських моделей словотворення у зіставленні з іншими слов'янськими мовами продемонструвала **Л.П. Кислюк** (Київ) у доповіді «Специфіка українського словотвору у нових похідних іменниках». **Ю.В. Романюк** (Київ) у доповіді «Словотвірні класи українських дієслів: ядро і периферія» обґрунтувала критерії виділення словотвірних класів дієслів як окремого типу лексико-граматичного об'єднання, а також запропонувала критерії їх зіставлення зі словозмінними класами дієслів.

Третій блок відкрила доповідь **Е. Вольнич-Павловської** (Варшава) «Словотворення і словозміна в процесі стандартизації географічних назв у Польщі», що висвітлила проблеми варіантності географічних назв, підстав вибору найоптимальнішого з них. **Г. Цихун** (Мінськ) у доповіді «Походження рідкісних словотворчих формантів у слов'янських мовах» на широкому мовному тлі подав етимології малопродуктивних словотворчих засобів, які, втім, великою мірою визначають самобутність слов'янського словотворення. **Я. Вахтарчикова** (Братислава) доповідь «Глобалізація на прикладі детермінативних синтагм з незмінюваним атрибутом типу *fitness centrum* у словацькій і польській мовах» присвятила проявам аналітизму в творенні композитів у цих мовах. Динаміку варіантів демінутивів у польському діалектному словотворенні обговорив у доповіді «Про певні зміни в діалектному словотворенні» **Є. Сиротюк** (Познань). **М. Корнацька** (Варшава) у своєму дослідженні «Мнемотехнічні ланцюжки: словотворення, слово реінтерпретація чи слово-імітація?» поставила проблему класифікації словосполучень, які за значенням тотожні слову.

З післясловом виступила Ювілярка — д-р **З.Е. Рудник-Карватова**. Вона сердечно подякувала колегам, організаторам і учасникам конференції за плідну співпрацю та підкреслила, що такі міжнародні наукові зібрання сприяють конструктивному обговоренню актуальних проблем сучасного слов'янського мовознавства.

Організатори конференції вже удоступнили аудіозапис доповідей і дискусії у репозиторії Інституту славістики ПАН за адресою <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/97>.

Статтю отримано 23.10.2017

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL CONFERENCE "ON INFORMATION RETRIEVAL SYSTEMS AND WORD FORMATION" (WARSAW, POLAND)

On September 8, 2017, at the Institute of Slavic Studies the Polish Academy of Sciences an international scientific conference "On information retrieval systems and word formation" was

held on the occasion of the double anniversary of the famous Polish researcher, inspirational and long-time leader and coordinator of the development of the bibliographic system of the world Slavonic linguistics, iSybislaw, Commission on Linguistic Bibliography at the International Committee of Slavists Dr. Z.E. Rudnik-Karvat. The conference was held at a high scientific level, enriched the audience with new knowledge about modern technologies for the processing of linguistic information and new processes in the Slavic word-formation. Such meetings enable a constructive discussion of the current problems of modern methods of solving relevant linguistic problems.

Keywords: *information retrieval system, iSybislaw, key word, Slavonic languages, word formation.*

Мовна мозаїка

ПРАВИЛЬНО ВИМОВЛЯЙМО АБРЕВІАТУРИ

У сучасному українському вжитку маємо багато ініціальних аббревіатур. А чи правильно озвучуємо їх? Здебільшого правильно. За назвами букв-складників вимовляємо аббревіатури, утворені з букв на позначення приголосних звуків, пор.: **ВВП** (*ве ве пе*), **ПДВ** (*пе де ве*), **МЗС** (*ем зе ес*), **МВФ** (*ем ве еф*). Лише деякі з них мають уже усталену неправильну вимову, пор.: **ФРН** (*фе ер ен*), **ФБР** (*фе бе ер*). Оскільки назва першої букви в них — *еф*, а не *фе*, то їх потрібно озвучувати *еф ер ен* та *еф бе ер*.

Як слова вимовляємо аббревіатури, усередині яких є одна буква на позначення голосного звука (пор.: **ЗУНР** (*зунр*), **СНІД** (*снід*), **ДАК** (*дак*), **МОЗ** (*моз*) або в різних позиціях — дві і більше букв на позначення голосних звуків (пор.: **УРЕ** (*уре*), **МАУ** (*мау*), **НАНУ** (*нану*), **УНСО** (*унсо*), **УПА** (*упа*), **МАГАТЕ** (*магате*), **УЄФА** (*уєфа*), **АТО** (*ато*), **НАБУ** (*набу*)).

Трапляються аббревіатури, у вимові яких поєднані звуки і назви букв, пор.: **НАЗК** (*н а зе ка*), **ГРВІ** (*ге ер в і*).

Спостерігаємо хитання лише в озвучуванні аббревіатур із кінцевим голосним, тому що одні з них вимовляємо як слово (пор.: **ЗМІ** (*змі*), **СПА** (*сша*), **КРУ** (*кру*), а інші — за назвами букв (пор.: **СБУ** (*ес бе у*), **НБУ** (*ен бе у*)). Обираючи вимову таких аббревіатур, намагаються уникати збігу із спільнозвучним словом в українській мові. Наприклад, аббревіатуру **СТО** вимовляють *ес те о*, бо є числівник *сто*. Деякі з аббревіатур цього зразка можна озвучувати по-різному. Зокрема, аббревіатуру **ЗНО** в сучасній мовній практиці вимовляють як *зе не о*, *зно*, *зе ен о*. Найпоширеніша сьогодні вимова *зе не о* помилкова, бо літеру **Н** правильно називати *ен*. Простіше для вимовлення слово-аббревіатура *зно*, але для вжитку воно не коректне. Тому аббревіатуру **ЗНО** потрібно вимовляти за назвами її букв-складників — *зе ен о*. Подібна ситуація із структурно однотипною аббревіатурою **ГМО**. Поширена сьогодні вимова *ге ме о* неправильна, бо в ній літера **М** звучить як *ме* замість *ем*. Слово-аббревіатура *гмо*, так само як і *зно*, не коректне. За аналогією до *зе ен о* потрібно вимовляти й *ге ем о*.

Катерина Городенська

УДК 047.31+811.161.2

Наталія Багнюк

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
м. Львів

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНИЖКИ ПРО СЛОВА. ІСТОРИЧНА ТА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ»

13–16 вересня 2017 р. відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно із Мовознавчою комісією Наукового товариства імені Шевченка провели **Міжнародну наукову конференцію «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія»**.

Цьогоріч Львів, охоплений виром подій 24-го Форуму видавців, зустрів понад 40 науковців з України, Польщі, Угорщини, Хорватії. Організатори зібрали в рамках спільної конференції мовознавців-діалектологів (відбулося 16-те засідання наукового семінару «Актуальні проблеми діалектології») та істориків мови, дослідників писемних пам'яток (це було 5-те засідання Тимченківських наукових читань). Центральна проблема зустрічі — українська діалектна й історична лексикографія — упорядкування та репрезентація діалектної та історичної лексики в спеціальному форматі — словникові. Актуальність зібрання зумовлювала потреба осмислити численні теоретичні та практичні проблеми, що постають у лексикографічній роботі, бажання обмінятися досвідом щодо методів, прийомів опрацювання мовного матеріалу, а також обговорити стан і перспективи української діалектної та історичної лексикографії. У доповідях учасників конференції йшлося про принципи побудови словників, укладання словникових статей, про специфіку інтерпретації слова в діалектному (доповідачі ре-

© Н.В. БАГНЮК, 2017

презентують увесь українськомовний континуум — від Львова до Старобільська) та в історичному словниках, що давало б змогу простежувати непрості етапи розвитку українського слова протягом століть.

Із щирим вітальним словом — за допомогою відеозв'язку — до учасників конференції звернувся директор Інституту української мови НАН України, професор, доктор філологічних наук **Павло Юхимович Гриценко**.

14 вересня у конференційній залі Наукового товариства імені Шевченка відбулося пленарне засідання, під час якого було виголошено низку фундаментальних доповідей: **Дорота К. Рембішевська та Януш Сятковський** (Варшава) «*Z problematyki nawiązań i zapożyczeń na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*»; **Лідія Гнатюк** (Київ) «Словар чужих слів» **З. Кузелі і М. Чайковського** як джерело дослідження історії мовної свідомості українців»; **Єжи Сероцький** (Познань) «*Miejsce słowników regionalnych w leksykografii gwarowej*»; **Григорій Аркушин та Віктор Мойсієнко** (Луцьк—Житомир) «Робота над укладанням зведеного словника поліських говорів»; **Ірена Ярос** (Лодзь) «*Dwudziestowieczne słowniki gwar Polski centralnej wobec współczesnej polskiej leksykografii gwarowej*»; **Галина Наєнко** (Київ) «Історичний граматичний словник української мови як дослідницька проблема»; **Оксана Тимко-Дітко** (Загреб) «Стан лексикографії у придунайських руснаків»; **Ганна Дидик-Меуш** (Львів) «Сполучуваність слів в українській мові XVI—XVII ст. Матеріали до словника»; **Людмила Ткач** (Чернівці) «Архаїчна та діалектна лексика української мови в глосографії XX — початку XXI ст.».

Учасники конференції працювали у двох секціях — діалектологічній та історичній. Під час засідання діалектологічної секції висвітлено широкий спектр питань, що стосуються теорії та практики діалектної лексикографії. Серед доповідачів **Катажина Заглоба** (Познань) «*Rozwarstwienie słownictwa gwarowego w polu tematycznym «studnia»*»; **Валентина Лєснова** (Старобільськ) «Джерела ранньої лексикографії та їхнє значення для сучасного діалектного словникарства»; **Тетяна Тищенко** (Умань) «Словник східнопопулярських говірок» як відображення номінаційних процесів»; **Блажей Осовський** (Познань) «*Kotornicy, czynszownicy, gburzy i inni. Jak w Wielkopolsce w XVIII w. nazywano ludzi ze względu na ich pozycję społeczną?*»; **Галина Гримашевич** (Житомир) «Адвербіальна лексика в діалектних лексикографічних виданнях: способи репрезентації»; **Юстина Кобузь** (Познань) «*Szkolne słowniczki regionalne jako efekt współpracy środowiska lokalnego i naukowego*»; **Катажина Сіцінська** (Лодзь) «*Leksyka z zakresu budownictwa w zbiorze «Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego» Karola Dejny*»; **Оксана Суховій** (Київ) «Принципи укладання словника застарілої лексики»; **Марія Шведова** (Київ) «Корпус як база для словника регіоналізмів»; **Тетяна Ястремська** (Львів) «Семантична опозиція *горі* — *долі* у словнику і в тексті»; **Наталія Хобзей** (Львів) «Стале і змінне в реєстрі українських діалектних словників XIX—XXI ст.»; **Андраш Золтан** (Будапешт) «Із спостережень над історичними словниками східнослов'янських мов»; **Інна Гороф'янюк** (Вінниця) «*Słowniczek prowincjalizmów podolskich*» **А. Кремера** як перша лексикографічна праця про подільський говір української мови»; **Михайло Бігусяк**

(Івано-Франківськ) «Лексика бойківських говірок Івано-Франківщини у світі різночасових свідчень»; **Галина Кобирино** (Київ) «Лексикон львівський: поважно і на жарт» як джерело дослідження акцентуації української мови»; **Галина Сікора** (Київ) «Львів у калейдоскопі лексикографії»; **Леся Хомчак** (Львів) «Словник лексики родинних обрядів надсянських говірок»; **Оксана Сімович** (Львів) «До проблеми формулювання символічного значення у словниках»; **Марина Волошинова** (Старобільськ) «Словник предметної лексики українських східнословобжанських говірок: принципи укладання»; **Ірина Романіна** (Львів) «Корпус діалектних текстів як джерело створення словника»; **Мирослава Пнатюк** (Львів) «Лемківське словникарство в незалежній Україні»; **Оксана Чаган** (Львів) «Назви реалій будівництва бойківських говірок у лексикографічних працях»; **Василь Зеленчук** (Криворівня) «Гуцульський діалект у словобжанській інтерпретації»; **Олена Слободзяник** (Львів) «Репрезентація географічних назв у діалектній лексикографії».

Низка ґрунтовних доповідей прозвучала і під час роботи секції з історії мови та історичної лексикографії: **Наталія Пуряєва** (Київ) «Літургійна лексика в «Лексиконі словенороському» Памва Беринди»; **Оксана Зелінська** (Умань) «Лексика на позначення дітей у словнику і в пам'ятці»; **Ганна Войтів** (Львів) «Специфіка семантичної характеристики слова в історичному словникові»; **Тетяна Гуцуляк** (Чернівці) «Лексикографічні пам'ятки як джерело для дослідження образно-дериваційного потенціалу слова»; **Василь Денисюк** (Умань) «Фразеологізм: функціонування в тексті і лексикографічна репрезентація»; **Зоряна Мацюк** (Львів) «Деривати з коренем -брат- у «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.»»; **Ольга Кровицька** (Львів) «Акти села Одрехова» в корпусі джерел історичного словника»; **Ірина Черевко** (Львів) «Викукові фразеологізми з компонентами *Богъ, Господь* в українській мові XVI — I половини XVII ст.: лексикографічна інтерпретація»; **Галина Тимошик** (Львів) «Святе Письмо в мікротекстах «Галицько-руських народних приповідок» Івана Франка»; **Ольга Заневич** (Львів) «Власне зворотні дієслова у граматиках і словниках: особливості трактування»; **Єлизавета Барань** (Берегово) «Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства»; **Ольга Гайда** (Тернопіль) «Лексикографічне моделювання приїменникової системи української мови XIV–XV ст.»»; **Оксана Бас-Кононенко** (Київ) «Орфоепічні словники як джерело вивчення динаміки вимовних норм української мови»; **Анна Закутня, Людмила Ткач** (Чернівці) «Лексикографування мови української реклами к. XIX — I пол. XX ст. як засіб відображення соціокультурних відносин та предметного світу тогочасного побуту й господарювання»; **Дарія Якимович-Чапран** (Львів) «До проблеми укладання історичного словника термінолексики: спроба побудови словникової статті»; **Оксана Шпить** (Львів) «Словосполучення з особовими і присвійними займенниками в українській історичній лексикографії»; **Наталія Багнюк** (Львів) «Гортаючи сторінки «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.»: мовна особистість епохи»; **Уляна Штанденко** (Київ) «Дієслівні деривати в Універсалі гетьмана Івана Мазепи в «Актах Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.»»; **Оксана Федуневич-Швед**

(Чернівці) «Лексика перекладів українською мовою творів світової класики: робота над матеріалами до словника»; **Марія Брус** (Івано-Франківськ) «Історичний словник українського языка» **Є.К. Тимченка** як підґрунтя історичного словника фемінізмів». Під час роботи секцій було презентовано нещодавно видані наукові монографії та лексикографічні праці.

Вдалим доповненням конференції стали пізнавальні прогулянки історичною частиною Львова. Помилуватися красою традиційного українського строю, дізнатися про особливості народного одягу чи не з усіх теренів України учасникам конференції вдалося завдяки цікавій екскурсії в Етногалереї Роксоляни Шимчук. Захопливу екскурсію літературним Львовом провів відомий літературознавець **Данило Ільницький**.

Атмосфера невимушеного спілкування упродовж усіх конференційних днів, жваві наукові дискусії під час засідань, цікава й завжди актуальна тема — усе це сприяло продуктивній роботі, обмінові ідеями та цінним досвідом, створило потужні імпульси до подальших наукових пошуків та співпраці.

Статтю отримано 26.11.2017

Natalia Bahniuk

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, L'viv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “BOOKS ABOUT THE WORDS. HISTORICAL AND DIALECTAL LEXICOGRAPHY”

The key topic at the International Scientific Conference “Books about the words. Historical and dialectal lexicography” (Lviv, September 13–16, 2017) was a problem of organizing and representing dialect and historical vocabulary in a special format, the dictionary. More than 40 linguists, well-known scholars from Ukraine, Poland, Hungary, Croatia participated in it. The reports of the participants of the conference were dedicated to the principles of the construction of dictionaries, the conclusion of vocabulary articles, the specifics of the interpretation of the word in the dialect and historical dictionaries.

Keywords: *lexicography, dialectology, history of Ukrainian language, dialect and historical dictionary.*

УДК 047.31+811.161.2

Андрій Колесников

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл

ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛІНГВАЛЬНО НЕОДНОРІДНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

26—27 жовтня 2017 року в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція **«Збереження і розвиток української мови в лінгвально неоднорідних регіонах України»**, організована колективом кафедри української мови і літератури ІДГУ та Інститутом української мови НАН України. Конференція є складником реалізації завдань спільного фундаментального наукового лінгвістичного проекту «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю — нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов і діалектів» (НДР № 0116U004158).

У роботі конференції взяли участь провідні та молоді вчені Києва, Чернівців, Сум, Одеси, Полтави, Глухова, Старобільська, Кишинєва, Ізмаїла, директори та вчителі шкіл Ізмаїльського, Білгород-Дністровського і Татарбунарського районів полімовного регіону межиріччя Дністра і Дунаю.

На пленарних і секційних засіданнях обговорено питання функціонування української мови та розвитку української словесності, функціонування українських діалектів і викладання української мови та літератури в полілінгвальному середовищі. Констатовано, що в умовах міжмовної взаємодії витворюється нова якість діалектів, нова форма збереження і поширення української мови та літератури, що ставить нові завдання дослідження цих явищ і вдосконалення лінгводидактики в середній та вищій школі. Усього було виголошено понад 50 наукових доповідей.

© А.О. КОЛЕСНИКОВ, 2017

На пленарному засіданні жваве обговорення викликала доповідь «Український складник полідіалектного континууму межиріччя Дністра і Дунаю» **П.Ю. Гриценка** (Київ), який проаналізував мовну ситуацію в Південній Бессарабії та наголосив, що серед її діалектних складників (болгарського, румунського, російського, гагаузького, циганського тощо) домінує український, що становить понад 40%; відзначив, що взаємодія мов в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю відбувається у двох формах — діалектній та літературній, пояснив це історичними обставинами (офіційним статусом мов тощо) локальний вплив на діалекти літературних форм російського і румунського складників. Контакти діалектів різних мов сприяють витворенню нової якості діалектів, що потребує докладного вивчення; важливо зберегти усі компоненти мовного багатоманіття Південної Бессарабії, але передумовою гармонійного і безконфліктного розвитку регіону є збереження українського складника.

Л.О. Ткач (Чернівці) у доповіді «Міжмовні контакти на розмовно-діалектному рівні та історія їх дослідження в українському мовознавстві» докладно висвітлює питання дослідження мовних контактів на розмовно-діалектному рівні в українському мовознавстві, окремо зупинившись на постаті свого учителя — Т.П. Заворотної, що працювала в Ізмайльському державному педагогічному інституті. Зауважила: такі ареали України з інтенсивними міжмовними контактами, як Південна Бессарабія, Буковина, Закарпаття, Західне та Східне Полісся, потребують ґрунтовного вивчення як у власне діалектологічному, так і в соціолінгвістичному аспектах.

У доповіді «В. Винниченко про українську культурну самоідентичність (на матеріалі книги «Відродження нації»)» **Л.В. Рева-Лєвшакова** (Одеса) наголосила, що життя людини в поліетнічному, полікультурному, полілінгвальному середовищі загострює питання етнічної самоідентифікації. Спираючись на власні спостереження, дослідниця підкреслила, що українці Південної Бессарабії завжди відчували свою відмінність, яку зумовлює не зневага до інших етносів, не відчуття переваги власного, а розуміння того, що є «своїм» у культурному, ціннісному і мовному відношенні. Свої міркування авторка співвіднесла з тезами В. Винниченка з книги «Відродження нації».

В.О. Колесник (Одеса) у доповіді «До питання про карпато-балканські сходження» схарактеризувала ще достатньо не досліджені карпатоукраїнсько-болгарські лексичні подібності на матеріалі болгарських переселенських говірок Півдня України. На її думку, найбільшу кількість карпато-балканських сходжень зберігають буковинські та гуцульські говірки. Зокрема, дослідивши лише матеріали 6 букв «Словника буковинських говірок», авторка знайшла понад 200 лексичних карпатизмів та балканізмів, спостережені в болгарських переселенських говірках Півдня України. Значну частину карпатизмів та балканізмів складають назви одягу та прикрас: *дулама, ентерия, жамка (джамка), киптар, яке, фес, басма, барес, гердан* та ін.

З літературним життям Придунав'я, відомого такими українськомовними поетами і письменниками, як М. Василюк, В. Рева, В. Виходцев, Т. Кибкало, що розвивають українське слово в ситуації тісних мовних контактів, учасників конференції ознайомила **Г.Б. Райбедюк** (Ізмаїл) у доповіді *«Імперативи національної літературної аксіології придунайських авторів»*. Детально доповідачка зупинилася на творчості присутньої на засіданні поетеси Таміли Кибкало.

А.О. Колесников (Ізмаїл) у доповіді *«Динаміка українських південно-бессарабських говірок: збереження і розвиток vs редуція національних рис в умовах мультилінгвізму»* зауважив, що в межиріччі Дністра і Дунаю внаслідок етномовних контактів відбуваються різноманітні локальні трансформації мовних ідіомів і навіть етнічних ідентифікацій. Представивши власну класифікацію українських південнобессарабських говірок, вчений визначив два вектори їхньої динаміки: збереження питомих рис і редуцію (остання, закономірна щодо діалектних рис, має бути мінімізована щодо національних); наголосив, що розвиткові української мови в полілінгвальних регіонах України, зокрема в Південній Бессарабії, заважають не мовні контакти, а не завжди належне виконання вимог державної мовної політики.

У секції *«Функціонування української мови і розвиток української літератури в полімовному середовищі»* неабиякий інтерес дослідників викликали доповіді: *«Життя концепту в діалектному тексті»* (**І.Б. Циганок**, Ізмаїл), *«Синонімія синтаксичних зворотів і складнопідрядних речень у романі І. Багряного «Тигролови»* (**І.В. Романюк**, Ізмаїл), *«Амбівалентні явища в російських та українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю: зіставний аспект»* (**Л.В. Колесникова**, Ізмаїл), *«Структурно-семантичні особливості заголовків у публіцистичному дискурсі»* (**Л.М. Топчій**, Ізмаїл), *«Синергетика національних ідентичностей у культурному континуумі Українського Подунав'я»* (**А.В. Соколова**, Ізмаїл), *«На шляху до української ідентичності: конфлікт регіональних рецепцій»* (**С.А. Негодяєва**, Старобільськ), *«Вплив багатомовного середовища на змістові та структурні компоненти української друкованої реклами кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.»* (**А.Ю. Закутня**, Чернівці), *«Мовна політика і мовна ситуація в Україні»* (**У.В. Кришталь**, Одеса) та ін.

Значну увагу науковців привернуло секційне засідання *«Українські діалекти в синхронії і діяхронії»*, де домінували представники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Було виголошено й обговорено доповіді: *«Лексикографування діалектного слова: пошуки формату»* (**Л.В. Рябець**, Київ), *«Інтонація як компонент діалектного тексту»* (**Н.С. Вербич**, Київ), *«Південнослов'янські назви двору в синхронічному та діяхронічному аспектах»* (**Л.М. Тищенко**, Слов'янськ), *«Відтворення кольорової ознаки у флорономенах східнополіського говору»* (**М.В. Поістогова**, Київ), *«Акцентна система української наддунайської говірки (на матеріалі збірника діалектних текстів Марини Делюсто)»* (**Г.С. Кобиринка**, Київ), *«Переселенська говірка в полідіалектних та полікультурних умовах: фоне-*

тичний рівень» (М.М. Ткачук, Київ), «Із спостережень над характерологічною лексикою гуцульських говірок Путильщини» (Л.Я. Колеснік, Київ), «Діалектна домінанта в сучасних львівських писемних текстах» (Г.В. Сікора, Київ), «Дієслово бити у говірках Закарпаття: лексикографічний аспект» (О.В. Юсікова, Київ), «Словозміна займенників прикметникового типу відмінювання в східнополіському діалекті» (І.В. Симоненко, Київ), «Менталінгвальний опис географічних об'єктів у діалектних текстах Черкащини» (І.В. Пустовіт, Київ), «Домінантні мотиваційні ознаки в назвах птахів (на матеріалі східнополіських говірок)» (Я.О. Литвиненко, Суми), «Із спостережень над динамікою наголошення у східнополіських говірках» (Д.А. Марєєв, Глухів) та ін.

Плідну дискусію лінгвістів секції «**Викладання української мови і літератури в ситуації полілінгвізму**» викликала робота викладачів та вчителів української мови, які працюють у полілінгвальних регіонах України, зокрема в навчальних закладах Південної Бессарабії. На цьому засіданні найбільшу увагу привернули доповіді: «*Використання діалектних текстів на уроках української мови в середній школі*» (М.С. Делюсто, Ізмаїл), «*Особливості лексичної інтерференції в українському мовленні білінгвів*» (Р.М. Мельникова, Ізмаїл), «*Розвиток усного мовлення іноземних студентів на початковому етапі вивчення мови*» (Г.М. Козуб, Т.В. Тукова, Т.О. Лещенко, Полтава), «*Формування літературної компетентності учнів під час вивчення літератури рідного краю (на матеріалі творчості поетів Придунав'я)*» (А.Д. Погорєлова, Ізмаїл), «*Оптимізація викладання предмета «Українська мова за професійним спрямуванням» стоматологам-ортопедам на післядипломному етапі освіти*» (Т.О. Лещенко, В.Г. Юфименко, Полтава), «*Вплив говірки с. Чистоводне Білгород-Дністровського р-ну на оволодіння учнями українською мовою в середній школі*» (А.В. Копанська, с. Чистоводне Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.), «*Формування національної самосвідомості та духовного світу учнів шляхом використання продуктивних форм і методів навчання української мови та літератури*» (Т.Г. Агафонова, с. Матроска Ізмаїльського р-ну Одеської обл.), «*Формування духовно багатой мовної особистості на уроках української мови*» (Л.А. Агафонова, с. Матроска Ізмаїльського р-ну Одеської обл.), «*Стан викладання української мови в ЗОШ I-III ступенів-гімназії м. Татарбунари*» (О.О. Чебан, м. Татарбунари), «*Стан викладання української мови у Новодофінівській ЗОШ I-II ступенів Лиманського р-ну Одеської обл.*» (О.Б. Ропотин, с. Нова Дофінівка Лиманського р-ну Одеської обл.).

Підсумком роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції стала жвава наукова дискусія та прийняття ухвали, у якій для поліпшення збереження і розвитку української мови в регіонах, активної міжмовної взаємодії визнано необхідним:

— розширення досліджень мовної ситуації в цілому, діалектів та літературної форми національної мови;

— виявлення й синтез досвіду підтримки державної української мови в лінгвально неоднорідних регіонах України (одним із таких регіонів є Південна Бессарабія) відповідно до ст. 10 Конституції України;

— сприяння гармонійному й безконфліктному розвитку полімовних і полікультурних ареалів України (зокрема Південної Бессарабії), передумовою чого є збереження українського складника мовно-культурного багатоманіття;

— виголошені на конференції доповіді мають наукову цінність, містять ексклюзивний емпіричний матеріал, що вимагає їх опублікування;

— важливою інноваційною рисою організації конференції, що заслуговує на поширення в майбутньому, стало залучення як доповідачів до наукового зібрання учителів-практиків, що забезпечило дієвий обмін досвідом.

Матеріали конференції будуть надруковані у збірнику наукових праць.

Статтю отримано 16.11.2017

Andrii Kolesnykov

Izmail State University of Humanities, Izmail

CONSERVATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LANGUAGE IN LINGUAL HETEROGENEOUS REGIONS OF UKRAINE

26—27 October 2017 at Izmail State University of Humanities was held the All-Ukrainian scientific conference “Conservation and development of Ukrainian language in lingual heterogeneous regions of Ukraine”. Famous scientists of the Institute of Ukrainian Language of the Ukrainian National Academy of Sciences and Ukrainian universities attended the conference. The event raised the following issues: functioning of Ukrainian language and development of Ukrainian literature in multilingual surroundings, Ukrainian dialects in synchrony and diachrony, teaching of Ukrainian language and literature in lingual heterogeneous regions. More than 50 reports were pronounced by researchers and teachers to resolve these issues.

Keywords: *Ukrainian Language, conference, lingual heterogeneous regions, Izmail.*

Мовна мозаїка

НАЖІВО чи НАЖИВО?

Українські телевізійники несподівано ввели до свого професійного вжитку слово *наживо*, яке для багатьох спочатку було навіть незрозуміле. Тлумачні словники української мови зафіксували його з наголосом *наживо* як архаїчне зі значенням ‘на життя’ (Словарь української мови за ред. Б. Грінченка. — К., 1908. — Т. II. — С. 488; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 715). У перекладному «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського в його російській частині подано прислівник *наживо* з двома значеннями, у межах яких йому відповідають українські *нашвидку*, *на швидку руку*, *похапцем* і *на живу нитку* (Т. 2. — Вип. 2. — С. 671). Як бачимо, серед них немає українського слова *наживо*. Із таким наголосом воно з’явилося лише в найновішому тлумачному «Словнику української мови» за ред. В.В. Жайворонка, але з іншим, ніж у зазначених тлумачних словниках, значенням — ‘прямо знімаючи, прямим ефіром, транслюючи, не в запису’ (К.: ВЦ «Просвіта», 2016. — С. 586). Загалом мовців цього не знає, інакше б вони не наголошували *наживо*. Визначаючи місце наголосу в слові *наживо*, потрібно зважити, на який склад він падає в словах такої самої структури, а саме в прислівниках, утворених із префікса прийменникового походження *на* і форми короткого прикметника середнього роду *на -о*. За орфографічними словниками в таких прислівниках наголошений переважно *на*, пор.: *наглухо*, *намертво*, *наново*, *нарівно*, *нарізно*, *насліпо*, *насухо*, *начисто* і под. Так само потрібно наголошувати і прислівник *наживо* зі значенням ‘прямо знімаючи, прямим ефіром, транслюючи, не в запису’.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2

Ніна Яценко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНЬСЬКА МОВА» НАН УКРАЇНИ В 2017 році

Докторські дисертації:

1. *Горголюк Н.Г.* Категорія модальності в сучасній українській літературній мові (Інститут української мови НАН України).

2. *Брайло Ю.І.* Топонімний код української поезії: семантика і прагматика (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

3. *Голікова Н.С.* Художній дискурс П.А. Загребельного: лінгвокогнітивний і прагмастилістичний аспекти (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара).

4. *Галаур С.П.* Категорія регулятивності сучасного українського художнього прозового тексту (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

5. *Царьова І.В.* Лексико-дериваційна структура сучасного українського юридичного тексту (ДВНЗ «Запорізький національний університет»).

6. *Умрихіна Л.В.* Функціонально-семантична типологія модально орієнтованих синтаксичних конструкцій (Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди).

Кандидатські дисертації:

1. *Аксьонова І.А.* Структурно-семантичне вираження та функції синтаксичних конкретизаторів в українських засобах масової комунікації (Донецький національний університет імені Василя Стуса).

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2017

2. **Григорович Ю.М.** Сучасна українська політична афористика: типологія концептів і стилістичні функції (ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»).

3. **Єфименко О.М.** Функціонально-семантичні параметри нових усталених словосполук у суспільно-політичній сфері (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

4. **Кисла Н.В.** Диференціація адвербіальної семантики прийменників у сучасній українській літературній мові (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

5. **Лопата В.О.** Функціонально-семантична типологія конструкцій з дієсловами неповної особової парадигми (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

6. **Лисенко О.М.** Семантична мотивація та функціонування непрямих номінацій у медичному дискурсі (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського).

7. **Молоткіна Ю.О.** Функціонально-стильова диференціація новітніх за позичень у сучасній українській мові (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

8. **Ренка І.Є.** Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови XX — початку XXI століть (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

9. **Терефєра А.С.** Прагматика синтаксичних засобів у художніх творах Івана Франка (Київський університет імені Бориса Грінченка).

10. **Шило С.Б.** Вербалізація спонукальної модальності в агітаційно-політичному дискурсі (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

11. **Сірий-Козак Г.О.** Мовотворчість Мирослава Дочинця: лінгвостилістичний та етнокультурологічний аспекти (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

Статтю отримано 12.12.2017

Nina Yatsenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THESES TOPICS APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
“UKRAINIAN LANGUAGE” OF NAS OF UKRAINE IN 2017

УДК 092+81'16 Німчук

**ПАМ'ЯТІ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА
НАН УКРАЇНИ ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА
НІМЧУКА (06.07.1933 — 26.11.2017)**

26 листопада 2017 р. на 85-му році життя відійшов у вічність видатний український мовознавець, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор Василь Васильович Німчук. Українська лінгвістика втратила одного з найяскравіших представників того покоління вчених, яке вирізняли універсалізм, масштабність мислення і діяльності, здатність не лише визначати перспек-

тиви подальшого розвитку різноманітних лінгвістичних напрямків, а й накреслювати нові, забезпечуючи їх методологічною і джерельною базою.

Василь Васильович Німчук народився 6 липня 1933 р. у с. Довгому на Іршавщині (Закарпаття) в родині селян Василя й Марії Німчуків. Уступивши 1951 р. до Ужгородського університету, він став учнем знаного діалектолога, історика мови професора С.П. Бевзенка, під керівництвом якого написав і захистив кандидатську дисертацію «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1963).

По закінченні аспірантури, у жовтні 1958 р., В.В. Німчук почав працювати у відділі української мови Інституту мово-

© Н.В. ПУРЯЄВА, 2017

знавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. У цей період історична група відділу започаткувала систематичну роботу над опублікуванням давньоукраїнських писемних пам'яток, що мало сприяти розвитку українських історико-мовних студій, а також серію «Пам'ятки української мови», першим томом якої став підготовлений В.В. Німчуком «Лексикон» Памви Беринди 1627 р. (1961). У другому томі серії побачили світ підготовлені ним «Лексис» Л. Зизанія 1586 р. і анонімна «Синоніма словенороська» (1964). Саме ці видання поклали початок новому напрямку в українській лінгвістиці — публікаційному лінгвістичному джерелознавству.

Із 1961 р. і до сьогодні в серії «Пам'ятки української мови» опубліковано понад 30 томів, 7 із яких В.В. Німчук підготував індивідуально, 3 — у співавторстві та відредагував понад 10 томів.

Учений майже в повному обсязі уприсупнив широкому загальному дослідників староукраїнську лінгвістичну спадщину: крім названих лексикографічних праць, також «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького і Арсенія Корецького-Сатановського (1973), «Граматика» Мелетія Смотрицького (1979), «Грамматику словенску» Лаврентія Зизанія (1980), трактат «О осмихъ частехъ слова» (1988).

Згодом В.В. Німчук зосередив едиційні зусилля відділу на виданні церковно-релігійних пам'яток різних періодів розвитку української мови (у серії «Пам'ятки української мови» з'явилася підсерія конфесійних пам'яток). Саме йому належить ініціатива публікування визначної пам'ятки української мови — Пересопницького Євангелія 1556—1561 рр., яку підготувала до друку І.П. Чепіга (2001). Відтак побачили світ опрацьовані учнями В.В. Німчука Євсевієве Євангеліє 1283 р. (2001), Добрилове Євангеліє 1164 р. (2012), Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст. (2016), Псалтир у перекладі П. Морачевського (2015).

У 1995 р., узагальнюючи вже чималий власний едиційний досвід та досвід колег, В.В. Німчук уклав «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект)» (К., 1995). Вони є сьогодні єдиною загальноприйнятою в Україні інструкцією для видання давніх текстів та водночас спробою створення теорії едиційної археографії (зокрема її лінгвістичного напрямку) як самостійної наукової галузі, що має скоординовану систему методів і прийомів, чітко підпорядкованих відповідним науковим і культурним завданням публікації.

Ще одним науковим проектом, над яким у 60-х роках XX ст. працювала група історії мови, було укладання картотеки словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції. На підставі лінгвістичного аналізу великої кількості рукописних пам'яток В.В. Німчук визначив реєстр джерел словника, куди увійшло понад 80 старослов'янських текстів, на яких відчутно позначився вплив живого мовлення півдня Київської Русі. На жаль, працю над словником старослов'янської мови східнослов'янської

редакції в 90-х роках було зупинено, проте безпосередній контакт із джерелами дав дослідникам неоціненний мовний матеріал, який згодом був використаний для створення академічної «Історії української мови».

Важливим внеском В.В. Німчука у славистику є також ґрунтовне дослідження однієї з найдавніших пам'яток старослов'янської мови другої пол. X ст. — Київських глаголичних листків (т. зв. Київського місалу). Він переконливо спростував припущення відомого австрійського славіста академіка Й. Гамма про те, що ця пам'ятка є фальсифікатом-палімпсестом, створеним відомим чеським філологом В. Ганкою в XIX ст., і довів давність рукопису. За ґрунтовне дослідження й видання Київського місалу, що є вагомим внеском у славистику, 1995 р. Університет ім. Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина) нагородив професора В.В. Німчука медаллю з нагоди 200-річчя з дня народження цього видатного славіста.

Українське лінгвістичне джерелознавство завдячує В.В. Німчукові новим прочитанням відомих пам'яток, над якими вже працювали такі визнані в славистиці авторитети, як В. Ягич, І.І. Срезневський, О.І. Соболевський, О.О. Шахматов, А.Ю. Кримський та ін. Глибокий знавець українського діалектного матеріалу, він успішно застосовував відповідні матеріали для розв'язання безлічі суперечливих питань та коригування чи навіть спростування деяких тверджень, що вже усталилися в науці: зокрема, довів українське походження Київського Псалтиря 1397 р., Євсевієвого Євангелія 1283 р., що їх названі дослідники не зараховували до джерел історії української мови. В.В. Німчук перший у східнослов'янській лінгвістиці використав матеріали української літературної мови та діалектів для тлумачення так званих «темних місць» «Слова о полку Ігоревім», за визнанням О.В. Творогова (1995, с. 321), помітно збагативши цим розуміння тексту пам'ятки.

Підготовка до видання та вивчення пам'яток староукраїнської лексикографії і граматики послугували основою для відомих монографій ученого: «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980) та «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (1985). Зазначені праці поклали початок дослідженню середньовічної та ранньомодерної історії української лінгвістики, причому не тільки як процесу еволюції теоретичного осмислення мовної системи, але й як історії кодифікації української літературної мови.

Вагомим внеском В.В. Німчука в українську історичну лінгвістику став створений ним у 70-х роках XX ст. проект багатотомної академічної «Історії української мови», у якому він брав участь як автор (разом близько 25 авторських аркушів у томах «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика») і відповідальний редактор (томи «Фонетика», «Морфологія»). Чотиритомна «Історія української мови» (К., 1978—1983) є найґрунтовнішим академічним дослідженням складного процесу формування та розвитку всіх структурних рівнів української мови.

Професор В.В. Німчук доповнив цей чотиритомник «Хрестоматією з історії української мови X—XIII ст.» (2015), що містить уривки з близько

60 пам'яток давньоруської та церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції. Це найповніше в історії українського мовознавства хрестоматійне видання текстів, яке досить вичерпно окреслює джерельну базу українських історико-мовних студій відповідного періоду.

Активно й плідно В.В. Німчук вивчав також проблеми українського глото- та діалектогенезу, історії діалектного членування української мови. Він пристав до гіпотези про її тричленний характер та дотримувався думки, що діалектний поділ української мови в його сучасній конфігурації був завершений не пізніше кінця XVII ст.

У монографії «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (К., 1992) на основі ґрунтовного дослідження походження й розвитку найдавніших шарів української лексичної системи вчений переконливо довів безпосередню спадковість української мови та мови Київської Русі.

Значна частка наукового доробку професора В.В. Німчука — праці з ономастики. Одним із перших він почав залучати ономастичний матеріал для вивчення проблеми слов'янської прабатьківщини і найдавнішого діалектного членування слов'янських мов, балто-слов'янської проблеми, проблеми тюркського впливу на слов'янські мови; слов'яно-фінських мовних зв'язків тощо. Крім того, із 1960 р. В.В. Німчук працював ученим секретарем, а з 2008 р. — головою Української ономастичної комісії, діяльність якої була спрямована на координацію дослідницької діяльності та вноrmувальні заходи в галузі української ономастики. Свого часу він працював над розробленням теоретичних і практичних засад картографування українського гідронімного матеріалу для Загальнослов'янського топонімічного атласу. 1979 р. побачив світ академічний «Словник гідронімів України», у якому В.В. Німчукові належить опис і дослідження гідронімії басейну р. Тиси.

Протягом 1998—2008 років В.В. Німчук очолював Інститут української мови НАН України. У цей період він зініціював заснування академічного науково-теоретичного журналу з українського мовознавства «Українська мова» (із 2001 р.), головним редактором якого пропрацював протягом 2001—2017 рр. Його стараннями було створено Наукову раду «Українська мова», яка координує лінгвоукраїністичні студії в Україні. Зусиллями В.В. Німчука була налагоджена наукова співпраця Інституту з багатьма провідними україністичними кафедрами й науковими центрами в Україні та поза її межами. В останній рік свого життя вчений зреалізував ще одну давню ідею — заснував Товариство шанувальників та захисників говорів української мови (засноване 2017 р.).

Як директор провідної наукової установи В.В. Німчук зумів поновити працю над реформуванням українського правопису. Доцільність правописної реформи української мови він докладно обґрунтував у монографії «Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст.» (К., 2002), де використав переконливі історичні закономірності перебігу цього процесу, які вичерпно представив у хрестоматії «Історія українського правопису: XVI—XX ст.» (К., 2004). Запропонований «Проект найновішої ре-

дакції «Українського правопису», опублікований 1999 р. під керуванням В.В. Німчука, був прихильно сприйнятий українською науковою спільнотою як в Україні, так і поза її межами, у діаспорі, хоч, на жаль, тоді його обговорення та прийняття влада відклала на невизначений час.

Професор В.В. Німчук був ученим рідкісної працездатності, потужності та ще надзвичайної внутрішньої вмотивованості, адже все життя віддано служив тому, що любив понад усе, — рідній мові. Його доробок — це близько 500 наукових публікацій з діалектології, історії мови, українського глота- та діалектогенезу, стилістики, едиційної археографії, ономастики, етимології. Зацікавлення наукою, вивченням, удосконаленням і захистом української мови не ослабнуло до останньої хвилини його життя. Учений покинув цей світ, працюючи над однією з найважливіших, за його власним визначенням, своїх праць — словником говірки рідного с. Довге, матеріали до якого він збирав ще з років студентської юності. Ця праця мала зафіксувати величезний говірковий фактаж — близько 50 000 лексем і стати помітним внеском в українську діалектну лексикографію.

Василь Васильович Німчук похований у селі Довгому Іршавського району Закарпатської області.

Наталія ПУРЯЄВА
Інститут української мови НАН України, м. Київ

Natalia Puriaieva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv

IN MEMORIAM: VASYL NIMCHUK, CORRESPONDING MEMBERS
OF NAS OF UKRAINE (06.07.1933 — 26.11.2017)

ЗМІСТ

Дослідження

Світлана Єрмоленко

Активний суб'єкт історії народу — мова (Микола Костомаров про українську мову) **3**

Павел Ковальський, Якуб Банасяк

Ключові слова та класи еквівалентності в системі iSybislaw як знаряддя та предмет досліджень **14**

Оксана Данилевська

Участь українських мовознавців в удержавленні української мови за доби Української революції 1917 — 1920 рр. **27**

Тетяна Коць

Аксіологічний і часовий виміри мовної норми **42**

Руслана Коца

Складні прикметники з першою основою *благо-* в історії української мови **51**

Мар'яна Голіченко

Функції вокативних конструкцій в українських драматичних творах XX сторіччя **67**

Тетяна Сивокозова

Вербалізація поняття «шлях руху» в староукраїнській мові XVII—XVIII ст. **78**

Людмила Колеснік

Варіантність словотвірної структури агентивів у покутсько-буковинських говірках **88**

Сергій Омельчук

Поняттєва співвіднесеність лінгводидактичних термінів *робота з текстом* і *робота над текстом* **98**

Юлія Романюк

Аналогія в українському дієслівному словотворенні **109**

Лариса Кислюк

Словотвірні категорії в когнітивному просторі сучасної української мови **115**

Тетяна Черненко

Географічні терміни на позначення лісу в говірках Житомирщини **120**

Огляди та рецензії

Олександр Пономарів

Сучасне «обличчя» української словотвірної номінації

Лариса Кислюк. Сучасна українська словотвірна номінація:

ресурси та тенденції розвитку: монографія. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — 424 с. **134**

	<p><i>Світлана Єрмоленко, Світлана Бибик</i> Домінантні вияви ідіолекту Володимира Винниченка <i>Бойко Н.І.</i> Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники / Н.І. Бойко, Л.І. Коткова. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. — 284 с. 139</p>
	<p><i>Сергій Дорошенко</i> Про великого поета у два голоси <i>Анна Горнятко-Шумилович, Тетяна Космеда.</i> Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти / [А. Горнятко-Шумилович, Т. Космеда]; за ред. Т. Космеди. — Познань: Видавництво Університету ім. Адама Міцкевича, 2016. — 266 с. 143</p>
Наукова хроніка	<p><i>Юлія Романюк</i> Міжнародна конференція «Довкола інформаційно-пошукових систем і словотворення» (Варшава, Польща) 146</p> <p><i>Наталія Багнюк</i> Міжнародна наукова конференція «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія» 150</p> <p><i>Андрій Колесников</i> Збереження і розвиток української мови в лінгвально неоднорідних регіонах України 154</p>
Інформація	<p><i>Ніна Яценко</i> Теми дисертацій, затверджені Науковою радою «Українська мова» НАН України в 2017 році 159</p>
Незабутні імена	<p><i>Наталія Пуряєва</i> Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (06.07.1933 — 26.11.2017) 161</p>
Мовна мозаїка	<p><i>Катерина Городенська</i> <i>Kozak System</i> чи «<i>Kozak System</i>»? 50 Не пишійть текст під диктовку 66 Супермаркет ікорний, ікряний чи ікрóвий? 87 Не проговорюйте питань... 119 Вантажі́вка чи ванта́жівка? 133 Читабельний: а як сказати зрозуміліше? 138 Правильно вимовляймо аббревіатури 149 Нажі́во чи на́живо? 158</p> <p><i>Лариса Колібаба</i> Виокремлювати — це не відрізняти, відмежовувати... 13</p> <p><i>Валентина Фурса</i> Відвідати Дубай чи Дубаї? 114</p>
Відомості про авторів	170

CONTENTS

Researches

Svitlana Yermolenko

The active subject of a people's history is the language
(Mykola Kostomarov about Ukrainian Language) **3**

Paweł Kowalski, Jakub Banasiak

Keywords and classes of equivalence in the iSybislaw system as a tool
and subject of study **14**

Oksana Danylevska

Participation of Ukrainian linguists in making the Ukrainian
official language during the period of the Ukrainian Revolution
of 1917—1920 **27**

Tetyana Kots

Axiological and temporary measures of linguist norm **42**

Ruslana Kotsa

Compound adjectives with the first part *blaho-* in the history
of Ukrainian Language **51**

Maryana Holichenko

Functions of vocative structures in the dramatic works
of the 20th century **67**

Tetiana Syvokozova

Verbalization of the concept «The way of movement» in ancient
Ukrainian Language of 17 — 18th centuries **78**

Liudmyla Koliesnik

Variability of derivational structure of nomina agentis
in the Pokuttia-Bukovyna dialects **88**

Serhii Omelchuk

The conceptual correlation of linguistic didactic terms *work with text*
and *work on text* **98**

Iuliia Romaniuk

Analogy in Ukrainian verb word formation **109**

Larysa Kysliuk

Word-formation categories in cognitive space of modern Ukrainian **115**

Tetyana Chernenko

Geographical terms for determination of forests in the stories
of Zhytomyr region **120**

Book review

Oleksandr Ponomariv

Modern “face” of Ukrainian word-formation nomination

Larysa Kysliuk. Modern Ukrainian word-formation nomination:
resources and development trends : Monograph. — K. : Publishing House
Dmitry Burago, 2017. — 424 p. **134**

	<i>Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk</i> Dominants in the idiolect of Volodymyr Vynnychenko <i>Boyko N.I.</i> Expressive potential of Volodymyr Vynnychenko: lexical and phraseological components / N.I. Boyko, L.I. Kotkov. — Nizhyn: NDU them M. Gogol, 2017. — 284 p. 139
	<i>Serhiy Doroshenko</i> About the great poet in two voices <i>Anna Horniatko-Szumilowich, Tetyana Kosmeda.</i> Phenomenon of Vasyl Symonenko's Creativity: Literature Studies and Linguistic Aspects / [Anna Horniatko-Szumilowich, Tetyana Kosmeda]: edited by Tetyana Kosmeda. — Poznan: Adam Mickiewicz University in Poznan, 2016. — 266 p. 143
Science chronicle	<i>Iuliia Romaniuk</i> International conference "On information retrieval systems and word formation" (Warsaw, Poland) 146
	<i>Natalia Bahniuk</i> International Scientific Conference "Books about the words. Historical and dialectal lexicography" 150
	<i>Andriy Kolesnykov</i> Conservation and development of Ukrainian Language in lingual heterogeneous regions of Ukraine 154
Information	<i>Nina Yatsenko</i> Theses topics approved by the scientific council "Ukrainian Language" of NAS of Ukraine in 2017 159
Unforgettable names	<i>Natalia Puriaieva</i> In Memoriam: Vasyl Nimchuk, Corresponding Members of NAS of Ukraine (06.07.1933 — 26.11.2017) 161
Linguistic miscellanea	<i>Kateryna Horodenska</i> 50, 66, 87, 119, 133, 138, 149, 158 <i>Larysa Kolibaba</i> 13 <i>Valentyna Fursa</i> 114
Contributors	170

Відомості про авторів

БАГНЮК Наталія В'ячеславівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

БАНАСЯК Якуб (Banasiak Jakub), магістр, асистент, Інститут славистики Польської Академії наук, м. Варшава (Польща)

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГОЛІЧЕНКО Мар'яна Олегівна, аспірантка відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ДОРОШЕНКО Сергій Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОВАЛЬСЬКИЙ Павел (Kowalski Paweł), доктор, ад'юнкт, Інститут славистики Польської Академії наук, м. Варшава (Польща)

КОЛЕСНИКОВ Андрій Олександрович, доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови і літератури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

КОЛЄСНІК Людмила Ярославівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

КОЦА Руслана Олександрівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович, доктор педагогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, професор, Херсонський державний університет

ПОНОМАРІВ Олександр Данилович, доктор філологічних наук, професор кафедри мови та стилістики Інституту журналістики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПУРЯЄВА Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СИВОКОЗОВА Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ФУРСА Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЧЕРНЕНКО Тетяна Юріївна, аспірантка кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України